

A high-contrast, black and white portrait of Máximo José Kahn Nussbaum. He is an older man with white hair, looking down and slightly to the right. His right hand is visible, resting near his chin. The background is dark and out of focus.

Máximo José Kahn Nussbaum,
los sefardíes de Grecia
y la Legación de España en Atenas
durante la Guerra Civil española

Matilde Morcillo Rosillo

EDICIÓN BILINGÜE ESPAÑOL-GRIEGO

**Máximo José Kahn Nussbaum,
los sefardíes de Grecia y
la Legación de España en Atenas
durante la Guerra Civil española**

Matilde Morcillo Rosillo
Doctora y Profesora Titular de Historia Contemporánea
Universidad de Castilla-La Mancha

Traducción al griego Eleni Jaratsi



SUBSECRETARÍA

Secretaría General Técnica

Vicesecretaría General Técnica

Área de Documentación y Publicaciones

© Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación, para esta edición.

Secretaría General Técnica

© Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo, para esta edición.

© Instituto Cervantes, para esta edición.

© Texto: Matilde Morcillo Rosillo

© Traducción: Eleni Jaratsi

Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación

Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones

NIPO: 108-24-070-1 (Papel)

NIPO: 108-24-071-7 (En línea)

ISBN: 978-84-19003-14-0

Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo

NIPO: 109-24-051-0 (Papel)

NIPO: 109-24-050-5 (En línea)

ISBN: 978-84-8347-196-8

Instituto Cervantes

NIPO: 110-24-071-2 (Papel)

NIPO: 110-24-070-7 (En línea)

ISBN: 978-84-18210-70-9

Depósito Legal: M-26057-2024

Imagen de portada: EL ROMANCERO SEFARDÍ DE MÁXIMO JOSÉ KAHN. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938. Edición anotada por Jesús Antonio Cid.

Diseño y maquetación: Cristina Rico. Diseño Gráfico.

Impresión: DIN Impresores

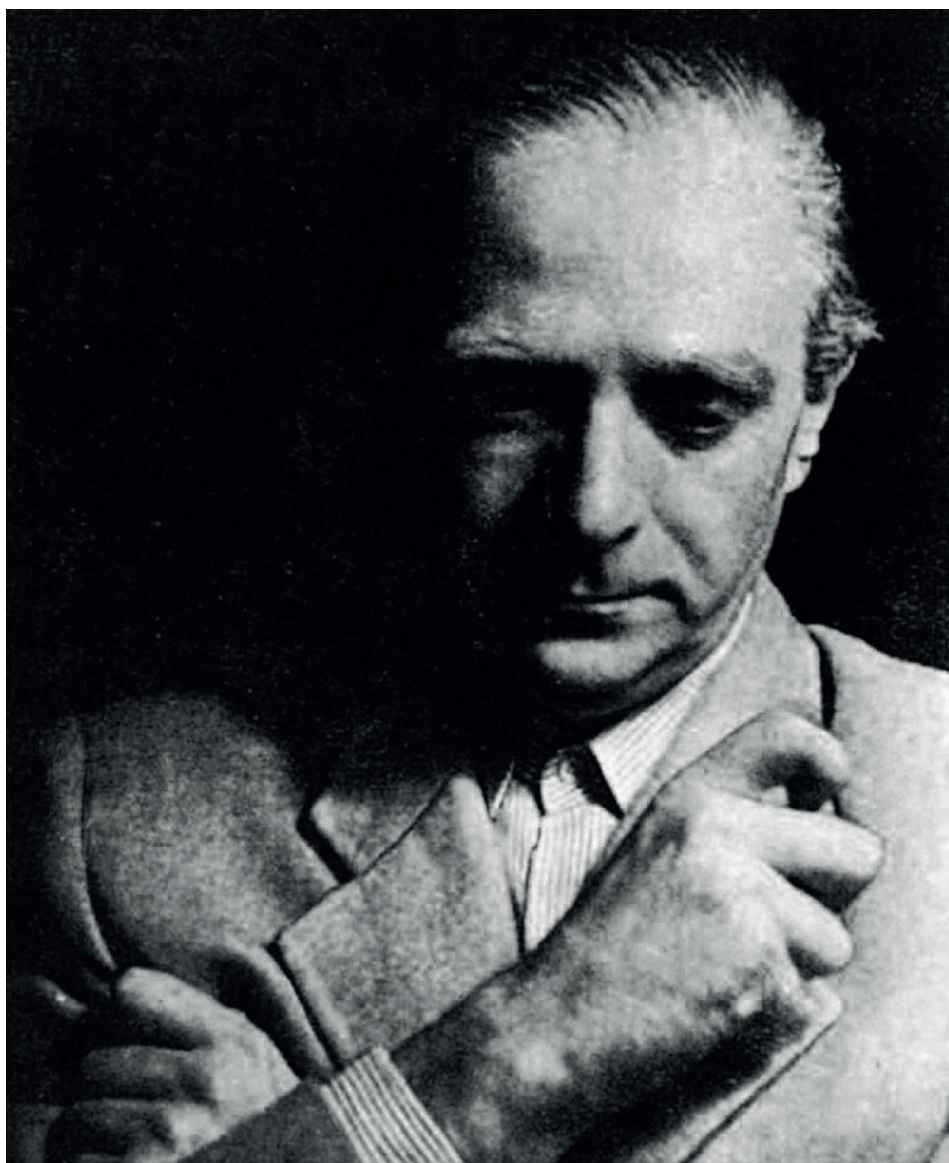
Catálogo de Publicaciones de la Administración General del Estado: <https://cpage.mpr.gob.es/>

El contenido de esta publicación es responsabilidad exclusiva de sus autores y no refleja necesariamente la postura del MAUC. En esta publicación se ha utilizado papel libre de cloro reciclado y/o papel de fibra virgen de bosques gestionados de manera sostenible con el certificado "FSC", de acuerdo con los criterios medioambientales de la contratación pública.

A tenor de lo dispuesto en la Ley de Propiedad Intelectual, no está permitida la reproducción total o parcial de esta publicación, ni su tratamiento informático, ni la transmisión de ninguna forma o por cualquier medio, ya sea electrónico, por fotocopia, por registro u otros métodos, ni su préstamo, alquiler o cualquier otra forma de cesión de su uso, sin el permiso previo y por escrito del autor, salvo aquellas copias que se realicen para su uso exclusivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación.

Índice

Presentación del Ministro de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación	9
Presentación del Presidente del Consejo Central de las Comunidades Judías de Grecia	11
1. Introducción	13
2. Vida y obra de Máximo José Kahn Nussbaum	15
2.1. Las tertulias literarias	27
3. Máximo José Kahn y los sefardíes de Grecia	33
3.1. Máximo José Kahn, Cónsul de España en Salónica (abril, 1937/mayo, 1938)	33
3.1.1. Impacto de la Guerra Civil española en Grecia	34
3.1.2. Documentos de las Partidas de algunas de las 144 familias reconocidas como súbditos españoles entre 1936-1938	45
3.2. Máximo José Kahn, Encargado de Negocios de España en Atenas (agosto, 1938/ diciembre 1938)	59
3.3. Gestión cultural de Kahn	63
3.3.1. Proyecto sefardí	63
3.3.2. Romancero sefardí	69
4. Conclusiones	73
5. Apéndice documental	75
5.1. Reproducción facsimilar	75
5.1.1. Gestión diplomática	77
5.1.2. Gestión cultural	88
5.2. Documentos sobre la acción de Kahn en Grecia	103
5.2.1. Gestión diplomática	103
5.2.2. Gestión cultural	109
6. Bibliografía	117
Versión en griego	121



Máximo José Kahn Nussbaum.

Presentación

España es una sociedad abierta, democrática, plural, tolerante y diversa, donde no caben prejuicios ni rechazos adquiridos, ni actos de odio hacia las minorías. La incitación al odio y, por supuesto el antisemitismo, no solo es ampliamente rechazada por toda la sociedad española, sino que también está tipificada en el Código Penal.

Precisamente para dar una respuesta contundente a cualquier reducto de antisemitismo, en 2023 el Consejo de Ministros aprobó el Plan Nacional de Lucha contra el Antisemitismo y Fomento de la Vida Judía. En la ejecución de este Plan participan diferentes Ministerios, la Fiscalía General del Estado y la Federación de Comunidades Judías de España, a través de una Comisión de Seguimiento que se reúne periódicamente. Asimismo, la Presidencia española de la UE logró que el Consejo Europeo de diciembre 2023 incluyese en sus conclusiones referencias a la lucha contra el antisemitismo.

Esta vocación española de ser una sociedad abierta y diversa se suma a que nuestra propia identidad como país no se puede entender sin su componente judío. La presencia judía en España se remonta a la época romana, pasando por el período visigodo, hasta llegara la Edad Media. No se trató de una presencia anecdótica, sino de un componente esencial de nuestra cultura e historia. Sin duda, cualquier estudio del mundo sefardí requiere trazar la ruta de salida de estos españoles con identidad judía que se tuvieron que afincar en países como Grecia, Turquía o Marruecos. Desde la recuperación de la democracia, España se ha esforzado por abrir las puertas de nuevo a las comunidades judías, por preservar su memoria y por abrazar su propio pasado.

Es en ese contexto en el que, en 2006, se creó el Centro Sefarad-Israel para tender puentes con las comunidades judías. La ley sobre concesión de la nacionalidad española a los descendientes de sefardíes originarios de España ha permitido acceder a la nacionalidad española a 72.000 descendientes de judíos sefardíes y los más de 45.000 judíos españoles que residen en España, se encuentran perfectamente integrados y ejercen su confesión en libertad.

Y en estos parámetros se inscribe el presente estudio sobre la figura de Kahn, fruto del riguroso trabajo de la Profesora Titular de Historia Contemporánea de la Universidad de Castilla-La Mancha, Matilde Morcillo Rosillo.

Con la publicación de esta obra en español y en griego, se pretende dar difusión a la injustamente olvidada figura de Máximo José Kahn y a este capítulo de la historia de España y Grecia, con la comunidad sefardí de Salónica como protagonista.

Y es que, retomando la historia de la diáspora judía, muchos de los judíos expulsados de España en 1492 se establecieron en los Balcanes, encontrando en ciudades como Salónica un refugio y la oportunidad de preservar su lengua y cultura. Durante siglos, los sefardíes de Salónica contribuyeron significativamente al desarrollo económico y cultural de la ciudad. Sin embargo, su floreciente comunidad se vio trágicamente afectada por el Holocausto, cuando la mayoría fueron deportados a campos de concentración y exterminados. Los archivos de los sefardíes de nacionalidad española que sobrevivieron al Holocausto han estado custodiados durante años en el Consulado de España en Salónica y la Embajada de España en Atenas. Hoy, para preservar su memoria, obran en el Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación.

En este contexto histórico, la figura de Máximo José Kahn destaca como un personaje clave. Kahn, un judío alemán nacionalizado español, fue cónsul de España en Salónica y encargado de negocios de España en Atenas durante la Guerra Civil Española. Su profundo interés por la cultura sefardí y su deseo de fortalecer los lazos entre España y los sefardíes lo llevaron a desempeñar un papel fundamental en la vida de esta comunidad. Su papel fue clave para la posterior salvación de numerosas familias sefardíes de Salónica durante la Segunda Guerra Mundial.

Preservaremos la memoria del legado tanto de su protagonista como de la comunidad sefardí de Salónica.

José Manuel Albares Bueno
Ministro de Asuntos Exteriores,
Unión Europea y Cooperación

Presentación

Estamos ante un nuevo trabajo, de entre los numerosos libros y artículos, de la profesora Matilde Morcillo Rosillo, sobre los sefardíes de Grecia y las relaciones diplomáticas hispano-helénicas durante los siglos XIX y XX.

En esta ocasión, me es grato prologar —como ya hiciera en 2008 en el libro *S.R. Radigales y los sefardíes de Grecia (1943-1946)*, y en 2015 *Hispania. Primera revista española en Oriente, Tesalónica, 1919*— el presente libro *Máximo José Kahn Nussbaum y los sefardíes de Grecia. La Legación de España en Atenas durante la Guerra Civil española*. El libro tiene el objetivo, como dice la propia autora, de acercarnos a la vida y obra de Máximo José Kahn Nussbaum, judío askenazi naturalizado español, que, además de convertirse en uno de los principales pensadores y novelistas judíos del siglo XX, ejerció un apoyo fundamental a los sefardíes de Salónica durante la Guerra Civil española.

Kahn, que ejerció primero como Cónsul del Gobierno republicano en Salónica entre 1937 y 1938, y después como Encargado de Negocios en Atenas ese mismo año, hizo todo lo posible para conseguir la aprobación del acuerdo concertado entre España y Grecia el 7 de abril de 1936 para reconocer la nacionalidad española a 144 familias sefardíes de Salónica, donde se encontraba entonces la mayor comunidad sefardí de Oriente. La consecución exitosa de estas gestiones permitió que estas familias pudieran salvarse durante la ocupación de Grecia por la Alemania nazi en 1941, con la participación del entonces Cónsul General de España en Salónica, Sebastián de Romero Radigales, con quien Kahn viviría el conflicto de la doble representación diplomática, pues el segundo representaba a la República, y el primero era el representante oficioso de Franco.

El amor de Kahn por los sefardíes de Salónica fue objeto de inspiración de sus escritos, del que surgió su proyecto de *Romancero Sefardí* para sefardíes que hubiera sido el primero de estas características, como señala la autora, pero las circunstancias políticas, tras la caída del gobierno republicano en 1939, impidieron su realización.

En cualquier caso, la vida y obra de Kahn, así como su gestión diplomática en Grecia fueron fascinantes. Se trata de un texto que no dejará indiferente a nadie, ni a las comunidades judías de Grecia, en particular la de Salónica, por lo que supuso para ella —para nosotros—, ni al público griego en general por el trasfondo político de una parte de la historia de Grecia que el libro refleja y que no podemos ni debemos olvidar.

Por último, quisiera agradecer a la profesora Matilde Morcillo sus esfuerzos a lo largo de su continua y dilatada carrera como investigadora por sacar a la luz una valiosa e importantísima documentación sobre los judíos sefardíes de Grecia en la época contemporánea en el marco de las relaciones diplomáticas entre España y Grecia, contribuyendo con ello a la difusión del conocimiento de una parte de la historia de los sefardíes.

David Saltiel

Presidente del Museo del Holocausto de Grecia
Presidente del Consejo Central de las Comunidades Judías de Grecia
Presidente de la Comunidad Judía de Salónica

1

Introducción

El objeto de este estudio es hacer una aproximación a la vida y obra del escritor judío askenazí de origen alemán, naturalizado español, Máximo José Kahn Nussbaum, para rendir homenaje a un intelectual y uno de los pensadores y novelistas judíos más importantes del siglo xx con motivo de la celebración del 70 aniversario de su muerte el pasado mes de julio de 2023, deteniéndonos particularmente en su gestión diplomática en Grecia durante la Guerra Civil española, primero como Cónsul del gobierno republicano en Salónica (1937-1938), y después como Encargado de Negocios en Atenas (1938), teniendo como trasfondo el conflicto de la doble representación diplomática en la Legación española en Atenas.

Existe numerosa bibliografía sobre la figura de Kahn, no solo de su vida sino también de su obra literaria y de su faceta intelectual, pero apenas se conoce su labor diplomática durante el periodo reseñado, por ello, intentamos subsanar este vacío bibliográfico con el presente estudio, en el que primeramente se hablará de la vida y obra de Kahn y de sus tertulias literarias para, finalmente, analizar su gestión en favor de los judíos sefardíes de Grecia, destacando los esfuerzos de Kahn como Cónsul de España en Salónica para obtener del gobierno de Barcelona las medidas oportunas para la aprobación por parte del ejecutivo griego del acuerdo concertado entre España y Grecia el 7 de abril de 1936 por el que se reconocía la nacionalidad española a 144 familias sefardíes de Salónica y que, finalmente, el

12 de octubre de 1938 se publicaba en la Gaceta Oficial de Grecia la lista de dichas familias, dejando toda la documentación en regla para que estas familias pudiesen salvarse durante la ocupación nazi de Grecia en 1941; además de su proyecto del Romancero sefardí para sefardíes, que hubiera sido el primero que se hacía de estas características, pero que las circunstancias políticas, tras la caída del gobierno republicano en 1939, impidieron su puesta en práctica.

Tras las conclusiones se incluye un apéndice documental sobre la gestión diplomática y cultural de Kahn en Grecia. Y, por último, la bibliografía que va desde los clásicos de imprescindible consulta hasta los más modernos.

En definitiva, una obra que no dejará indiferente a nadie, porque su protagonista, Máximo José Kahn, tuvo una vida apasionante en medio de numerosas dificultades y conflictos políticos que le llevó a exiliarse en: España, Grecia y América, pero que en todos ellos dejó su impronta, especialmente en España donde desarrolló la mayor parte de su obra literaria, y donde adquirió una nueva identidad judía: la sefardí.

Este trabajo ha sido posible gracias a la colaboración de la Embajada de España en Atenas y el Instituto Cervantes de Atenas. Sin su apoyo no hubiera sido factible, por ello quisiera resaltar desde estas líneas mi agradecimiento a ambas instituciones por toda su ayuda e interés que mostraron desde el principio en el proyecto, y por confiar en mí para su realización, dada mi vinculación y especialidad en el tema de los sefardíes de Grecia en el marco de las relaciones bilaterales entre España y Grecia durante la época contemporánea; sin olvidar, además, a todos los que de forma directa o indirecta han ayudado a la culminación de esta obra. A todos, gracias.

2

Vida y obra de Máximo José Kahn Nussbaum

Máximo José Kahn Nussbaum judío askenazí de origen alemán, naturalizado español, supo integrarse perfectamente en la sociedad española, y que por su ingente obra conservada en la Biblioteca de Castilla-La Mancha en Toledo¹, ha sido considerado como un autor de los grandes de la época, pero que también ha pasado al olvido, aunque, afortunadamente, han sido varias las personas que posteriormente han estudiado a Kahn. Así, Jacobo Israel Garzón, en un monográfico publicado en la revista *Raíces* fue el primero en llamar la atención sobre la obra de Kahn con una breve biografía sobre él en 1993. Tres años después, Leonardo Senkman también hizo referencia a la obra de Kahn.

Pero sería en 2006, a raíz de la exposición que se realizó en Toledo sobre *Máximo José Kahn. Su vida, su obra, su biblioteca*, cuando Francisco García Martín trató la presencia de Kahn en Toledo a través de varios artículos. Sin embargo, como

¹ Kahn llegó a reunir en su biblioteca cerca de 1000 volúmenes —aunque el propio Kahn dirá que fueron cerca de 4000—, la mayoría escritos en alemán, pero también en español y otras lenguas. Así me lo refirió la jefa de sala de la Biblioteca de la Universidad de Castilla-La Mancha en el Alcázar de Toledo, con motivo de la exposición que se hizo sobre Kahn. Obras que se salvaron gracias a la incautación de las autoridades franquistas. En noviembre de 2006 se exhibió La Colección de Máximo José Kahn en la Sala Borbón-Lorenzana de la Biblioteca regional. Disponible en: <https://www.castillalamancha.es/actualidad/notasdeprensa/la-colecci%C3%B3n-de-m%C3%A1ximo-jos%C3%A9-kahn-en-la-sala-b>.

señala Mario Martín Gijón², a pesar de estos estudios previos, se hacía necesario un trabajo que abarcara la totalidad de la obra literaria de Kahn y se sometiera a un análisis, tarea que emprendería, y con éxito, el propio Martín Gijón, rescatando la obra en su conjunto, lo que tanto les hubiera gustado ver a Rosa Chacel y Juan Gil-Albert, grandes amigos de Máximo José Kahn que le acompañaron en el exilio, como se verá después.

No en vano, Rosa Chacel diría: *Si hay una obra que pida pronta y minuciosa exégesis es la obra de Máximo Kahn, pero no sospecho quién pueda arriesgarse a hacerla*³. En la misma línea se pronunciaría Juan Gil-Albert, conocedor de la valiosa obra inédita de Kahn al hablar de los papeles de Kahn que *dormían en sus carpetas esperando que un día, alguien los resucitara haciéndolos público*⁴.

Por ello, con este trabajo, nosotros, desde nuestra humilde aportación, también queremos contribuir a tal labor, profundizando en su menos conocida faceta diplomática.

Kahn nació en el seno de una familia judía el 11 de agosto de 1897 en Fráncfort del Meno (Alemania). Estudió Literatura y Filosofía en la Universidad de Berlín, y desde muy joven publicó relatos en el *Berliner Tageblatt* (*La Gaceta de Berlín*), pero, también, por circunstancias de la vida desempeñó trabajos de electrotecnia, arte, comercio, fábrica de coches Ford e incluso fue piloto de la aviación alemana durante la Gran Guerra⁵.

En 1921, tras la muerte de su hermano el año anterior —éste no pudo soportar la derrota alemana—, y debido al auge antisemita entre los estudiantes al finalizar la Primera Guerra Mundial en la que el Tratado de Versalles de 1919, además de imponer durísimas condiciones humilló al pueblo alemán, Kahn decidió abandonar el país y viajar a España. Tras una breve estancia en Madrid se marchó a Sevilla, donde se casó con Gertrudis Blumenfed, hija de un comerciante sefardí sevillano y madre española. Al parecer, según Rother, Kahn vino a España porque

² MARTÍN GIJÓN, M. *La patria imaginada de Máximo José Kahn. Vida y obra de un escritor de tres exilios*, Pre-Textos, Valencia, 2012, pp. 17-18.

³ CHACEL, R. «Una palabra de adiós. Máximo José Kahn (1897-1953)», *Sur*, 224 (septiembre-octubre de 1953), pp.124-129, en *Raíces. Revista judía de Cultura*, Madrid, 17 (invierno de 1993), 129. Cifr. en MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, p. 18.

⁴ GIL-ALBERT, J. *Tobeyo o del Amor: homenaje a México*, Pre-Textos, Valencia, Alicante. Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», 1989-1990. p. 39. Cifr. en MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...* p. 18.

⁵ NOTARIO, J. «La Biblioteca personal de Máximo José Kahn», 2009. Disponible en <http://maximokahn.blogspot.com/2009/07/la-biblioteca-personal-de-maximo-jose.html>

pensaba que la España judía medieval era la «Palestina sin Templo» En 1926 se trasladó con su mujer a Toledo. Estaba muy interesado en conocer la cultura sefardí, por eso elegiría Toledo para vivir, la ciudad de las tres culturas, donde permaneció 10 años.

Muy pronto adquirió fama en Toledo. Entre sus amigos más cercanos destacaban Rosa Chacel, su marido Timoteo Pérez Rubio y Concha de Albornoz (hija del escritor, abogado, diplomático y ministro de la II República, Álvaro de Albornoz)⁶. Precisamente fue Chacel quien puso en contacto a Concha de Albornoz con Kahn y su esposa.

Respecto a la estancia en Toledo de Kahn, Rosa Chacel, su amiga y compañera en el primer exilio en Grecia, y después en Méjico, la describía así:

... hacía una vida sencillísima en Toledo, pues nunca vivieron en Madrid. Al casarse se instalaron en una casa vieja —demasiado grande para una pareja— de pasillos y habitaciones conventuales, donde reunieron libros magníficos, vidrios antiguos y algunos otros cachivaches venerables como único refinamiento: allí pasaron diez años. Venían, no con demasiada frecuencia, a Madrid, por unos días, y también de cuando en cuando algunas gentes íbamos a verlos a hacerles una visita⁷.

Chacel continúa describiendo, ahora, la casa de Kahn:

... el vivir se remansa en su lugar... la bella palabra calurosa, olorosa bajo las haldas de la chimenea ante el rescoldo que mantiene hirviendo la olla sobre las trébedes... la bella palabra abriga también una sala del caserón, apenas amueblado, las paredes sustentadas por estantes con libros, vidrios antiguos, azulejos⁸... y el suelo de ladrillo, cera sobre el almazarrón y las sillas de anea sin pintar, blancas: blanca camilla sin faldas delante de la ventana —ya puesta con platos rústicos—...⁹.

⁶ Sobre Concha de Albornoz, véase: https://www.wikiwand.com/es/Concha_de_Albornoz. Consultado el 10 de agosto de 2022.

⁷ CHACEL, R. «Una palabra de adiós...». Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo». n.º 57, Toletum, 7 de octubre 2012, Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo, pp. 174-175,

⁸ Según GARCÍA MARTÍN, cuando las autoridades franquistas incautaron los bienes de la casa de Kahn en Toledo, había, entre otras muchas cosas, una colección de cerámica de Talavera de la Reina. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., p. 196.

⁹ CHACEL, R. «Una palabra de adiós...». Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 179.

Según García Martín, la vivienda del matrimonio Kahn pudiera estar en la calle Plegadero, n.º 7, situada en la zona sur, junto a la Catedral, aunque *La Gaceta Literaria* de 1 de julio de 1927 en un epígrafe dedicado a las direcciones de los hispanistas, Kahn, colaborador de dicha revista —de la que ya hablaremos más adelante—, decía que podrían enviarle publicaciones a su domicilio en la calle Plegadero, n.º 21, y no 7. Martín Gijón¹⁰ también habla de la calle Plegadero n.º 7, no lejos de la Catedral y el palacio arzobispal. Esta dirección fue corroborada en el acta de incautación de sus bienes, como se sabe, por las autoridades franquistas¹¹. Sin embargo, Rosa Chacel sitúa la casa de Kahn en la calle Pozo Amargo, cerca de la calle Plegadero.

Lo cierto es que los amigos que visitaban su casa formaban un grupo importante de artistas y literatos: Chacel y su marido Timoteo Pérez y Concha de Albornoz, entre otros. «Íbamos allí nosotros, malos estudiantes de historia, y ellos nos mostraban lo que no habían tenido necesidad de estudiar, lo que en ellos revivía..., la muerte, sobre todo...»¹². Por su parte, Gil-Albert decía: «una minoría especialmente culta y amistosa frecuentaba su casa —García Martín corroboraría lo mismo—, donde Máximo consumía sus horas de escritor en la comodidad del más estricto silencio»¹³. Sí, según García Martín, Kahn debió seleccionar a sus amigos, aunque la prensa local de Toledo apenas se hacía eco en las crónicas sociales de aquellas reuniones.

En 1925, el matrimonio Kahn viajó a Alemania permaneciendo allí unos meses. En Alemania se interesaba por la cultura española, y en España por la alemana. No en vano, Kahn en sus colaboraciones en *La Gaceta Literaria* y *Die Literarische Wet* mostraba lo más importante de la Literatura de España y Alemania. Resulta también muy interesante destacar su participación en dos revistas culturales dirigidas a un público selecto como fueron *Der Querschnitt*, en Alemania y *Revista de Occidente* en España. En esta última firmaría sus ensayos como Medina Azara¹⁴.

¹⁰ MARTÍN GIJÓN, *La Patria imaginada de Máximo José Kahn. Vida y obra de un escritor de tres exilios...*, p. 26.

¹¹ Al igual que ocurriera con sus pertenencias diseminadas en Europa, incautadas por las autoridades nazis, las que dejó en su casa de Toledo lo serían por las autoridades franquistas. La orden se emitió desde Burgos el 23 de diciembre de 1936, aunque no sería ejecutada hasta abril de 1938. Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 195.

¹² CHACEL, R. *Timoteo Pérez*. Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 175.

¹³ GIL-ALBERT, J. *Tobeyo o del Amor: homenaje a México...* Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 179.

¹⁴ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, p. 68.

Fue en España donde descubrió la cultura sefardí. Su familia era asquenazí (Kahn es la germanización de Cohen), pero él se identificó con la cultura sefardí más que con la alemana, hasta el punto de inventarse otros orígenes. Contaba, según refiere Juan Gil-Albert, que su apellido no era otro que el Cano español y sus ascendientes procedían de Asturias. Su estancia en España se puede considerar como un exilio voluntario y definitivo.

No tuvo ninguna dificultad para integrarse en la sociedad española, hasta el punto que en poco tiempo consiguió aprender y hablar el castellano como si fuera un nativo¹⁵. Ya nunca utilizaría el alemán, pues toda su obra literaria posterior está escrita en español, por lo que se puede considerar literatura española.

A partir de ese momento publicaría artículos siempre en español en *La Gaceta Literaria*, cuyo codirector, Ernesto Giménez Caballero, estaba considerado en aquel momento como uno de los filosefardíes más importantes de España, y al que Kahn había conocido en Madrid. Giménez Caballero pronto vio en Kahn un colaborador interesante, invitándole a participar desde el primer momento en *La Gaceta Literaria*. Kahn colaboró en dicha revista con traducción de autores alemanes entre 1927 y 1929.

La Gaceta Literaria presentó a sus lectores a Kahn como colaborador el 1 de mayo de 1928 en estos términos:

Entre los más jóvenes colaboradores hispanistas destaca hoy ese: Máximo José Kahn, afincado en Toledo. Con finca propia. Con compañera selecta. Con libros. Con curiosidades. Con amigos literarios. Con flores y con arqueología...

... Máximo José Kahn goza ya de cierta popularidad en Toledo. Dentro de poco su bella casa¹⁶ será centro de excursionismo para españoles curiosos, para peregrinos de su propia patria: la torre de la Catedral y Máximo (ya que Máximo es máximo de estatura, como la torre mayor).¹⁷

Al respecto de la estatura de Kahn, su amigo Gil-Albert, testigo de los últimos momentos de Kahn en España, en 1937 describía a Kahn así:

¹⁵ ROTHER, B. *Romanische Forschungen*, 125. Bd., H. 3 (2013), Vittorio Klostermann, GmbH, pp. 448-450.

¹⁶ Destacar también que Kahn, por su profundo conocimiento de la ciudad de Toledo, llegaría a ser la persona idónea para realizar una visita turística. Kahn llevaba a los viajeros extranjeros, incluidos alemanes, en el verano al claustro de la catedral de Toledo y a su propia casa, recibéndolos en su patio-jardín.

¹⁷ GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., pp. 174 y 181.

Unos días antes de marcharse Rosa (Chacel), ella y Concha (Albornoz) me presentaron a Khan (...) Vi a un hombre de una estatura excepcional y de aspecto distinguido, que me dirigía uno de esos saludos cuya corrección no deja adivinar su soporte humano, si a favor o en contra.

Bajo el epígrafe de *Gaceta sefardita*, utilizando el seudónimo de Medina Azara, Kahn publicaría numerosos artículos sobre el judaísmo en España. No en vano, Giménez Caballero, en 1929, tras las campañas del doctor Ángel Pulido en 1904, y las posteriores campañas filosefardíes apoyadas por el rey Alfonso XIII, hizo un viaje cultural por encargo del Ministerio de Estado para dar conferencias y valorar la situación de las comunidades sefardíes de Salónica, Atenas, Sofía y Estambul, situación que resumiría en su memoria: *Los Sefardíes del Próximo Oriente*, informando de ese viaje en *La Gaceta Literaria*¹⁸.

Kahn simpatizaría rápidamente con Giménez Caballero, y siempre que viajaba a Madrid visitaba el local donde se imprimía *La Gaceta Literaria*. Fue precisamente aquí donde en 1927 lo conocería Rosa Chacel, una de sus más grandes amigas, como ya se ha dicho:

Le conocí una tarde en la redacción de *La Gaceta* a él y a Trudis Blumenfeld, con quien acababa de casarse. Eran una pareja espléndida, altos —él un poco más de lo necesario— llenos de juventud y de belleza; bien vestidos, con un aire europeo y muy mundano: ese aire que a los españoles nos deslumbra, que cuando barruntamos por debajo de él trivialidad nos alarma y cuando comprobamos franca cordialidad nos conquista. En el caso de Kahn la cordialidad y la franqueza eran patentes¹⁹.

Casi al mismo tiempo que Kahn escribía en *La Gaceta Literaria*, empezó a colaborar en el diario *El Sol*, en la sección de libros que se publicaba los jueves y domingos. Kahn ofrecía en este diario una información muy detallada sobre la literatura alemana en el apartado de «Actualidad literaria en el extranjero», gracias a los contactos con las editoriales alemanas que le enviaban ejemplares de las últimas novedades para que pudiera comentarlos, lo cual le agradecían los editores alemanes que podían ver reseñados sus libros en un diario español de gran prestigio.

Sin embargo, ocurriría un hecho que lo cambiaría todo, pues desde 1927 los comentarios de opinión aparecidos en el diario *El Sol* iban marcando un alejamiento de los principios de la Dictadura del General Miguel Primo de Rivera

¹⁸ MARTIN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, pp. 48-49.

¹⁹ CHACEL, R. «Una palabra de adiós»..., p. 124. Cifr. en MARTIN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, p. 40.

(proclamada en 1923). En 1930, tras la caída de la Dictadura, dicho diario, ante la falta de reformas, empezó a mostrarse cada vez más crítico con el rey Alfonso XIII que se negaba a introducir cambios. Como el propietario de *El Sol*, Nicolás María de Urgoiti, se negó a rectificar, los accionistas monárquicos de *La Papelera Española* forzaron su marcha, así como la de su director Félix Lorenzo. También abandonaron el diario muchos de sus redactores, incluido Kahn, que se unió a ellos, quienes a los pocos días sacaban a la luz el periódico *El Crisol*, subtítulo *Periódico trimestral*, y en cuya primera página, en un artículo titulado *Los que hacen Crisol*, aparecía Kahn entre los colaboradores y redactores.

Crisol era transitorio hasta la aparición de otro diario *Luz*, subtítulo *Diario de la República*, que empezó el 7 de enero de 1932. Kahn publicó 10 artículos en *Crisol*, y casi un centenar en el diario *Luz*²⁰. En todos los diarios de tendencia republicana, los escritos de Kahn serían apolíticos, reseñando obras de distinta índole.

Más tarde, cuando Giménez Caballero abrazó la causa fascista, Kahn dejó de escribir en su revista, a pesar de la amistad que hubo entre ellos y de las dedicatorias de libros que hizo Giménez Caballero a Kahn. Tal es el caso de su obra *Hélices: A Máximo Kahn esta gavilla de folios inaugurales, con afecto amistoso, Madrid, 1934*. Después, Kahn empezó a publicar en la *Revista de Occidente*, utilizando también el seudónimo de Medina Azara, varios artículos sobre los judíos.

Posteriormente, con la subida de Hitler al poder en 1933 se abría una nueva etapa en Alemania. Ya hacia finales del 1932, Kahn, que había mantenido separadas sus identidades judía y alemana, comenzó a poner de manifiesto sus intereses como judío en unas páginas en las que hasta ese momento solo había ejercido como el difusor de la cultura alemana.

El diario *Luz* desaparecía en 1934, y con él las crónicas literarias alemanas de Kahn. También colaboró en la revista *Diablo Mundo*.

La situación de Alemania y el rumbo que estaban tomando los acontecimientos influirían en Kahn para que en 1934 solicitara la nacionalidad española que obtuvo en marzo de ese mismo año con grandes dificultades —a pesar de que Kahn estaba casado con una española y llevaba ya viviendo en España 13 años—, y gracias a las gestiones de José María Doussinage, Subsecretario de Gobernación, que había participado en las campañas filosefarditas, pero con bastante recelo por la posibilidad de la llegada masiva de judíos alemanes a España. A partir de ese

²⁰ MARTÍN GILÓN, M. *Entre Toledo y Berlín. Las crónicas literarias de Máximo José Khan (1927-1936)*, *Revista de Filología*, 31, enero 2013, La Laguna (Tenerife), p. 118.

momento Kahn se integraría en la cultura española y comenzaría a frecuentar las tertulias que organizaba su amiga Concha de Albornoz en Madrid, y de las que hablaremos en un capítulo aparte.

Kahn se sentía cómodo con esta vida, pero en marzo de 1936 obtuvo por oposición una plaza de intérpretes-informadores del Patronato Nacional del Turismo. Sin duda, Kahn era una de las personas más preparadas para dar a conocer a los extranjeros la ciudad de Toledo, aunque, desgraciadamente, unos meses después, como se sabe, el comienzo de la Guerra Civil española lo cambiaría todo.

Cuando las tropas franquistas tomaron Toledo, el matrimonio Kahn abandonó la ciudad y se dirigió a Madrid. Chacel, que iba con su hijo de la mano, cuenta que ayudó a la esposa de Kahn, gravemente enferma, a salir de Madrid, y que pronto encontraron un camión que las condujo a Barcelona, a donde fue Kahn a recogerlas, y las llevó a Valencia. Aquí, Kahn, gracias a sus conocimientos de idiomas, comenzó a trabajar en la Subsecretaría de Propaganda dependiente del Ministerio de Estado²¹.

En Valencia, en marzo de 1937, poco antes de que Rosa Chacel se fuera a París, ella y Concha de Albornoz le presentaron a Kahn al poeta Juan Gil-Albert, el que llegaría a ser uno de sus mejores amigos. Será en Valencia donde se forjase la creación de la Revista *Hora de España*²².

Hora de España fue la revista republicana fundada durante la Guerra Civil española, considerada una de las más prestigiosas del momento. Surgió en Valencia por las reuniones que se celebraban en casa de Juan Gil-Albert con la presencia de intelectuales como Rafael Dieste, Moreno Villa, León Felipe, Arturo Serrano Plaja, Máximo José Kahn, Rosa Chacel, María Zambrano, Ramón Gaya, Antonio Machado, etc. Muchos de estos intelectuales y otros más como Luis Cernuda publicarían artículos en dicha revista, y algunos de estos autores acompañarían a Juan Gil-Albert al exilio poco tiempo después. La revista fue financiada por Carlos Esplá, titular del Ministerio de Propaganda de la Segunda República, y estuvo en vigencia dos años y medio²³.

Kahn también publicó varios artículos como: *La cultura de los judíos sefarditas*, *Judíos españoles promotores del Renacimiento*, y *Salónica sefardita: el lenguaje*.

²¹ MARTIN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, pp. 110-120.

²² GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 181.

²³ García Cueto, P. «*Hora de España*»: la gran revista de la Guerra Civil en la zona republicana, 2016. Disponible en: www.fronterad.com/hora-de-espana-la-gran-revista-de-la-guerra-civil-en-la-zona-republicana/ Consultado el 24 de septiembre de 2022, p. 288.

Mucho antes de su exilio, Kahn escribiría en *Hora de España*:

Este puñado de hombres, documento animado del pasado de España, viven en el destierro, donde sus antepasados encontraron albergue. Se sienten atormentados por la nostalgia del poder volver a su antigua patria, la Península Ibérica, Sefarad. Son hombres ibéricos que no anhelan otra cosa que expansionarse en la libertad ibérica... Desde Ultramar sienten que ha llegado la Hora de España, y de sus lontananzas nos viene una voz hermana preguntando que cuando llega la Hora de Sefarad.

Mientras transcurría la vida en Valencia, probablemente, según García Martín²⁴, las gestiones de Francisco Pérez de Ayala en el Ministerio de Asuntos Exteriores, consiguieron el nombramiento de Concha de Albornoz como Embajadora en Grecia, y el de Kahn como Cónsul en Salónica, debido al profundo conocimiento de éste del mundo sefardí.

Sin embargo, hay que decir que antes, Julio Álvarez del Vayo, ministro de Estado, había nombrado a Kahn Cónsul de la República en Sofía con carácter interino, pero la monarquía autoritaria que había en ese momento en Bulgaria, y la opinión que tenía respecto a la Guerra Civil española hizo que se rebajara el cargo de Kahn a la categoría de Encargado de Negocios en Sofía; pero tres días después, Álvarez del Vayo rectificó y nombró a Kahn Cónsul en Salónica con la misma categoría inicial en 1937, y después Encargado de Negocios en Atenas en 1938²⁵, como se verá después en otro apartado.

Con la caída de la República tras el final de la Guerra Civil, Kahn embarcó en el buque Andros, rumbo a Alejandría, después en el Champolión hacia Marsella, y de allí a París donde permaneció unos meses. Aquí se separó de su esposa. Después de pasar por París y el campo de concentración de Kasbah Tadla, donde permaneció un mes, tras ser liberado se exilió a América²⁶. Primero estuvo en Méjico, donde publicó en 1942 *Apocalipsis Hispánica*. También hizo la traducción española y el prólogo de 36 poemas judíos y profanos de Yehudá Haleví, pero Kahn, aunque se reunía con sus compañeros de exilio Concha de Albornoz y Juan Gil-Albert, no estaba cómodo en México. En 1943, Kahn y Gil-Albert se trasladaron a Río de Janeiro. Desde allí Kahn, el 4 septiembre de 1943, escribió a Rosa Chacel

²⁴ GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 183.

²⁵ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada*..., pp. 117-118.

²⁶ NOTARIO, J. «La Biblioteca personal de Máximo José Kahn»..., Disponible en: <http://maximokahn.blogspot.com/2009/07/la-biblioteca-personal-de-maximo-jose.html>.

para decirle que Río le había causado una «impresión arrebatadora». Tras varios meses en Río, Kahn y su amigo Gil-Albert viajaron a Buenos Aires, donde vivieron en casa de Rosa Chacel hasta que encontraron alojamiento.

La revista *Correo Literario*, dirigida por tres exiliados gallegos, dio la noticia de la llegada de Kahn y Albert a Argentina que se establecieron, tras dejar la casa de Chacel, en la calle Ayacucho, quinto piso del número 1273, donde pasaron un tiempo. Sin embargo, y a pesar de sus escarceos amorosos y sus amigos Rosa Chacel y Albert, Kahn no se sentía a gusto, además, no se esforzó en entablar amistad con los exiliados republicanos españoles, con los que dejó casi de relacionarse para integrarse en la comunidad judía, tan importante en aquel país.

Kahn colaboró en la revista *Judaica*, donde publicó *Las antiguas sinagogas de España*, en la que explicaba las diferencias entre la rama asquenazí y la sefardí. Su primera novela publicada en Buenos Aires en 1944 fue *Año de noches*. En ella, el protagonista revela sus preocupaciones sobre los grandes temas humanos. Su siguiente obra fue *La Contra-Inquisición*, en la que reflexiona sobre el judaísmo como religión monoteísta, y cómo la persecución nazi, lejos de conseguir el exterminio judío, supuso un refuerzo para su religión. Su última obra fue *Efraín de Atenas*, donde cuenta la vida de una familia judía en Atenas antes de empezar la Segunda Guerra Mundial²⁷.

Tras la marcha de Gil-Albert, Kahn llevaría una vida solitaria, en la que sus únicos contactos sociales se centrarían casi exclusivamente en la comunidad judía²⁸.

Cuando tuvo conocimiento de la barbarie del Holocausto se convirtió en otra persona; dejó de lado sus inventadas veleidades sefarditas, dejó de considerarse alemán y español y quiso ser solo judío, un judío ortodoxo, sin contagios reformistas ni asimilacionistas: «Fue el judaísmo el que dio a los hombres su mejor libro, su mejor ley, su mejor poesía, su mejor amor, su mejor ritmo vital y su mejor dios: Dios».

En contundentes aforismos fue expresando Kahn su nueva concepción del judaísmo, tan diferente de la que había defendido en su etapa española: «Ni el socialismo ni el anarquismo ni ninguna otra tendencia política pueden hacer al judío más justiciero, socialmente, que la justicia decaloga», «Cada uno de nosotros puede tener que morir mañana por judío. ¿No sería grotesco que tuviera que sufrir como mártir de una causa que no defendió?». «En este mundo sufrimos porque

²⁷ *Ibidem*: 3- 6 julio 2009.

²⁸ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, pp. 180-181.

somos judíos. En el otro mundo sufriremos porque no fuimos judíos». El escritor deja de hablar a todos para dirigirse solo a los miembros de su credo.

El radicalismo cada vez mayor de Kahn acabó distanciándole de la propia comunidad judía argentina. De hecho, su último libro, *Arte y Torá, Interior y exterior del judaísmo*, que dejó listo para su publicación en 1953, el mismo año de su muerte, no llegó a publicarse sino de manera póstuma en 2012²⁹. En este libro Kahn exponía una visión radical del judaísmo, sin compromisos y fascinante, que llegó a sorprender en aquel momento, lo que le daría la fama de místico³⁰.

De haberse publicado hubiera despertado un gran interés en la comunidad judía argentina, pero Kahn murió en Buenos Aires el 20 de julio de 1953. Su última aparición pública fue una semana antes con motivo de una conferencia que impartió sobre *Lo judío en el Quijote*. En dicha conferencia no dudó Kahn en afirmar que: «el caballero andante, el caballero de la Triste Figura, es otro judío que no vacila en abrazar causas ridículas para defender sus ideales, ideales que coinciden cabalmente con los del judaísmo sinaico»³¹.

Kahn fue enterrado en el Cementerio israelita de Liniers, al que asistieron sus amigos Lázaro Liacho y Samuel Kaplan, José Bianco, secretario de *Sur*, Mariquilla del Valle-Inclán y el hijo de Rosa Chacel, Carlos. Su íntimo amigo, Juan Gil-Albert, ya no se encontraba en Buenos Aires en ese momento, pues en 1952 abandonó Argentina para marchar a Europa. Abrahan Rosenvasser, en nombre de la Sociedad Hebraica, elogió a Kahn como «un paladín de la santidad del espíritu», pero también como «un amigo noble, desinteresado e íntegro en el que hacían buen contraste con su estatura gigante las ternuras infantiles de su corazón».

Por su parte, el boletín de Buenos Aires *Libros de Hoy* informaba que a los 56 años había muerto Máximo José Kahn, conocido periodista y escritor español de origen alemán³².

En cuanto a las reacciones sobre la muerte de Kahn de sus compañeros españoles del exilio, su amigo Juan Gil-Albert se enteró por Concha de Albornoz, respondiéndole en una carta conmovida que incluiría en *Breviarium vitae*:

²⁹ GARCÍA MARTÍN, J.L. Publicado por J LGMen. Tribuna abierta, p. 335.

³⁰ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, p. 242.

³¹ Boletín de la Sociedad Hebraica Argentina, (363), (junio, 1953), p. 8. Cifr. en MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, pp. 295-302.

³² MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, p. 296.

No se sabe expresar lo que se siente en estos casos, ¿verdad? Se va uno muriendo con jirones ajenos. Máximo fue para mí, en aquellos años, una criatura llena de solitud y delicadeza; le debo también mi periplo sudamericano y aquellos tête-à-tête interminables en su habitación, de México, Buenos Aires, a las que con cuatro chucherías sabía imprimir un aire de molicie. Era un ser profundo y extraño del que no supimos nunca bien cuál era su verdad: a veces parecía un erótico sin condiciones, otras, un sacerdote sin culto. No olvidaré la sonrisa de sus ojos por la que pasaba siempre algo de aristocrático y bonachón. En fin, ya está; uno más que labra el camino que habremos de recorrer algún día por cuenta propia, si es que no lo vamos recorriendo desde que se hace en nosotros la conciencia del vivir (1999, 265-266)³³.

Por otro lado, su amiga Rosa Chacel que estaba en Río de Janeiro cuando recibió la noticia de la muerte de Kahn publicó en *Sur* una nota necrológica extensa y aguda titulada *Una palabra de adiós. Máximo José Kahn (1897-1953)* en la que se reivindicaba su obra para entender el judaísmo. Chacel desvelaba la enfermedad cardíaca que Kahn venía padeciendo desde hacía mucho tiempo, pero que nunca quiso revelar a sus amigos, lo que venía a explicar los cambios bruscos de humor seguidos de largos periodos de apatía e inactividad donde no quería hacer nada:

Máximo vivió durante muchos años ocultando un corazón gravemente enfermo y lo ocultó tan bien que ni las personas que le rodeábamos pudimos darnos cuenta de ello. Pero no basta este dato para determinar su carácter, lo decisivo es que Máximo Kahn no conocía más que una sola forma de actividad: la corazonada.

Y es muy distinto, sumamente distinto el caso de esos artistas que pierden el órgano necesario para su arte, porque del corazón no se puede cegar ni ensordecen, el órgano de la emoción no se embota nunca: estalla, simplemente (Chacel, 1953, 126).³⁴

Será en este momento cuando Chacel exigiera «una pronta y minuciosa exégesis de la obra de Kahn». La verdad es que la obra de Kahn, más allá del círculo cercano de sus amigos pronto cayó en el olvido. Solamente, un año después de su fallecimiento, sus compañeros de la Sociedad Hebraica le dedicaron un homenaje, y Abraham Rosenvasser leyó un breve discurso en el que recordaba a Kahn como profesor de la Sociedad Hebraica, aunque éste «nunca se sintió erudito ni profesor»³⁵.

³³ *Ibidem*: p. 301.

³⁴ *Ibidem*: pp. 301-302.

³⁵ *Ibidem*: p. 302.

En definitiva, la obra de Kahn es muy prolija, pues aparte de una amplia producción periodística y ensayística (casi 150 reseñas, artículos y ensayos), Kahn fue autor de cinco libros: las novelas *Año de noches* (1944) y *Efraín de Atenas* (1950) y los ensayos *Apocalipsis hispánica* (1942), *La Contra-Inquisición. Capítulos para la historia de nuestras cenizas* (1946), y *Arte y Torá. Exterior e interior del judaísmo* ³⁶.

2.1. Las tertulias literarias

Kahn, durante su estancia en España, se rodeó de un círculo intelectual de amigos considerados como la flor y nata de la literatura española en aquel momento, con los que se reunía cuando viajaba desde Toledo a Madrid en tertulias literarias para establecer contactos y poder publicar sus artículos. En 1930, con motivo del homenaje a Ernesto Giménez Caballero, codirector de *La Gaceta Literaria* —como ya hemos comentado—, Kahn coincidió con los intelectuales más sobresalientes de la época. Entre sus amigos destacaban: Ortega y Gasset, Valentín Andrés Álvarez, Francisco de Ayala, Ramón Gómez de la Serna —por cierto, en la biblioteca de Kahn había volúmenes dedicados personalmente por él— y su sobrino Ramón de la Serna Espina, sin olvidar a sus íntimas amigas Rosa Chacel y Concha de Albornoz ³⁷.

Pero será en 1934, tras obtener la nacionalidad española, cuando Kahn se integraría en la cultura española y comenzaría a frecuentar la tertulia que organizaba Concha de Albornoz en su casa de la calle Castellana, en Madrid, y a la que asistían con frecuencia María Zambrano, Rosa Chacel y su marido Timoteo Pérez y, a veces, Francisco de Ayala y el pintor Gregorio Prieto y, en ocasiones especiales, Luis Cernuda ³⁸.

Aunque Kahn no perteneció a la Alianza de intelectuales antifascistas constituida inicialmente en Madrid el 30 de julio de 1936, y trasladada posteriormente a Valencia, sí se reunió con varios de los miembros que formaron parte de dicha Alianza, como Rosa Chacel y Concha de Albornoz, que se marchó a Valencia en 1937 junto con el Gobierno de la República, y fue una de las firmantes del Manifiesto de la Alianza de Escritores Antifascistas para la Defensa de la Cultura ³⁹. En efecto, muy pronto, en la ciudad del Turia, se gestó un grupo de intelectuales que traslada-

³⁶ <http://crisisdepapel.blogspot.com/2012/03/maximo-jose-kahn-aleman-espanol-judio.htm>.

³⁷ GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., pp. 176-177.

³⁸ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada*..., pp. 111-112.

³⁹ <http://crisisdepapel.blogspot.com/2012/03/maximo-jose-kahn-aleman-espanol-judio.htm>
https://www.wikiwand.com/es/Concha_de_Albornoz.

ron sus tertulias al Ideal Room a las que asistía Kahn. El Ideal Room era un café, un punto de encuentro de intelectuales y de la cultura valenciana y española. En dicho café tuvieron lugar interesantes tertulias literarias durante la Guerra Civil cuando el gobierno de la República se trasladó a Valencia.

Gracias al pintor manchego Gregorio Prieto se puede saber que Luis Cernuda y María Zambrano frecuentaban las reuniones que organizaba en su casa Concha de Albornoz, y a las que iban también Kahn y Rosa Chacel entre otros. Prieto decía que eran unas reuniones escandalosas:

La primera vez que vi a Luis Cernuda fue en Madrid, en una de las reuniones dominicales en casa de Concha de Albornoz. Se celebraban en un salón-biblioteca arreglado con un gusto que mezclaba lo intelectual-social con visos de popular artesanía. (Recuerdo ahora un encantador ramo de flores de papel encima de una mesa de Renacimiento italiano). Era la primera vez que yo asistía a estas reuniones, e iba acompañado de María Zambrano, inteligente discípula de Ortega y Gasset. Presidía esta reunión Rosa Chacel (según Julián Marías, la mejor novelista de este momento en España); Pérez Rubio, su marido, también estaba. Así como el matrimonio hebreo Máximo José Kahn, y seis o siete personas más que no recuerdo...⁴⁰.

En Madrid, Kahn asistió a la tertulia de la Granja del Henar, entre cuyos tertulianos se encontraban Azaña, Valle-Inclán y Ortega y Gasset, etc.⁴¹.

En 1937, ya en el exilio voluntario de Kahn en Grecia, continuarían las tertulias literarias en Atenas. Lo que se conoce sobre dichas tertulias es gracias a la presencia, a partir del otoño de 1938, de sus amigas Concha de Albornoz y Rosa Chacel. Concha había aceptado la invitación de su amigo Máximo José Kahn, entonces Cónsul en Salónica, y de su esposa Gertrudis Blumenfeld, para residir en Salónica. Se sabe que Albornoz retomó su carrera diplomática optando a un puesto de Secretaria en la Embajada de España en Atenas, pero no llegó a ocuparlo porque perdió o le robaron una maleta en Valencia con sus credenciales y los códigos de claves de las embajadas, por lo que la invitación de Kahn, en parte, venía a resarcir su frustrado puesto en Grecia. Luego, cuando Kahn fue nombrado Encargado de Negocios en Atenas en 1938, Concha, además de con Kahn, se reunió con Rosa

⁴⁰ PRIETO, G. *Cernuda en línea*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1981, p. 30. Cifr. en James Valender, *Luis Cernuda y María Zambrano: simpatías y diferencias*, en VV.AA., o.c. Ed. El Colegio de México, México, 1998, p. 165.

⁴¹ FRANCISCO ARIAS SOLÍS, Presidente de Foro Libre e Internautas por la Paz y la Libertad. Fuente Sur. <https://esefarad.com/?p=9117>. Consultado el 28 de junio de 2022.

Chacel, quien llegó acompañada de su hijo Carlos, que había viajado a Atenas gracias al pasaje que le envió Kahn.

Rosa Chacel había reunido un importante archivo autobiográfico por la correspondencia mantenida con amigos —la mayoría escritores o editores— y familiares. También con intelectuales, escritores y artistas del exilio de la Guerra Civil española. No en vano, en el exilio republicano, primero en Grecia, formaron una red de intelectuales en la que Rosa Chacel participó activamente como lo demuestran las cartas y los diarios⁴², pero también en Méjico, Argentina, etc.

Rosa Chacel describe una de las experiencias que vivió el grupo de amigos españoles en Grecia:

Allí tuvimos pronto amigos. Kasantsakis ya había hecho amistad con Tino cuando éste había ido a París con la exposición de los Ibéricos, y con él practiqué un ejercicio que nos inspiró la inmensidad (...) Subíamos por las noches a la Acrópolis y escuchábamos el silencio; nada debía romperlo, pero algo había que decir, y se nos ocurrió ladrar. Ladrábamos con gran perfección y nos contestaron todos los perros de Atenas⁴³.

Pero además de Rosa Chacel, también, el arquitecto griego, Isaac Saporta, en un informe de viaje por Creta hablaba de las reuniones que el grupo de españoles celebraba en la Embajada de España en Atenas, y de cómo él conoció al escritor Nikos Kazantzakis⁴⁴.

Dicho informe se titula: *Caminando por el este de Creta durante diez días con Nikos Kazantzakis, Semana Santa de 1940*. Saporta decía que no conocía muy bien a

⁴² CÁRCAMO, S. «Intimidad y exilio menor en los diarios de Rosa Chacel», *Caracol* 10 Dossier. p. 90.

⁴³ CHACEL, R. *Timoteo Pérez Rubio y los retratos del jardín...* Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., pp. 189-190.

⁴⁴ Informe de Isaac Saporta: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ: ΜΙΑ ΑΦΗΓΗΣΗ ΖΩΗΣ - ΣΑΠΟΡΤΑ ΙΣΑΑΚ από τον Γιώργο Συμοφορίδη (Atenas: Untimely, 1996, pp.131-143. Según Hans-Ulrich Seifert, (Comunicación escrita, 15 de junio de 2022), el texto publicado en el apéndice de este libro es una reedición de las entradas del diario de 1940, a las que Saporta, que abandonó Grecia tras el final de la Segunda Guerra Mundial y emigró a los Estados Unidos con su esposa Nora, añadió una introducción para la reedición. Es muy probable que las entradas del diario estuvieran escritas originalmente en alemán. Saporta, judío sefardí nacido en Grecia, había crecido en Estados Unidos y en Alemania, donde también estudió en Dresden. Lamentablemente, el diario original no ha sobrevivido. Supongo que el contacto entre Kahn y Saporta se produjo a través de su esposa, Nora Nehama Saporta, hija del Joseph Nehama (1880–1971), historiador y autor de una obra de siete volúmenes titulada *Histoire des Israélites de Salonique*.

Kazantzakis, pero, por suerte, pasaron unos días juntos y tuvo la oportunidad de ver cómo trabajaba esta mente extraordinaria, tan importante no sólo para Grecia sino para toda Europa.

Saporta lo cuenta así:

Conocí a Nikos Kazantzakis en el verano de 1934. Nunca había oído hablar de él hasta entonces. Había regresado a Grecia sólo unos meses antes, después de muchos, muchos años en el extranjero. Una amiga y admiradora mía, Elli Papadimitriou, me propuso un viaje a Egina con el propósito específico de visitarlo. Su casa estaba muy aislada, en un pequeño cabo orientado al norte, hacia el Ática, con una hermosa bahía al este. La casa fue diseñada por el Sr. Doukas, un colega y conocido mío, en el estilo isleño que se estaba haciendo popular en aquella época en toda Grecia. Estaba hecha de piedra y vigas de madera al descubierto, tenía suelos de baldosas y estaba encalada por dentro y por fuera. La casa tenía una nobleza y una austeridad que encajaban perfectamente con el ascetismo de Kazantzakis. Nos recibió la poetisa Eleni Samiou que, como un ángel de la guarda, protegió al propietario de las visitas intrusivas de la vulgaridad cotidiana. Me sorprendió ver que la invitada de esta encantadora casa era una vieja y querida amiga de París, Mady Sauvageou, brillante compositora francesa y figura destacada de la intelectualidad parisina, de la que había sido admiradora y amiga durante muchos años. Kazantzakis apareció una media hora después, algo tímido, con sus profundos, apasionados y penetrantes ojos azules, casi ocultos bajo sus gruesas cejas. Me sorprendió su capacidad para pasar de un idioma a otro. Hablaba cinco idiomas con fluidez y podía seguir muchos otros e incluso traducirlos.

Esa noche dormimos en la terraza y al día siguiente volvimos a Atenas, después de un fin de semana completo que me dejó encantado. Dos años y medio después, acompañé a algunos escritores españoles y amigos de Kazantzakis a Egina, para revisar los borradores finales de su poema épico *La Odisea*. Uno de los españoles era el Embajador de España, Maximillian Kahn, y la dama que nos acompañaba era Concha de Albornoz, hija del Presidente de la efímera República Española y Secretaria de la Embajada en Atenas. Kazantzakis y sus invitados tenían mucho que decirse: la conversación sobre el panorama literario internacional era exquisita y, a menudo, más allá de mi capacidad para seguirla. En el barco de vuelta, los dos españoles desarmaron a Kazantzakis y luego lo volvieron a armar con mucho cuidado, lo que me encantó y que, para mi joven e inexperta mente, fue algo mágico.

Esto se hizo en el otoño de 1936. Italia había invadido y devorado Abisinia, los nazis habían ocupado Renania sin que los aliados reaccionaran seriamente y se preparaban febrilmente para la guerra. Los militares fascistas españoles llegaron desde África y comenzaron a invadir España con la ayuda del ejército de Mussolini y la fuerza aérea de Hitler. Con la excepción de Francia, el ascenso de las fuerzas

reaccionarias fue evidente en toda Europa. En Grecia se produjo una creciente polarización entre los elementos liberales y socialistas, por un lado, y la facción conservadora partidaria del rey, por otro. La monarquía fue restaurada, tras un controvertido referéndum, a finales de 1935. Jorge II, después de las elecciones de principios de 1936 —una de las pocas elecciones libres celebradas en Grecia— se dio cuenta de que los monárquicos griegos estaban en minoría. En su agitación, olvidó el juramento que había prestado a la Constitución griega y permitió que el general Metaxás disolviera el Parlamento e instaurara una dictadura militar, al estilo italiano y alemán. Grecia no se libró de ninguna de las concomitancias: el saludo fascista, la persecución policial de los miembros activos de la izquierda y del centro, las cárceles y mazmorras rebosantes de miles de disidentes de todos los estratos socioeconómicos.

La Embajada de España en Atenas, que representaba al Gobierno Democrático de la España en guerra, era un oasis para un pequeño grupo de escritores, artistas y actores que no temían cruzar su umbral en público. El embajador Maximilian Kahn, historiador y escritor, su ayudante Concha de Albornoz, que fue profesora de literatura en la Universidad de Madrid, y la talentosa y encantadora poetisa española Rosa Chacel formaban el núcleo del grupo, entre cuyos miembros se encontraban los actores Katina Paxinou y Alexis Minotis, un joven y simpático lingüista británico, Ian Crawford y otros.

Nos reuníamos todas las tardes en el cómodo salón de la Embajada, que contaba con una oferta inagotable de vinos y otras bebidas fuertes.

Estos banquetes produjeron algunas discusiones excelentes, pero perdían su importancia cuando el atardecer daba paso a la noche. Un pequeño grupo podría quedarse hasta el amanecer. A veces nos apilábamos todos en la limusina de la Embajada y subíamos a la Acrópolis para tomar aire fresco, cantar y recitar poemas⁴⁵. En nuestras reuniones se respiraba un ambiente de perfección del pueblo. El mundo —y con él el florecimiento de la creatividad intelectual y artística que llegó a Europa como un regalo de Dios tras la Primera Guerra Mundial— se derrumbaba a nuestro alrededor. Hitler había subido al poder y estaba rearmando a Alemania a un ritmo rápido. Italia acababa de invadir Etiopía sin que nadie la molestara, a pesar de la Sociedad de Naciones. Franco había invadido España con los soldados mauritanos y con la ayuda abierta de Mussolini y Hitler, y la aquiescencia del Gobierno británico, estaba devorando España. Estados Unidos estaba sumido en su propia depresión económica, mientras que Francia atravesaba una de sus mayores crisis morales y políticas. Así que, ¡por qué no divertirse!

⁴⁵ Además de eso, como ya se ha dicho, Rosa Chacel refiere que en la Acrópolis ladraban con gran perfección y les contestaban todos los perros de Atenas... Cífr. en GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., pp. 189-190.

En otoño de 1936, Kazantzakis y Eleni Samiou dejaron Egina y se fueron a vivir a Atenas. Ambos se convirtieron en miembros habituales de nuestras reuniones, que se caracterizaban por un ambiente de «coordenadas». Kazantzakis era sobre todo un acróbata y un gran observador y disfrutaba del ambiente intensamente intelectual, y desarrolló una cálida amistad con Rosa Chacel, que pronto se encargó de traducir la *Odisea* de Kazantzakis al español.

El grupo se disolvió cuando la suerte de la Guerra Civil española se volvió en contra del bando republicano, y aún recuerdo con qué tristeza ayudamos al Embajador a quemar los libros de códigos y otros documentos valiosos antes de que se cerrara la Embajada. El último viaje de la limusina de la Embajada fue para llevarlos al barco que los conduciría a Francia y aún más lejos. Ese día, vimos con lágrimas en los ojos cómo el emblema de la Embajada ondeaba por última vez. No volví a ver a Kazantzakis durante dos o tres años⁴⁶.

⁴⁶ El informe de Isaac Saporta ha sido traducido del griego al español por Dimitris Karadimas.

3

Máximo José Kahn y los sefardíes de Grecia

«Los sefarditas llaman a los sefarditas: los nuestros. Bajo “los nuestros” se entiende en segundo lugar a los israelitas, en primero a los que llevan nombres españoles y hablan español; como en Salónica no hay españoles, aparte de los judíos y no hay judíos que no sean de formación española, ser judío o ser español es lo mismo.»

Máximo José Kahn, «Salónica, sefardita». *Hora de España*.⁴⁷

3.1. Máximo José Kahn, Cónsul de España en Salónica (abril, 1937/mayo, 1938)

El ministro de Estado, Julio Álvarez del Vayo, en Valencia, donde se había trasladado el gobierno republicano, el 5 de abril de 1937 nombró a Kahn Cónsul de la Nación en Sofía con carácter interino. El cargo equivalía a una Secretaría de primera clase, con una asignación de 12.000 pesetas anuales, más otras tantas en concepto de gastos de representación, pero que, al parecer, dada la situación política en Bulgaria, aunque también debió influir la dimisión del anterior Cónsul

⁴⁷ FRANCISCO ARIAS SOLÍS, Presidente de Foro Libre e Internautas por la Paz y la Libertad... Disponible en: <https://esefarad.com/?p=9117>. Consultado el 28 de junio 2022.

en Salónica, el Sr. Gabaldón, a instancia del Vicecónsul honorario en Salónica, Salomón Ezratty y Botton y el Canciller encargado de los asuntos del Consulado, Álvarez del Vayo cambió de opinión, y el 17 de abril de 1937 nombró a Kahn Cónsul de la Nación en Salónica.

A Kahn le daba igual el lugar, porque tanto en Bulgaria como en Grecia había una comunidad de sefardíes muy importante, aunque era mucho más numerosa la de Salónica, sin olvidar que ésta tenía una mejor accesibilidad y comunicación con el exterior. En cualquier caso, en ambas ciudades Kahn habría estado bien dada su vinculación e interés por la cultura sefardí como se ha visto a lo largo de su obra.

El Ministro de Estado envió un salvoconducto para que:

... todas las autoridades civiles y militares de la República, así como las Milicias que prestan servicio de orden y vigilancia, dejen transitar libremente por el territorio nacional a don Máximo José Kahn Nussbaum, Cónsul de la Nación en Salónica, que se dirige desde Port-Bou, para continuar desde allí el viaje a su destino⁴⁸.

Ese mismo día, el Ministerio de Justicia, por valija diplomática, enviaba la carta de representación del nuevo Cónsul, aunque el matrimonio Kahn llegaría antes a Atenas que dicha carta, que lo haría un día después.

Kahn lo primero que hizo fue dar cuenta del estado de la Legación y de sus empleados, deteniéndose en la personalidad muy humana del Vicecónsul Salomón Ezratty, personalidad corroborada por el Sr. Saporta y otras figuras republicanas destacadas en Atenas, poniendo de relieve la labor tan importante que había venido desarrollando dicho Vicecónsul, no solo desde el punto de vista político, sino también cultural.

3.1.1. Impacto de la Guerra Civil española en Grecia

La sublevación militar en España en julio de 1936 influyó en gran manera en el derrocamiento del régimen democrático griego. El primer Ministro de Grecia, Metaxás, apenas comenzado el conflicto español, suprimió el Parlamento e implantó una Dictadura, dando lugar al «Régimen del 4 de agosto de 1936». El propio gobierno de Metaxás había justificado su pronunciamiento para que «Grecia no se convirtiese en España».

⁴⁸ Rosa Chacel habla de la presencia de Kahn y su esposa Trudis en el hotel Médicis de París, donde se hospedaron antes de ir a Grecia. Cifr. en GARCÍA MARTÍN, F. *Máximo José Kahn Nusbaum en Toledo...*, p. 184.

También la prensa ateniense, con su posición, justificaba el pronunciamiento de Metaxás con palabras parecidas pues, apenas estalló el alzamiento español, se apresuró a preparar a la opinión pública subrayando las atrocidades cometidas por los «rojos» para que «Grecia no corriese la misma suerte que España». Incluso los corresponsales griegos en España durante la guerra desempeñarían un papel similar. Los editoriales comentaban subjetiva y arbitrariamente los hechos que más les interesaban a ellos.

Mención especial requiere la figura de Kazantzakis, que supo presentar muy bien en sus escritos el drama de la guerra. A fin de cuentas, Kazantzakis admiraba a Franco⁴⁹:

(...) Me daba cuenta de que él (Franco) es un hombre que sabe gobernar, la mente organizada que sabe asociar, la voluntad inflexible que sabe castigar e imponerse. Este hombre ha nacido para vencer. Si nada inesperado se interpone, nada tremendamente inesperado, con toda seguridad vencerá. ¿Qué sucederá después de la victoria?

Mucho más interesante será la guerra diplomática en Atenas. Paralelamente a la Guerra Civil española se producía en Atenas otro pronunciamiento de signo diplomático en la Calle Scoufá 31 —sede de la Legación española entonces y actualmente del Instituto Cervantes—.

En este caso, el protagonista era un funcionario diplomático de carrera, Sebastián de Romero Radigales, que se declaró enseguida Agente diplomático de los sublevados en un «Gobierno de hecho real», que se instauró en España como consecuencia de la sublevación, y fue nombrado en el acto «Representante en Grecia de este gobierno de hecho local», que se va a enfrentar al «Gobierno de Jure», legalmente constituido.



Fuente: Elena Colitto. Fachada de la antigua Legación de España en Atenas y actual Instituto Cervantes.

⁴⁹ FILIPPÍ, D. *Historia y Literatura. La guerra Civil Española en Grecia*. Ediciones del Orto, Madrid, 2008, p. 72.

Como refiere el profesor Filippís⁵⁰, mientras el gobierno legal español carecía de máxima representación diplomática en Grecia, Sebastián de Romero Radigales, que se encontraba en Atenas, pues estaba casado con la greco-rumana, Elena Cutavá, aprovechaba la coyuntura para expulsar al escaso personal de la antigua Legación de la República española en Atenas, que, por cierto, no hizo nada para impedirlo, y ocupó la sede y su mobiliario permaneciendo en ella durante la Guerra Civil.

En este tiempo había una doble representación diplomática española: por un lado, Máximo José Kahn Nussbaum representaba al «Gobierno de jure» con doble cargo, como Cónsul de la Nación en Salónica al principio, y como Agente comercial después; por otro, Romero Radigales, que era Agente de Franco, representaba al «Gobierno de hecho», que, por cierto, había sido reconocido por muy pocos países. Esta anómala situación se mantuvo por la ayuda que recibió Radigales desde el primer momento de la Embajada de Italia en Atenas, pero también porque supo aprovecharse, no solo de la neutralidad de Metaxás hacia las dos representaciones diplomáticas españolas, sino también porque el gobierno republicano de España nunca llegó a enviar al nuevo Encargado de Negocios, como se verá después.

Aunque el ejecutivo de Metaxás era un gobierno totalitario, que aparentemente entendía las razones de Franco, no tuvo más remedio que reconocer al gobierno de la República española legalmente constituido. A decir verdad, no podía hacer otra cosa, pero al mismo tiempo reconocía también al Agente de Franco de facto y ab initium, aunque de modo informal.

Ambos diplomáticos fueron muy competentes. Cada uno estaba al servicio de su propio gobierno. Kahn obedecía al gobierno legítimo español que tenía su sede ahora en Barcelona; por el contrario, Romero Radigales lo hacía al Cuartel General de Franco que residía en Burgos. Kahn concentraba todo su esfuerzo en facilitar el contrabando de armas y municiones de su bando y en decir los daños que estaba causando Romero al gobierno de Barcelona, mientras que Romero dedicaba su energía en controlar dicho contrabando, informar al gobierno de Burgos y protestar ante el general Metaxás por haber infringido el Tratado de No Intervención en la Guerra Civil española. Metaxás era consciente de ello, pero al mismo tiempo sabía que la piratería del contrabando de armas a los rojos resultaba útil a la economía del país, aún a pesar de las pérdidas parciales de

⁵⁰ *Ibidem*: pp. 30-33.

bastantes barcos que habían sido detectados por el contraespionaje del Agente de Franco en Atenas⁵¹.

A Kahn le preocupaba, además, la atípica cuestión de la doble representación de los dos bandos españoles en Grecia, y los problemas que pudieran surgir con el posible reconocimiento oficial del Agente de Franco por el ejecutivo griego. Por ello, dada la importancia de los documentos que Kahn enviaba a Barcelona sobre Romero Radigales, hemos creído conveniente recogerlos aquí.

Desde el primer momento que Kahn tomó posesión del Consulado de España en Salónica, en abril de 1937, su correspondencia con el gobierno republicano estaba orientada, principalmente, a la necesidad de que a la mayor brevedad posible se procediera al nombramiento del nuevo Encargado de Negocios en Atenas, pero como hasta ese momento no se había producido, Kahn volvía de nuevo a llamar la atención sobre lo importante de esta medida, sobre todo para echar al Sr. Romero Radigales, que, como se sabe, seguía ocupando la Legación en Atenas⁵², y no solo ocupando, sino, como decía el propio Cónsul, perjudicando a los sefardíes de Atenas.

Para justificar la necesidad de la llegada del Encargado de Negocios, Kahn argumentaba que según los datos proporcionados por el Canciller de la Legación en Atenas, Sr. Silvestre, la colonia española constaba de unos 70 individuos⁵³, en su mayoría sefarditas, y como no había sido nombrado todavía el Encargado de Negocios, y aún seguía en la Legación viviendo el Sr. Romero, la colonia ignoraba que existiera un Consulado de la República en Salónica, por lo que se dirigían con sus asuntos al Sr. Romero. Según Kahn, Romero debió extender numerosos certificados de nacionalidad, pues, como Romero tenía amigos políticos en los círculos oficiales, y en la Dirección de la Seguridad, la policía reconocía su firma en esta clase de documentos.

⁵¹ Reseña: Referencia: MATILDE MORCILLO ROSILLO: Dimitris Filippis, *Historia y Literatura. La Guerra Civil española en Grecia*. Madrid, Ediciones del Orto, 2008, 95 pp., en *Erytheia*, n.º 30, Asociación Cultural Hispano-Helénica, Madrid, 2009, pp. 408-411.

⁵² Archivo Ministerio Asuntos Exteriores=A.M.A.E. Fondo Renovado, 841, expediente 8. Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 3 de julio de 1937.

⁵³ Sin embargo, Romero Radigales dirá unos años después, en 1943, cuando fue nombrado por Franco Cónsul general de España en Atenas, que la colonia era de 156 sefardíes. Cifr. en MORCILLO, M. S.R. *Radigales y los sefardíes de Grecia, 1943-1946*. Embajada de España en Atenas, Instituto Cervantes de Atenas. Metáfora, 2008.

Kahn decía que esa situación era insoportable, no solo para la colonia española, sino también para la Nación. Además de estas circunstancias, Kahn insistía sobre el enorme daño que estaba haciendo Romero con su propaganda política, por ello enviaba junto al Despacho un pliego en el que exponía la urgente necesidad de que llegase de una vez por todas el nuevo Encargado de Negocios a Atenas. A saber:

1º. Daños que nos causa Romero:

Nuestra Legación sigue estando ocupada por Romero, representante de Franco. El gobierno griego no le reconoce oficialmente, pero la Legación le da mucho prestigio, y como cuenta con amigos y correligionarios políticos en los círculos oficiales, disfruta de ciertas facilidades.

Le dejan firmar los certificados de nacionalidad de los súbditos españoles residentes en Atenas. Le permiten mangonear en la policía secreta del Estado y en la Liga Hispano-Helena. Le autorizan a distribuir en toda Grecia un comunicado oficial semanal redactado en griego. Por otro lado, con la ayuda que le proporciona su cuñado, director de un banco italiano, entretiene un servicio de espionaje que controla todos los barcos que salen de El Pireo para la República.

El hecho de que Romero ocupe la Legación hace creer a la gente que Grecia reconoce a Franco.

2º. Medio de evitar estos daños:

En el momento de tomar posesión el Encargado de Negocios de su cargo en Atenas, según Kahn, se privaría a Romero de casi todas estas posibilidades. Dada la enorme simpatía del pueblo griego por la República española, la mera presencia de nuestro representante en Atenas contrarrestará la labor de Romero.

3º. Abastecimiento de armas, munición, etc.

Atenas nos puede abastecer en abundancia de armas, municiones, tejidos, máquinas para la industria de guerra, tabaco e indirectamente de aviones. Pero estas transacciones las puede llevar a cabo un representante nuestro establecido y acreditado en Atenas.

4º. Envío de voluntarios.

Se podrán enviar voluntarios reclutándolos de las organizaciones clandestinas. Pero como las expediciones habrán de salir de El Pireo, tendrán que ser dirigidas por una persona de confianza establecida en Atenas.

5º. La prensa griega.

La prensa de Grecia publica —salvo casos esporádicos que acaecen en los periódicos judeoespañoles— exclusivamente el parte de guerra de los rebeldes. Nuestro Encargado de Negocios conseguiría fácilmente del Ministro de Prensa y Turismo —hombre muy afable—, en unas cuantas entrevistas, que se publicase diariamente el parte nuestro. También podrá conseguir que los periódicos cambiasen de tono.

6. La Liga Hispano-Helena.

El Sr. Phakis, súbdito griego y Canciller del Consulado general de la República Argentina, es un hombre de muy buena voluntad, pero de carácter débil, que dirigía la Liga Hispano-Helena de Atenas que contaba con 30 miembros y que querría implantar entre sus socios el espíritu republicano, pero no encontraba en Atenas ningún punto de apoyo para sus esfuerzos.

7º. Problema de la reintegración cultural de los sefarditas.

Solamente teniendo un Encargado de Negocios acreditado en Atenas podremos tener el permiso de enviar un profesor de español al Liceo francés de Salónica, frecuentado por varios centenares de muchachos sefarditas.

8º. Asuntos de importancia trascendental.

Asuntos de mayor envergadura, como actualmente el pleito del barco Gardelaki, y otros, que surgen con gran frecuencia, podrán resolverse satisfactoriamente y sin gastos innecesarios de viaje y telegramas, si hubiera un Encargado de Negocios.

9º. Derechos del permiso de trabajo.

Nuestros súbditos españoles de Salónica están obligados a pagar derechos muy altos por el permiso de trabajo. Otras naciones obtuvieron por conducto de sus respectivos ministros en Atenas la exención.

Kahn también exponía al Ministro de Estado que había recibido una carta particular del Sr. Begoña, que también era Encargado de Negocios de España en Turquía, el 2 de diciembre de 1937, en la que proponía al Sr. Ureña⁵⁴ tres planes:

- 1º. Ir por unas semanas exclusivamente a Atenas a tomar posesión, hacer las visitas y regresar a Ankara, dejando en Atenas como Encargado de Negocios a la Sra. Concha de Albornoz (entonces nombrada secretaria, como ya se ha dicho anteriormente) o a mí.
- 2º. Permanecer en Atenas el tiempo preciso para resolver lo pendiente, mínimo un mes.
- 3º. Estar allí hasta abril.

Kahn, además, decía que, al tomar posesión de su cargo en Salónica, el Secretario del Ministerio de Estado le dijo que la Legación se desalojaría en cuanto llegara el representante de la República, pero no había sido así. Según sus informes confidenciales, los documentos acreditando al Sr. Begoña remitidos por Valencia fueron acogidos con benevolencia en Atenas. Sin embargo, aunque el Ministro de Estado griego, Sr. Mavroudis, trataba con cortesía a Kahn, era muy difícil prever cómo reaccionaría el gobierno ante la petición de reconocer al representante diplomático, Sr. Begoña. La obtención de su Exequátur⁵⁵ costó bastante trabajo. Kahn pensaba que el Sr. Begoña se podría enterar por su colega griego en Ankara si estaban dispuestos a reconocerlo. Incluso el mismo podría sondear el terreno por mediación de sus amigos venizelistas⁵⁶.

Por otro lado, desde el gobierno de Barcelona se le decía a Kahn que se suponía que él había informado al Sr. Begoña de la situación de la colonia española de Atenas, a lo que Kahn respondía que no le había dicho nada porque todavía el Sr. Begoña no había tomado posesión de su cargo, a pesar de haber llamado la atención en varios despachos sobre la necesidad de hacerlo, porque así se resolverían muchos problemas, pero el Sr. Begoña no lo había hecho porque todavía no había recibido instrucciones para ello. Es decir, que según Kahn era muy urgente que llegara el nuevo Encargado de Negocios a Atenas⁵⁷, el Sr. Begoña⁵⁸.

⁵⁴ Sr. Ureña: Secretario general del gobierno de la República en Barcelona.

⁵⁵ Exequátur: Autorización que otorga un jefe de Estado a agentes extranjeros para que en su territorio puedan ejercer funciones propias de sus cargos (exequátur consular).

⁵⁶ A.M.A.E. Fondo Renovado, 841, expediente 8. Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación en España al Ministro de Estado, Salónica, 2 de febrero de 1938.

⁵⁷ *Ibidem*: Despacho, 28 de febrero de 1938.

⁵⁸ *Ibidem*: Oficio de la Secretaría de Estado al Ministro de Estado, Barcelona, 25 de marzo de 1938.

Pareciera que el gobierno de Barcelona tuviera otras preocupaciones más importantes que enviar el Encargado de Negocios a Atenas. A decir verdad, los avances de la guerra en España no le estaban siendo favorables al gobierno republicano. Pero Kahn seguía insistiendo e informaba sobre la delicada situación de la colonia española de Salónica en aquellos momentos. Ahora bien, no se podría entender dicha situación sin antes remontarnos a los orígenes de la cuestión:

Al estallar la Gran Guerra europea en 1914, en Grecia surgirían los primeros enfrentamientos en relación con la contienda entre el rey griego Constantino y su primer ministro Venizelos. Constantino rechazó una invitación de su cuñado el Kaiser para participar en la guerra; en cambio, Venizelos, que admiraba a las potencias de la Entente, terminaría pactando con ellas en secreto y formando un Gobierno Provisional en Salónica en 1916.

Nada más comenzar la guerra, el temor de que Grecia se viera implicada en la contienda era palpable entre la población, principalmente israelita, y, sobre todo, entre los judíos que habían adquirido la nacionalidad griega tras la incorporación de Salónica a Grecia en 1913 al finalizar las guerras balcánicas. Por ello, muchos judíos de origen español querían que se les reconociese como súbditos españoles para no tener que cumplir el servicio militar ni tener que ir al frente, dada la neutralidad de España, en caso de que Grecia se implicara en la guerra, como así ocurrió después.

La cuestión del reconocimiento de la nacionalidad no sería fácil, habida cuenta del temor del gobierno griego por reconocer como súbditos españoles a todos los judíos descendientes de España que se habían inscrito en el consulado de Salónica como protegidos españoles en 1913. Hasta cierto punto, era comprensible el miedo de Grecia, recelosa de la actividad comercial de los judíos, cuyo control podría perder de concederles la ciudadanía española.

Finalmente, tras numerosas gestiones, los diplomáticos españoles conde de Velle y Pedro de Prat consiguieron en mayo de 1916, por el Protocolo de Atenas, que el gobierno griego de Venizelos, reconociera a unas 293⁵⁹ familias salonicenses de origen judío español (sefarditas) la nacionalidad española, además de conceder un plazo para que quienes tuvieran la documentación en regla y no la hubiesen presentado en su tiempo, lo hicieran en aquel momento. Pese a esta disposición, todavía quedaron excluidas del reconocimiento algunas familias.

⁵⁹ En un Despacho del Conde de Velle, partícipe de dicho Protocolo, se habla de menos familias.

Después, como se sabe, por el Real Decreto de 20 de diciembre de 1924 del general Miguel Primo de Rivera se otorgaba la nacionalidad española a los «antiguos protegidos españoles o descendientes de éstos y, en general, a individuos pertenecientes a familias de origen español» que lo solicitasen antes del 31 de diciembre de 1930.

Con la proclamación de la Segunda República en España en 1931, emergería en el país una oleada de antisemitismo, condicionada, qué duda cabe, por la persecución a los judíos que comienza a desarrollarse en la Europa Central, particularmente en Alemania y Austria, y, sobre todo, en 1933 a raíz del ascenso Hitler al poder.

Si durante el gobierno reformista de Manuel Azaña (1931-1933) la postura de éste fue la de seguir favoreciendo el regreso de los sefardíes de origen español a España, aunque eso sí, intelectuales y hombres de negocios fundamentalmente, con el triunfo de los gobiernos de la C.E.D.A.⁶⁰ en 1933, si aparentemente nada parecía cambiar con respecto a la política de admisión de los judíos en España a nivel de política exterior, en el interior se extremaban las medidas contra dicha admisión.

En febrero de 1936 fue nombrado ministro de Estado Joaquín Urzaiz. Éste quedó encargado de las protecciones de los sefardíes de Grecia. El primer problema al que se tuvo que enfrentar Urzaiz fue a la negativa del gobierno griego a cumplir el Protocolo de Atenas de 1916 por el que el ejecutivo heleno había reconocido —como ya se ha dicho— a unas 293 familias la nacionalidad española. Hay que tener en cuenta que dicho Protocolo tenía vigencia hasta finales de 1931.

Desde que expiró ese plazo, las autoridades militares griegas habían empezado a impugnar el Protocolo, señalando que no estaba legalmente autorizado por la Cámara griega, a pesar de haberse concedido una prórroga hasta el 24 de febrero de 1936. El nuevo plazo cumplía ahora; sin embargo, se les estaba llamando al servicio militar como si fueran ciudadanos griegos.

Tras entrevistarse el Cónsul español con el gobernador de Salónica, aludiendo el primero a la buena voluntad de la que desde 1916 dieron siempre prueba los gobiernos griegos, Gonatas respondió que estaba dispuesto a solucionar el problema cuanto antes, poniéndose poco después en contacto con las autoridades de reclutamiento para que aceptasen como prueba de nacionalidad el Protocolo de 1916, cuya validez era indiscutible, excluyendo toda idea de revisión, que era lo que se venía haciendo anteriormente en las oficinas del gobierno general. Gonatas tuvo este gesto como prueba de amistad hacia la República española.

⁶⁰ C.E.D.A.: Confederación Española de Derechas Autónomas.

Tras el triunfo del Frente Popular en febrero de 1936, y con Azaña como jefe de gobierno, se nombraba al nuevo Ministro de Estado, Augusto Barcia, que sería el que solucionase el conflicto. Gracias a su intensa actividad diplomática con Politis, Ministro de Negocios Extranjeros griego, se firmó un Convenio entre la Legación de España y dicho Ministerio de Negocios Extranjeros de Atenas el 7 de abril de 1936, por el cual se reconocía la nacionalidad española únicamente a 144 familias de origen español residentes en Salónica. Las restantes familias inherentes al Protocolo de 1916 fueron excluidas, no porque no hubieran tenido derecho como las demás, sino porque el gobierno de la República no las reconocía ya como súbditos españoles por no haber cumplido con las normas indicadas en el Decreto del general Primo de Rivera de 20 de diciembre de 1924 o por haberse marchado entre tanto al extranjero.

Sin embargo, en aquel momento, debido a las causas anómalas, es decir, por carecer el gobierno de Grecia de una Cámara de diputados —no se puede olvidar que en Grecia estaba la dictadura de Metaxás—, y España de un representante diplomático en la Legación de Atenas, el Convenio de 1936 no se había aprobado todavía. Será durante la estancia de Kahn en Salónica, como Cónsul de España, y ante la presión e insistencia del propio Kahn, cuando el Subsecretario del Ministerio de Asuntos Extranjeros, Sr. Mavroudis, le prometiese a Kahn que la lista de las 144 familias reconocidas se publicaría inmediatamente en la Gaceta Oficial del Reino, pero, por desgracia, la lista aún no había sido publicada. Según Kahn, en una entrevista que mantuvo con el Jefe del Gabinete político del Gobierno General de Macedonia, Sr. Leccos, éste le comentó que pensaba que la lista no se publicaría hasta que no se hiciera la debida reclamación por parte de un Encargado de Negocios acreditado en Atenas.

Aprovechándose de esta situación, ciertos elementos antisemitas de las oficinas de Reclutamiento de Salónica empezaban a molestar a los judíos españoles llamándoles a filas. Así, el Comandante-Jefe de dicha oficina, Sr. Andonakis, citó a varios chicos de la colonia española queriéndoles enrolar, a pesar de haber optado a tiempo por la nacionalidad española y de figurar en la lista protocolaria del Convenio.

Al parecer se escogió a los hijos de padres ricos para obligarles a pagar un rescate. Kahn, conocedor del caso, rogó encarecidamente a los chicos en cuestión que no pagasen ni un céntimo, pudiéndoles librar, de momento, de tales abusos inculcables a través de la intervención del ejecutivo de España cerca del gobierno griego. Ahora bien, Kahn advertía que no había que olvidar que el Sr. Andonakis y sus colegas se aprovecharían de nuevo en cuanto pudieran del hecho de que la

República española no estuviese representada en Atenas para volver a poner sobre la mesa este asunto sumamente enojoso.

Por todo ello, y teniendo en cuenta que el Sr. Begoña no tomará posesión de su cargo en Atenas, Kahn rogaba encarecidamente al gobierno de Barcelona que tomase las medidas oportunas para la aprobación por parte del gobierno griego del acuerdo concertado entre España y Grecia, mediante el canje de Notas de fecha de 7 de abril de 1936⁶¹. Finalmente, gracias a los esfuerzos de unos y de otros, el 12 de octubre de 1938 se publicaba en la Gaceta Oficial de Grecia la lista de las 144 familias sefardíes reconocidas. Esta sería la última y más importante labor de Kahn en Salónica como Cónsul, dejando toda la documentación en regla para que dichas familias pudiesen salvarse durante la ocupación nazi de Grecia en 1941, gracias, paradójicamente, a las gestiones del Cónsul de España en Atenas en 1943, Sebastián de Romero Radigales⁶².

A pesar de esto, Kahn no lo tuvo fácil en Salónica, pues no contó con el apoyo de las autoridades griegas que admiraban a Franco, como lo prueba el hecho de que cuando el Exequátur llegó a Salónica, los corresponsales de prensa prohibieron su difusión. Por ello, la capacidad de Kahn para desarrollar sus actividades fue mínima, por lo que el Ministro José Giral le remitió un Oficio desde Barcelona el 7 febrero de 1938 en el que le decía que por convenir mejor al servicio de España pasaría a trabajar a este Ministerio con los mismos emolumentos. Es decir, que debería regresar a España; pero 15 días antes de su partida recibió instrucciones de suspender el viaje hasta la llegada de su sustituto a Salónica.

Enterada la colonia sefardí de Salónica de la partida de Kahn envió un emotivo telegrama al Subsecretario de Estado en Barcelona en estos términos:

Enterados con profundo sentimiento traslado señor Kahn, ruega respetuosamente vuestra excelencia, si servicio permite, aplazar o anular la orden. COLONIA ESPAÑOLA.⁶³

⁶¹ A.M.A.E. Fondo Renovado, 841, expediente 8. Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 24 de marzo de 1938.

⁶² MORCILLO, M. S.R. Radigales y los sefardíes de Grecia, 1943-1946....

⁶³ GARCÍA MARTÍN, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo»..., p. 186.

3.1.2. Documentos de las Partidas de algunas de las 144 familias reconocidas como súbditos españoles entre 1936-1938

PARTIDA N° 27 (148 R.C.S).

JACQUES BENVENISTE Y CAPUANO hijo de Alberto Benveniste
y de Flor. Capuano
Maria Labaumi de Benveniste.
Sus padres — .

ALBERTO BENVENISTE Y MALLAH hijo de Jacobo Benveniste
y de Diamanthi Mallah

{ Flor Capuano de Benveniste. hijo de
Nissim Capuano y de Raquel Cages.
Nissim Benveniste Capuano. hijo de
Alberto y de Flor.
Soltero.
Residentes en Salónica y deportados
el 2 - VIII - 43 —

Incluido en la lista de 144 familias reconocidas en 1936 -1938
con el N° 63

Fuente: Archivo Embajada de España en Atenas.

160-

PARTIDA Nº 164 (RCS 155)

HASSID y BENSUSSAN JACOB

Hijo de Abraam Hassid
y de Oro Bensusan
Nacido en Serres
el 12 de Marzo de 1879
Profesión Comerciante
Estado soltero
Residente en Salónica
su hermano

LEON

Nacido en Serres
el 19 de Agosto de 1880
Profesión comerciante
Estado soltero
Residente en Salónica



La obtención de cédulas

Años 1936 Nº 158-156.	1941 Nº 165 (solo Jacob) 181.
1937 Nº 313-314.	1942 Nº 52-61.
1938 Nº 61-62.	1943
1939 <i>uu</i>	1944
1940 Nº 83-84	1945

Incluidos en el Protocolo de 1916 con el nº 155

Incluido en la lista de las 144 familias reconocidas en
el año 1936-1938 con el nº 70.

Reportados el 2 de Agosto de 1943

PARTIDA N° 164.

R.C.S. N° 155

RAQUEL FRANCES DE HASSID

Hija de Isaac Frances

y de Dona Cohen

nacida en Salonica

el 3 de Marzo de 1853

estado viuda de Abraham Hassid



Incluida en el Protocolo de 1916 con el N° 155
Inscrita en la lista de las 144 familias con el N° 70

Obtencion de cedula

1936 N° 157
1937 N° 315
1938 N° 63
1939 sin.
1940 N° 82.

1941 sin.
1942 sin.
1943
1944
1945

Depostada el 2 de Agosto de 1943

R.C.S 153

PARTIDA N° 158.

BINJAMIN HASSID y ZABOCH

Hijo de Samuel Hassid
y de Anna Zabocho
nacido en Salonica el 15 de Marzo de 1914
Estado casado
profesion empleado
residencia Salonica
Su esposa

ESTHER

Hija de Nissim Simha
y de Raquel Amir
nacida en Salonica el 15 de Marzo de 1915

Incluidos en el Protocolo de 1916 con el N° 153
Inscritos en la lista de las 144 familias con el N° 67

Obtencion de cedulas

1936 <i>sin</i>	1941 <i>N° 40 el padre (gratis)</i>
1937 <i>N° 402</i>	1942 <i>sin</i>
1938 <i>sin</i>	1943
1939 <i>sin</i>	1944
1940 <i>sin</i>	1945

Reportados el 2 de Agosto de 1943



Fuente: Archivo Embajada de España en Atenas.



SARAH SAPORTA y SALTIEL

Hija de DAVID SAPORTA y ESTHER SALTIEL

Nacida en Salonica

El 30 de diciembre de 1889 / en la cédula n° 158 de 1942
figura como nacida en 1903/

Profesion

Residente en Salonica

La obtencion de las cédulas

1936	sin
1937	n° 268
1938	sin
1939	sin
1940	sin
1941	sin
1942	n° 158

1943 - N° 63 y duplicado N° 128.

Figura en el protocolo de 1916 con el n° 75
Figura en la lista de 144 familias con el n° 29

Reportada el 2 Agosto de 1943

PARTIDA No 130 325/868

ESTHER BENVENISTE DE AGI

Hija de

y de

Nacida en Salónica el 15 de Septiembre de 1890.

Profesión s . l.

Estado casada

Residente en Salónica

su hijo

MAURICIO AGI Y BENVENISTE

Nacido en Salónica el 21 de Septiembre de 1921

Profesión

Estado soltero

Residente en Salónica

*Casado el 19 de Mayo de 1943 con
Jocita Pessah - Le divorcié el 24 de
Mayo de 1948.*

No figura en el protocolo de protegidos del año 1916

No figura en la lista de las 144 familias

Señal reportada el 2 de Agosto de 1943

PARTIDA N° 186

ASCHER BOTTON SAPORTA

Hijo de Juda Botton

y de Flor Saporta

nacido en Salonica el 23 de Septiembre de 1905

Estado: casado

Profesión comerciante

Su mujer

JEANNE

Hija de Alberto Burla

y de Lucie Saltiel

nacida en Salonica el 9 de Septiembre de 1909

Su hija

FLOR (Antula)

nacida en Salonica el 20 Julio de 1941



Inscrito en la lista de las 144 familias con el N° 99

PARTIDA N°

R.C.S. 150

ELIAS BENVENISTE SALTIEL

Hijo de Moises Benveniste
y de Luna Saltiel
nacido en Salonica el 2 de Septiembre de 1873
Estado viudo
profesion comerciante
residente en SALONICA



LA OBTENCION DE LAS CEDULAS

1936 N° 210	1941	NX	SIN
1937 N° 33	1942		SIN
1938 N° 4 Ser. V.CON.S.	1943		
1939 N° 23 CG Atenas	1944		
1940 N° 85	1945		

Figura en el Protocolo de 1916 con el N° 150
Figura en la lista de 144 familias con el N° 65

Reportado el 2 de agosto de 1943

PARTIDA N° 225

(221 R.C.S.)

ELIE REVAH LEVI

Hijo de Isaacs Revah y de Léa Levi

Nacido en Salonica el 25 de Octubre de 1897

Profesión Comerciante

Estado casado

Residente en Atenas

su esposa

IRMA SAPORTA DE REVAH

Hija de Isaac Saporta y de Raquel Nissim

Nacida en Salónica el 22 de Abril de 1902

Profesión s.i.

sus hijos

ISAAC (Freddy)

Nacido en Salónica el 2 Julio de 1928

Profesión Estudiante

LEA (Lillette)

Nacida en Salónica el 12 Junio de 1930

RAQUEL (Nitsa)

Nacida en Salónica el 27 de Mayo de 1936



Incluidos en la lista de las 144 familias con el n° 110.

(RCS 179)

PARTIDA N° 62

SALTIEL y NAHMIAS LUCIA

Hija de JOSE SALTIEL

y de VIDA NAHMIAS

Nacida en Salonica

el 5 de Septiembre de 1912

Sus Hermanos
MOISE (Mauricio)

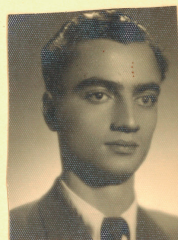
Hijo de José Saltiel

y de Vida Nahmias

nacido en Salonica el 30 de Agosto de 1914

JUDA (Leon)

nacido en Salonica el 29 de Diciembre de 1916



Deportada en Polonia

Incluidos en la lista de las 144 familias bajo el n° 85

19

ACQUERONI (ACQUERONE) y AMEDEO

Hijo de Emil

y de

Nacido en

el de de 1903

Estado

Profesion

Residente



Pasó de la primera categoría de protocolo de 1916 a la tercera (no reconocida)
Incluido en la lista de los protegidos como subditos españoles en virtud de la Orden de 20-XII-1924
Incluido en la lista de las familias reconocidas en el año 1936-1938 con el n° 121

Fuente: Archivo Embajada de España en Atenas.

LEON BOTTON YENI

hijo de ISAAC BOTTON y de MAZALTOV YENI

nacido en Salonica el 2 de Noviembre de 1899

Profesion

Residencia en Salonica

Jeanne Botton Jeni



Edda Botton Jeni

Figura en la lista de PROTEGIDOS (Protocolo de 1916 n° 271)

Figura en la lista de protegidos que no han acogido a los beneficios del REAL DECRETO de 20-XII- 1924 por encontrarse establecido en el Extranjero.

NO figura en la lista de 144 familias (Acuerdo 1936 -1938)

Inscrito en Registro de Salonica (folio 271)

OBTENCION DE CEDULAS

1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943

123-

GATTEGNO y *Angel* MOISE

Hijo de Abraam Gattegno
y de *Delicia Angel*
nacido en *Salónica*
el 15 de *Septiembre* de 1872
estado casado
profesion
residencia *Atenas*



Esposa

FLORE *Zadock de Gattegno*

hija de *Jacobo Zadock*
y de *Oro Sathel*
nacida en *Salónica*
el 12 de *Enero* de 1874



Incluidos en la lista de las 144 familias reconocidas en
el año 1936-1938 con el N° 7

PA R T I D A N ° 116

SOFIA ARIE de CARASSO

Hija de Gabriel Arié
y de Raquel Cohen
nacida en Sofia el 10 de Marzo de 1893
estado: casada (Esposa de Salomon Carasso)

Sus hijos

Meuricio
nacido en Salonica el 13 de Agosto de 1922
estado: soltero

YVETTE
nacida en Salonica el 4 de Septiembre de 1924
estado: soltera



Incluidos en la lista de las 144 familias bajo el N° 24
Deportados el 2 de Agosto de 1943

3.2. Máximo José Kahn, Encargado de Negocios de España en Atenas (agosto, 1938/ diciembre 1938)

Kahn había hecho una buena gestión en Salónica. Así, el 1 de mayo de 1938, Kahn entregaba el servicio del Consulado a José Castello G. Trevijano. Tenía que irse ese mismo mes del país, pero parecía que el destino quisiera que Kahn no abandonase Grecia, porque se le dice que suspenda el viaje y que espere instrucciones. Pero las instrucciones no llegaban, al tiempo que reclamaba sus emolumentos que le debían desde hacía tres meses, porque no le quedaba dinero para terminar el mes.

El retraso en enviar el dinero a los funcionarios diplomáticos españoles no era nuevo —lo mismo ocurrió con el primer Encargado de Negocios de España en Atenas, Mariano Montalbo (1835-1839)—⁶⁴. Kahn subsistía gracias a la ayuda de unos amigos. Tuvo que pasar más de un mes hasta que recibiera nuevas instrucciones desde Barcelona: *Comunique Kahn incluido próxima combinación diplomática, debe esperar instrucciones ahí*. Pero Kahn, en ese momento, ya había perdido el permiso de estancia y tenía que someterse a las leyes sobre extranjeros que lo regulaban, lo cual era un gran problema para él, aunque de momento no había habido ningún conflicto.

El 16 de agosto de 1938 Kahn fue nombrado Encargado de Negocios de España en Atenas, notificándosele el 24, al mismo tiempo que se cerraba el Consulado de Salónica, pero Kahn quería que «su» colonia sefardí de Salónica siguiera teniendo una comunicación, aunque mínima, con el gobierno de la República, por lo que sugería que volviese a quedarse Ezratty como Canciller, pero, según García Martín, recogiendo las palabras de Kahn, el Consulado se cerró, y el Vicecónsul encargado de ello no tiene la posibilidad de pagar los emolumentos de nuestro personaje, «por tener que hacer frente a los gastos causados por el emba-laje del mobiliario del Consulado y transporte del mismo a Atenas, y por tener que pagar los sueldos del personal auxiliar y subalterno hasta el fin de año»⁶⁵.

Con grandes apuros Kahn consiguió trasladarse a Atenas como Encargado de Negocios, instalando la Legación provisionalmente en el hotel New Inglaterra, «a fin de evitar confusiones Agente Franco», dificultad acrecentada al no tener

⁶⁴ MORCILLO, M. Las relaciones Diplomáticas y Comerciales entre España y Grecia. Visión española de la historia de Grecia, 1833-1913. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 1997.

⁶⁵ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., p. 188.

Kahn la Orden de nombramiento de las Cartas de presentación y de los pasaportes que tanto él como su mujer necesitaban. Por otro lado, la falta de reconocimiento oficial impedía que pudiera recibir correspondencia oficial, y lo peor no era eso, sino la escasez de dinero que hacía la situación insostenible, pues llevaba cinco meses sin cobrar nada, recurriendo a la ayuda de unos amigos.

Finalmente, el 12 de octubre de 1938, Kahn, como Encargado de Negocios de la Legación de la República española en Grecia, presentaba sus Cartas Credenciales a Mavroudis, Ministro-Subsecretario de Negocios Extranjeros. La entrevista fue muy breve, 15 minutos, y ambigua, dada la simpatía del gobierno griego por Franco. No se le permitió a la prensa tomar nota del acto protocolario, lo que disgustó mucho a Kahn, aunque si bien es verdad, al mismo tiempo, el ministro Mavroudis, personalmente, mostraba una actitud positiva hacia la República española por los beneficios que el comercio griego obtenía con la venta de armas a dicha República.

Al margen de esto, la situación económica de Kahn no había mejorado, porque el dinero no le llegaba, y el propio Kahn tenía que pagar de su bolsillo todos los gastos de su estancia en Atenas y, por si esto fuera poco, Kahn tuvo que enfrentarse al asunto de la recuperación del mobiliario de la Embajada que seguía ocupada por el Agente de Franco, Romero Radigales.

Así, a los pocos días de presentar sus Cartas Credenciales ante el gobierno griego, Kahn, el 24 de octubre recibía una carta en la Legación dirigida por el abogado Sr. Valsamakis en la que le informaba sobre la cuestión de la recuperación de los muebles pertenecientes al Estado español que estaban en poder del Agente de Franco, y que aunque creía que sería posible recuperar dichos muebles llevando a Romero Radigales ante los tribunales griegos, se permitía sugerirle que sería deseable desde todos los puntos de vista, a ser posible, arreglar la cuestión amistosamente, pero que, en cualquier caso, él estaba a su disposición para hacer las gestiones necesarias, por lo que esperaba sus instrucciones.

Junto a la carta, el Sr. Valsamakis, adjuntaba el informe que había elaborado sobre la reclamación de los muebles, argumentando dicha reclamación de esta manera:

El Estado español había enviado desde hacía varios años a Atenas un Agente diplomático acreditado cerca del gobierno griego. Al morir dicho Agente, en octubre de 1936, esta representación terminó. Según el abogado, el funcionario adjunto a la Legación, o sea, Romero Radigales, encargado de reemplazar al ministro muerto, no podría ser tratado como ministro ad-interim porque no había expresado nunca la voluntad de representar al Estado soberano de la República que había enviado al difunto como Agente diplomático.

Después, debido a los hechos ocurridos en España tras la insurrección de 1936, y el surgimiento de un gobierno de hecho local en España —del que ya se ha hablado anteriormente—, coexistían dos poderes que luchaban entre sí. Este gobierno había sido reconocido por algunos estados, pero conservaba el carácter de gobierno de hecho local ante todos los estados, como Grecia, que no lo habían reconocido.

Para facilitar las transacciones comerciales, y no pudiendo los súbditos griegos entablar relaciones con las poblaciones en las que el gobierno regular de España estaba reemplazado por un gobierno de hecho, el ejecutivo griego, así como el gobierno de hecho local, decidieron nombrar recíprocamente representantes, es decir, agentes de orden especial que tenían por objeto asegurar la protección del comercio.

Parece que el funcionario adjunto a la Legación de España, Romero Radigales, que hubiera podido ser el encargado de representar al agente diplomático muerto, desde el momento en que pudo haber sido llamado a desempeñar (provisionalmente) este cargo, había demostrado manifiestamente que seguiría las instrucciones del gobierno de hecho local que se instauró en España como consecuencia de la insurrección mencionada. Este funcionario fue nombrado en el acto representante en Grecia de este gobierno de hecho.

Por ello, dicho funcionario no podía ser considerado como Agente diplomático ni tratado como tal por las autoridades griegas por las razones siguientes:

- 1.º No pudo reemplazar al Agente diplomático difunto porque nunca tuvo la intención de actuar como representante del Estado soberano que había nombrado a este Agente.
- 2.º En su calidad de representante del gobierno de hecho local no podía ser considerado como Agente diplomático porque el gobierno que le había nombrado no estaba reconocido por el Estado griego, y la facultad de hacerse representar por agentes diplomáticos no pertenecía a un gobierno constituido como consecuencia de una revolución o de una guerra civil, más que frente a estados que le habían reconocido.

En resumen, según el abogado, se debería examinar inmediatamente la cuestión de la competencia de los tribunales griegos para entender en un asunto entre el gobierno de España y el detentador de los muebles que era ciudadano español. Por todo ello, la reclamación deberá basarse y deberán ser aportadas pruebas sobre los hechos siguientes:

- 1º. Que los efectos mobiliarios pertenecían al Estado español a título de compra o que habían sido enviados a Grecia para amueblar el hotel de la Embajada.
- 2º. Que el demandante era el Agente diplomático representante del Estado de derecho, o sea, Kahn.
- 3º. Que el defensor era en efecto, el detentador de los muebles y que se había negado a restituirlos.

Además, habría que añadir que según los informes obtenidos en el Ministerio de Negocios Extranjeros, el funcionario de la Embajada que representaba actualmente al gobierno del general Franco no ostentaba ninguno de los títulos conferidos a los agentes diplomáticos; era simplemente Agente del gobierno de Franco cerca del ejecutivo griego.

Según los mismos informes no se había cambiado respecto a este representante ningún documento o título de reconocimiento. Por tanto, estas informaciones hacían mantener la opinión expresada anteriormente, según la cual no podrá atribuirse ninguna inmunidad diplomática desde el punto de vista jurídico, según se deduce de la interpretación de la justicia al funcionario en cuestión.

Es decir, que si el demandante interponía la denuncia ante los tribunales griegos llevaba todas las de ganar, aunque el abogado sugería a Kahn que llegasen a un arreglo amistoso a ser posible.

En cualquier caso, Kahn se dirigía al gobierno de Barcelona para decirle que con referencia a su carta de 6 de diciembre de 1938, le pedía autorización para poder ir comprando, con los medios del crédito correspondiente a gastos de material, algunas alfombras, cortinas, vajillas, etc. para la Legación, puesto que los salones de la misma, sin estas compras imprescindibles no podían servir ni para actos oficiales ni para recepciones. Le decía también que si a la vista de toda la información remitida por el abogado Valsemaki, debía intentar, aparte de ir completando con toda urgencia el mobiliario para la Legación, recuperar los muebles pertenecientes al Estado español que se encontraba en la antigua Legación de la calle Scoufá, n.º 31 habitada circunstancialmente por el Agente de Franco.

Este sería el último Despacho que Kahn dirigiera al gobierno de la República, terminando su actividad diplomática como Encargado de Negocios en Atenas, por lo que no se pudo llevar a cabo el proceso de la recuperación del mobiliario de la Embajada.

En España, la República llegaba a su fin, pues tras la pérdida de Barcelona en febrero de 1939, las caídas de Madrid y de Toledo eran inminentes. A partir de este momento, existen escasas noticias sobre la estancia de Kahn en Atenas como diplomático. Únicamente se sabe que asistió a los funerales de Kemal Atatürk, el dirigente de Turquía. Sin embargo, a nivel personal sí hay información sobre las

tertulias literarias que se celebraron en Atenas, y de las que ya hemos hablado en el capítulo anterior.

3. 3. Gestión cultural de Kahn

3.3.1. *Proyecto sefardí*

Si interesante fue la gestión diplomática de Kahn en Grecia, no lo fue menos su gestión cultural en favor de los sefardíes.

En Salónica, Kahn, según García Martín⁶⁶, volvería a recordar a la ciudad de Toledo. Para mantener la lengua y las tradiciones, Kahn ponía en boca de los judíos sefardíes de Salónica el deseo de que la República española fundase un instituto de enseñanza del español, al igual que lo había hecho desde mediados del siglo XIX Francia con la apertura de Liceos a través de la Alianza Israelita Universal, en competencia ahora con el gobierno griego, que había abierto escuelas en la ciudad.

Al respecto, no podemos dejar de recoger aquí el proyecto de Kahn sobre la política cultural en los Balcanes, aunque parte de su proyecto no era nuevo, pues ya había sido tratado anteriormente. A saber:

A principios del siglo XX, con el senador y doctor Ángel Pulido se producía el reencuentro de España con los sefardíes en los Balcanes.

Es sabido que el doctor Pulido, en Salónica, paseando por las calles alrededor de la Torre Blanca de dicha ciudad se encontró con unos niños que gritaban ¡*EL Liberal!*!, ¡*El Pueblo!*!, periódicos escritos en judeoespañol. Pulido, extrañado al oír hablar en castellano en lejanas tierras, preguntó a dichos niños que de donde procedían. Aquellos niños eran descendientes de los judíos expulsados de España en 1492, siendo tal la admiración e interés que despertó en Pulido que escribió varios libros sobre los sefardíes: *Los israelitas españoles y el idioma castellano*, *Intereses nacionales*, *Españoles legendarios*, *Españoles sin patria* y *La raza sefardí*, entre otros, para llamar la atención del gobierno español.

Todas las sensaciones e impresiones que produjeron en Pulido aquel reencuentro con los sefardíes en Salónica fueron recogidas años después en la primera revista en español que se publicó en Salónica en 1919, *Hispania*.⁶⁷ Además, en dicha revista se hablaba del papel que podía desempeñar *Hispania* para el perfeccionamiento del castellano, que venían hablando desde el siglo XV, con el envío de gra-

⁶⁶ *Ibidem*: p. 185.

⁶⁷ MORCILLO, M. *Hispania: Primera revista española en Oriente*, Tesalónica (Grecia), 1919. Edición facsímil. Estudio, Introducción y Notas de Matilde Morcillo. Certeza-Riopiedras, Zaragoza, 2015.

máticas, diccionarios, libros de texto, creación de escuelas en español, etc. para los 80.000 sefardíes de Salónica.

Después continuarían las actividades para estrechar las relaciones entre España y los sefardíes. En 1920 se creó en Madrid, por iniciativa de Pulido, la Casa Universal de los sefardíes para promover vínculos con ellos, mantener contactos con la prensa judía, hacer un censo internacional de las comunidades sefardíes, difundir la lengua y literaturas españolas, etc. El gobierno envió a las legaciones y consulados españoles en Rumanía, Turquía, Yugoslavia, Bulgaria, Grecia y Egipto a principios de enero de 1922 una Real Orden Circular de 22 de diciembre de 1921 para explicar la creación de dicha Oficina y la nueva política cultural, deteniéndose especialmente en el tema de la lengua y cultura españolas.

El 27 de enero de 1922, Madrid volvió a enviar a las legaciones otra Real Orden en la que se recogía un cuestionario que debía ser cumplimentado por los representantes diplomáticos en el extranjero, y que constaba de 12 preguntas que, prácticamente, giraban en torno a la nacionalidad, a la lengua y a las instituciones escolares⁶⁸. Las respuestas evidenciaban que la actividad cultural en los Balcanes era mínima, haciendo especial referencia al caso de Salónica, con un bajo nivel cultural. Cabe señalar que en ese momento no existían estadísticas fiables y los datos ofrecidos eran meras observaciones personales.

Cuestionario Real Orden de 1922

- 1.^a ¿Qué número aproximado de personas hablan español?
- 2.^a ¿A qué nacionalidad pertenecen?
- 3.^a ¿Son judíos en su mayoría?
- 4.^a ¿Cuál es la actitud de los hispanoparlantes respecto a España?
- 5.^a ¿Cuál es su grado de cultura?
- 6.^a ¿Cómo recibirían, a juicio de usted, una acción cultural española, tal como la creación de escuelas y bibliotecas?
- 7.^a ¿Hay instituciones particulares de cultura española tales como colegios?
- 8.^a Si no hay o son insuficientes, ¿dónde se educan los hijos de los hispanoparlantes?
- 9.^a Si no hay nada de esto, ¿se conserva como idioma de familia?
- 10.^a ¿Hay algún país extranjero que lleve a cabo la instrucción de los judíos?
- 11.^a ¿Emigran los hispanoparlantes a América del Sur o a otras regiones?
- 12.^a ¿Hay estadísticas o publicaciones que puedan ilustrar sobre alguno de estos extremos?

⁶⁸ Sobre las Reales Órdenes de 1921 y 1922 puede verse: Marquina, A. y Gloria I. Ospina: *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior*. Espasa- Calpe, Madrid, 1987.

Sería un año después cuando el gobierno español, por la Real Orden n.º 27 de 30 de mayo de 1923, dispusiera que se hicieran estadísticas sobre las colectividades de españoles en el extranjero⁶⁹.

En 1925, según el diplomático J. Antonio Sangróniz, España era prácticamente desconocida en los Balcanes; por ello, había que aprovechar el amor que los sefardíes sentían hacia ella. Sangróniz sugería la creación de escuelas en los centros de mayor población sefardí, Salónica y Esmirna, y el envío de maestros y profesores de español a los liceos y universidades de las principales ciudades de los Balcanes.

En 1929, la Junta de Relaciones Culturales envió a Ernesto Giménez Caballero —el que fuera codirector de *La Gaceta Literaria* y amigo de Kahn—, a los Balcanes para que conociera la situación real de la expansión cultural. También, debería impartir una serie de conferencias y visitar a los representantes diplomáticos y consulares en esos países. Giménez Caballero llevó una colección de discos de gramófono de bailes y cantos españoles, películas, tomavistas, etc.

Por otro lado, en 1930, el Agregado Comercial de España en Europa, J. M^a. Doussinage, visitó los países balcánicos y redactó un informe poniendo de relieve que, fuera del terreno económico, las comunidades sefardíes perdían interés para España. No obstante, también le preocupaba a Doussinage la cuestión de la lengua de los sefardíes, destacando que el español de los sefardíes de Salónica y Estambul era más puro, mientras que el de Sofía y Belgrado estaba más corrompido.

Durante la Segunda República, España continuó con la política cultural en los Balcanes. El diplomático español Agustín de Foxá, acreditado en Bulgaria desde 1931, al entrar en contacto con la comunidad sefardí búlgara, elaboró un informe, conocido como el Plan Foxá que enviaba al Ministerio de Estado. Foxá, al igual que Giménez Caballero y Doussinage, proponía la creación de escuelas y bibliotecas, la organización de ciclos de conferencias, proyecciones de cine, subvenciones a la prensa sefardí, representaciones teatrales y, por último, la creación de cámaras de comercio en colaboración con las comunidades sefardíes.

Respecto a la enseñanza del castellano, decía Foxá que España no tenía, a diferencia de otros países como Italia y Francia, que enseñarles un nuevo idioma, bastaba con retocar y modernizar la lengua que venían hablando entre sus familias

⁶⁹ NARANJO, C. (Ed.), 1994, *Cuba, la perla de las Antillas: Actas de las I Jornadas sobre Cuba y su Historia*, Madrid: Ateneo Científico, Literario y Artístico de Madrid, 126. En línea: editorial.csic.es/.../cuba-la-perla-de-las-antillas-actas-de-las-i-jorna.html. Consultado el 14 de octubre de 2023.

desde hacía varios siglos. Sin embargo, aunque el Plan parecía muy interesante, no se pudo llevar a la práctica.

Por otro lado, el 8 de enero de 1932, el gobierno republicano enviaba la Orden Circular n.º 1221 a todos los representantes de España en el extranjero para que confeccionasen estadísticas de las colectividades de españoles sobre aspectos demográficos, económicos y culturales. La información recogida en los inventarios a partir de dicha Circular, nada o muy poco tenía que ver con la que figuraba en el primer cuestionario de 1922, además de ser éstos mucho más completos, pero, aun así, presentan carencias.

En cuanto a Grecia, concretamente en Salónica, los inventarios se realizaron durante cuatro años consecutivos, 1932-1935⁷⁰. En 1936, debido a los acontecimientos trágicos de la Guerra Civil dejaron de confeccionarse, hasta que Kahn, nombrado Cónsul de la Nación de España en Salónica por la República en 1937, en plena Guerra Civil española, retomó el tema y elaboró su propio proyecto basado en los anteriores.

Posteriormente, la Fundación Ramón Menéndez Pidal ha prestado una gran atención a uno de los campos preferidos por el propio Menéndez Pidal: la lengua y la literatura tradicional de los sefardíes. Entre la numerosa documentación existente en dicha Fundación se encuentra el dossier de Kahn como Cónsul de la República de la Nación en Salónica durante la Guerra Civil española, que en pleno conflicto concibió la publicación de un romancero sefardí para sefardíes con fines propagandísticos, que en el campo del romancero no tenía precedentes, pero que no se pudo publicar. Sin embargo, muchos años después de su muerte (1953), la Fundación ha querido rescatar del olvido y publicar los escritos de Kahn donde exponía su peculiar visión sobre los sefardíes⁷¹.

En efecto, durante su corta estancia en Salónica, Kahn concibió un ambicioso proyecto global para promover la lengua y cultura sefardí, y su integración en la cultura española, aunque hay que señalar que el proyecto de Kahn no era una idea nueva como ya hemos podido ver anteriormente.

⁷⁰ MORCILLO, M. «Política cultural de España en los Balcanes: inventarios de los intereses de España en las comunidades sefardíes de Grecia (1931-1936)». *Miscelánea de Estudios árabes y hebraicos. Sección hebreo*, n.º 63, Universidad de Granada, Granada, 2014, pp. 179-222; Marquina, A. y Gloria I. Ospina, *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior...*, pp. 138-139.

⁷¹ CID, A. *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938*. Edición anotada por Antonio Jesús Cid. Fundación Ramón Areces. Fundación Ramón Menéndez Pidal, Madrid, 2019, p. 10.

Kahn, en 1937, partía de la base de que los sefardíes habrían de desempeñar un papel importante en la reedificación de España. Ya decía también la revista *Hispania*⁷² en 1919, la labor fundamental que podrían desempeñar España y los sefardíes de Salónica en la nueva reestructuración de Europa al terminar la Gran Guerra europea.

Kahn veía necesario una coordinación de todos los representantes diplomáticos de la República en los distintos países donde había comunidades sefardíes. Por ello, en septiembre de 1937 solicitó permiso al gobierno republicano para enviar a todas las legaciones españolas un detallado cuestionario para obtener información sobre el estado de la dispersa colonia sefardí judeoespañola en todos los aspectos: demográficos, lingüísticos, legales, económicos, etc. Cuestionario que venía a completar y suplir las carencias de los anteriores. En total eran 36 preguntas, que, dado el interés, hemos creído conveniente exponerlas aquí:

Cuestionario:

A. Datos Generales:

1. Nombre de la ciudad o del pueblo.
2. Número de habitantes.
3. Distribución de la población por nacionalidades y religiones.
4. Actitud de las autoridades frente a los judíos. (¿Igualdad de derechos?
¿Antisemitismo? ¿Qué forma?)
5. Actitud de la población civil no-judía frente a los judíos.

B. Colonia sefardita:

6. Número aproximado de cabezas que la componen.
7. Porcentaje aproximado de la clase adinerada, de la clase media, de la clase obrera, de los indigentes.
8. Distribución aproximada por nacionalidades.
9. Qué profesiones predominan en las diferentes capas sociales.
10. Aproximadamente, cuántos intelectuales (catedráticos, maestros de escuela, escritores, periodistas, médicos, abogados, ingenieros).
11. Hay historiadores u otras personas que se interesan por la historia o el problema actual del judaísmo español. (Nombres, origen, nacionalidad, edad; obras o trabajos publicados, intereses especiales.).
12. Existe una Comunidad sefardita. (Estado jurídico, recursos económicos, principales gastos del presupuesto).

⁷² MORCILLO, M. *Hispania: Primera revista española en Oriente, Tesalónica (Grecia), 1919. Edición facsímil. Estudio, Introducción y Notas de Matilde Morcillo...*

13. Existe un Gran Rabino. (Nombre, origen, nacionalidad, edad, intereses especiales).
14. Hay figuras destacadas entre los demás rabinos (Como en n.º 13).
15. Qué instituciones culturales entretiene la Comunidad (Academias, escuela, bibliotecas públicas).
16. Existen bibliotecas con libros españoles (Antiguos, modernos).
¿Se lee el castellano moderno?
17. Existen periódicos judíos. (Nombres, idioma en que se publican, caracteres en que se imprimen —hebreo puro, hebreo aljamiado, rashí—, ediciones aproximadas, ideología, características; nacionalidad y personalidad de los propietarios, directores o redactores jefes).
18. Escuelas, colegios, liceos e institutos visitados por sefarditas. A qué nación pertenecen. Se enseña el judeo-español. Se enseña el español. Se enseña algún ramo de la cultura española.
19. Pueden los sefarditas visitar la Universidad. Qué facultades prefieren. Pueden establecerse como abogados, médicos, etc., a base de la carrera universitaria local.
20. Qué idioma[s] se hablan en la Colonia sefardita. Qué porcentaje aproximado de la Colonia sefardita total habla preferentemente idiomas extranjeros. Qué porcentaje aproximado habla exclusivamente el judeo-español.
21. Se conoce el español moderno. Hay profesores o personas particulares que enseñan el español o serían capaces de enseñarlo (nombres, edad, origen, nacionalidad, características).
22. Porcentaje aproximado de analfabetos.
23. En qué manos se encuentra el capital (Banco, industria o comercio).
24. Industriales o comercios preferidos por los sefarditas.
25. Qué especialidades se encuentran entre el elemento obrero.
26. Qué obras modernas que informan sobre la Colonia sefardita (Autor, título).

C. Súbditos españoles de la Colonia sefardita:

27. Estado legal de la Colonia española.
28. Número de familias o individuos.
29. Porcentaje aproximado de las familias adineradas, de la clase media, de la clase obrera.
30. Cuántos menores de 17 años (ambos sexos) de familia acomodada.
31. Hay intelectuales o representantes de las profesiones libres entre los sefarditas españoles (Número, nombres, características).
32. Hay entre los súbditos españoles sefarditas personas que se interesan preferentemente por la cuestión sefardita (Nombres, obras, trabajos publicados, radio de acción, especialidades).

D. Labor cultural realizada:

33. Se ha ocupado ya esa Legación, Consulado General o Consulado de la cuestión sefardita. En qué forma. Con qué éxito. Cuáles son los motivos decisivos que impiden obtener resultados más apreciables.
34. Se dan conferencias de orden cultural. Con qué frecuencia. Dónde. Número aproximado del auditorio.
35. Existe una Liga española con fines culturales. Qué labor realiza. Quién la preside. Figuras destacadas.
36. Se dispone en esa Legación, Consulado General o Consulado de algún funcionario sefardita (Vicecónsul, Canciller, Secretario). Nombre, edad, origen, nacionalidad. Está relacionado por lazos familiares con la Colonia.

Para ello, Kahn proponía crear una red de colaboradores que tuviera su centro en Salónica para difundir la cultura española en español moderno, alternando con español sefardí. Ahora bien, esto no era tampoco nuevo. Ya, en 1919, dos periódicos escritos en judeoespañol de Salónica: *El Liberal* y *El Pueblo*, pedían dinero a España para publicar una página en español moderno y así ellos poder aprenderlo, pues no tenían libros, ni diccionarios ni gramáticas donde poder hacerlo, aunque España no lo concedió⁷³.

La propuesta incluía también editar una revista mensual que podría llamarse: *Sefarad. Revista de los judíos españoles*, pero las circunstancias, debido al avance de la guerra en España, el fracaso de la República y, finalmente, el comienzo de la Segunda Guerra mundial, impedirían la realización de este proyecto. Además, no se sabe si fueron enviados los cuestionarios y si fueron contestados⁷⁴.

3.3.2. Romancero sefardí

Cuestión aparte es el proyecto del *Romancero sefardí para sefardíes* de Khan.

Así, el 10 de noviembre de 1937 Kahn dirigía un Despacho al Ministro de Estado, José Giral, bajo el epígrafe: «Asunto: propone la edición de un pequeño Romancero sefardita para fines de propaganda⁷⁵». Además, añadía un texto en el que Kahn planteaba la edición de un pequeño tomo conteniendo el texto

⁷³ MORCILLO, M. «La comunidad sefardita de Salónica después de las guerras balcánicas (1912-1913)». *Sefarad*, año 52, fasc. 2. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid), 1997, pp. 307-331.

⁷⁴ *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938...*, p. 22.

⁷⁵ *Ibidem*: p. 223.

de unos 20 a 30 romances sefarditas de aquellos antiguos romances castellanos que cantaban todavía los judíos españoles acompañados de varias viñetas alusivas, y precedidos de una pequeña introducción apolítica, para que pudiera valer para todos los países, y en la que se explicase que la finalidad era demostrar a los sefardíes de Oriente que la República española estaba dispuesta a enmendar las consecuencias trágicas de la Inquisición tras la expulsión de los judíos de España en 1492.

De esta manera, el librito cumplirá fines prácticos, sentimentales, y como la introducción se redactará en español puro y duro, y el librito entero en caracteres latinos, también cumplirá fines culturales, por lo que representará un instrumento de propaganda perfecto.

Kahn proponía una selección de romances, selección que haría un especialista. También llevaría viñetas y una introducción en la que se explicaría que los intereses de la República y de los sefarditas no eran ni unilaterales ni estériles, sino mutuos y de carácter práctico.

La edición del libro se podría hacer en los talleres de la revista valenciana *Hora de España*, al estilo de un pequeño almanaque de bolsillo. El 20 de diciembre de 1937 se le comunicó a Kahn que el Ministerio de Instrucción Pública, previa consulta a la Junta de Relaciones Culturales, aceptaba su proyecto, al tiempo que le solicitaba el envío de la colección de romances. Kahn no tardó en contestar diciendo que le enviaría 24 romances completos, y fragmentos de otros romances que podrían formar parte del romancero sefardita. Kahn refería en esa carta que su biblioteca, compuesta por casi 4000 volúmenes, sucumbió junto con su casa de Toledo, por lo que en ese momento no disponía de más material, aunque creía conveniente completar el número de romances hasta 30. Para todo ello se sirvió de fuentes impresas.

Kahn hizo su selección de romances a partir de solo dos fuentes bibliográficas secundarias, pero muy valiosas. En 1937 las únicas fuentes que ofrecían una visión general del Romancero sefardí eran *El Catálogo de Romancero judío-español* de Menéndez Pidal, publicado en 1907, y *El Romancero judeo-español* de Rodolfo Gil de 1911.

Las 24 versiones seleccionadas por Kahn aparecen numeradas, pero sin seguir un orden temático coherente. No en vano Kahn decía que solo aspiraba a reunir «aquellos antiguos romances castellanos que cantan todavía los judíos españoles», aunque también incluyó un buen número de composiciones que no eran romances sino canciones líricas, fruto quizá de una selección precipitada como diría el autor⁷⁶.

⁷⁶ *Ibidem*: p. 37.

Pero, por desgracia, al igual que ocurriera con su proyecto de enviar los cuestionarios a las legaciones y consulados, como ya hemos visto, el romancero sefardí también fue un proyecto fallido. Y fue un proyecto fallido porque la introducción del romancero, que se consideraba esencial para fines propagandísticos de la República, nunca fue redactada. Kahn propuso que la escribiera, con un contenido político, alguien designado por el Ministerio de Estado, aunque Juan Gil-Albert, amigo de Kahn, decía que podría hacerla el mismo Kahn, pero Kahn no podía porque nunca recibió instrucciones de los altos mandos para hacerla. Fue una pena, porque hubiera sido la primera vez que desde España se ofreciera un romancero sefardí, no para estudiosos o lectores de España, sino para sus propios depositarios o transmisores.

Finalmente, como a mediados de 1938 Kahn cesaba como Cónsul en Salónica para marchar a Atenas como Encargado de Negocios, y los acontecimientos que sucedieron al año siguiente provocaron la caída de la República, el proyecto en su conjunto fue abandonado.

4

Conclusiones

La obra literaria de Kahn brilló con luz propia como lo demuestra el gran número de artículos, ensayos, traducciones y libros que publicó. No en vano fue considerado como uno de los grandes de la literatura del siglo xx en España, aunque, por desgracia, pronto cayó en el olvido, hasta que, a principios del siglo xxi, con motivo de la exposición que se hizo sobre su obra en Toledo en 2006, empezaron a surgir estudios sobre Kahn.

No menos interesante fue su gestión diplomática en Grecia, primero como Cónsul de España en Salónica en 1937, donde había la mayor comunidad sefardí de Oriente, y a la que Kahn prodigó todo tipo de apoyo y ayuda, como ya se ha visto, siendo objeto de inspiración de sus escritos, pero que tuvo que abandonar con gran sentimiento al ser nombrado Encargado de Negocios en la Legación de Atenas en 1938, no sin antes asistir al conflicto diplomático planteado en dicha Legación entre el representante oficioso de Franco, Sebastián de Romero Radigales, que había ocupado la Legación ilegalmente, y el propio Kahn que representaba al gobierno de la República, sin que el ejecutivo griego hiciera nada por impedirlo, dada su admiración por Franco en privado, pero que de modo oficial tuvo que reconocer al gobierno de la República. Tampoco el gobierno republicano español intentó solucionar dicho problema, a pesar de haber sido beneficioso para España, que se hubiera

resuelto al nombrar al nuevo Encargado de Negocios en Atenas. Es decir, que Kahn lo tuvo difícil como Cónsul en Salónica.

El conflicto continuaría durante su estancia en Atenas como Encargado de Negocios. Ahora, al tenerse que enfrentar al asunto de la recuperación del mobiliario de la Legación que seguía ocupada por Radigales, sin olvidar los apuros económicos por los que tuvo que pasar en aquel momento.

No menos fácil fue su estancia en América, aun cuando estuvo acompañado de sus amigos, de los que prescindiría para radicalizarse y desembocar en un misticismo exagerado. Atrás había dejado su inventada identidad judía sefardí en España.

En definitiva, la vida y obra de Kahn fue fascinante y, aunque murió joven, tuvo tiempo para vivir experiencias muy interesantes y enriquecedoras durante sus tres exilios voluntarios, como diría el propio Martín Gijón, en España, Grecia y América.

5

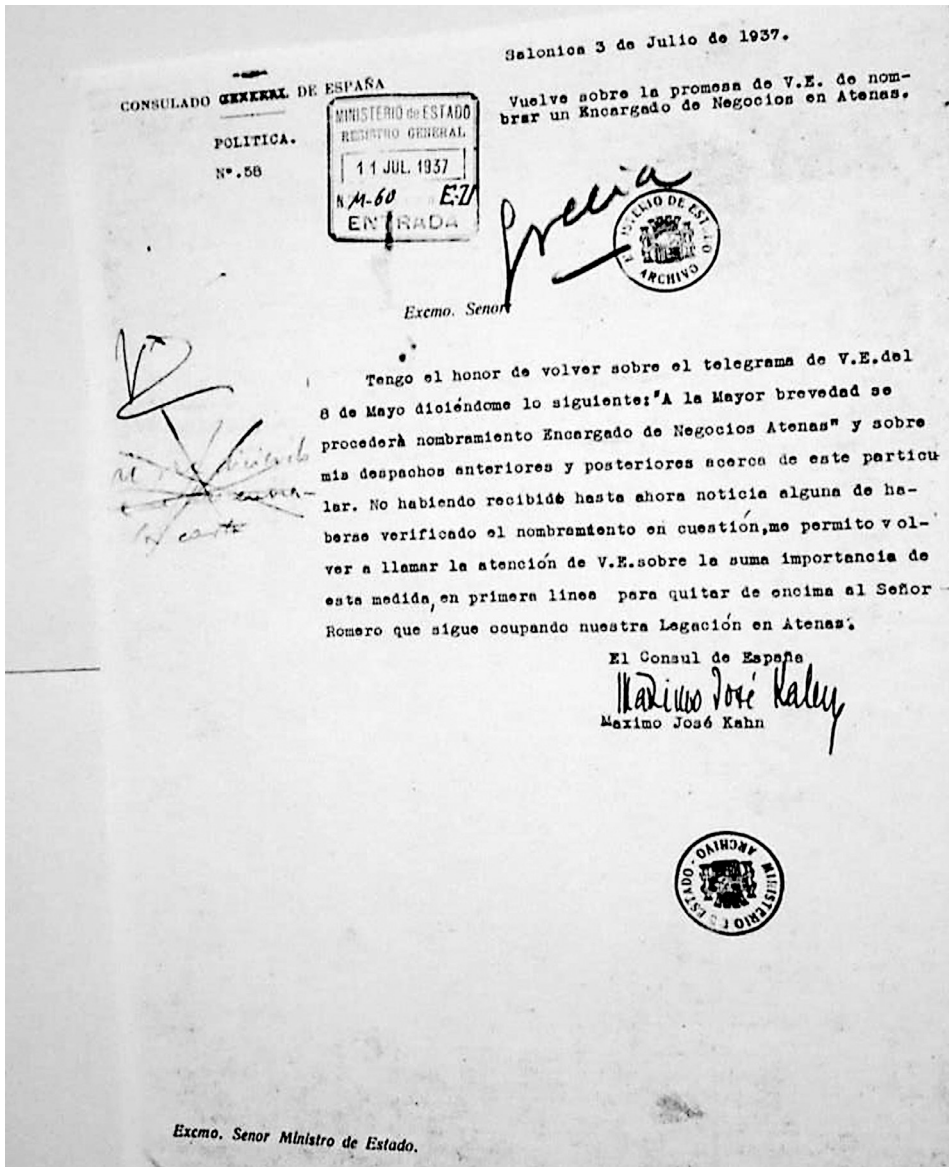
Apéndice documental

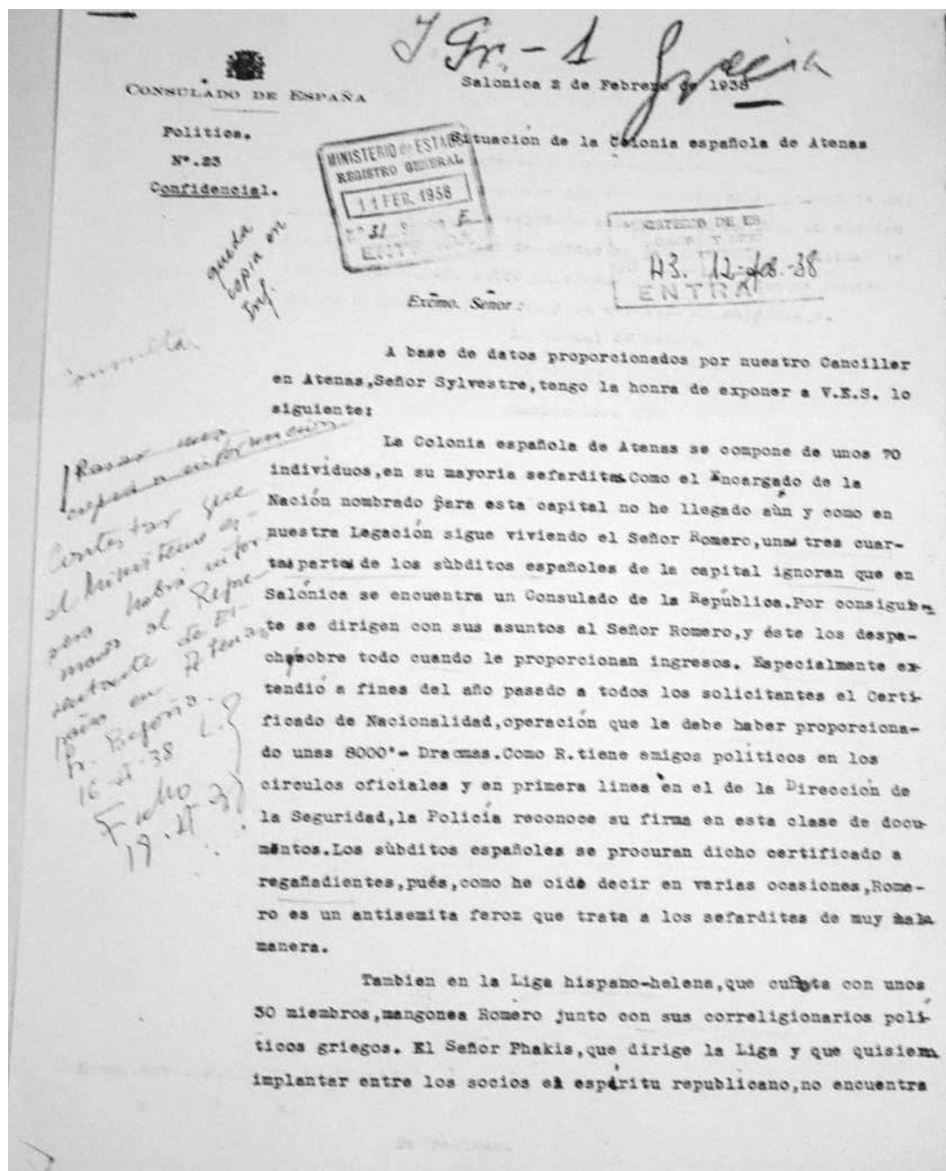
5.1. Reproducción facsimilar

En el apéndice documental se recoge una reproducción facsimilar de documentos que nos han parecido más interesantes sobre la gestión diplomática y cultural de Kahn en Grecia extraída del Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores de Madrid, seguida de la transcripción de los mismos, a los que se les ha asignado un título aproximativo.

Se trata de la correspondencia de Kahn desde Salónica, como Cónsul, y desde Atenas, como Encargado de Negocios, con el gobierno republicano de Valencia y de Barcelona durante la Guerra Civil española.

5.1.1. Gestión diplomática





Salvador.
en Atenas ningun punto de apoyo para sus esfuerzos.
V.E.S. comprendere que esta situacion es insuportable,
tanto para la Colonia española como ^{para} la Nacion. En adiccion
a estas circunstancias descritas me permito volver a llamar la
atencion de V.E.S. sobre el enorme daño que nos cause Romero
con su propaganda politica y su servicio de espionaje.
El Consul de España

El Consul de España

Excmo. Sr.

~~Joseph~~ Joseph Kahn

Señor Sylvestre, tengo la honra de exponer a V.E.S. lo

La Colonia española de Atenas se compone de unos 70
años, en su mayoría sefardita. Como el encargado de la
Mesa montada para esta capital no ha llegado aún y como en
nuestro momento no se puede el poder hacer, unas tres cuar-
tetas de edificios que rodean de la capital, en un que a
te se...
chénobre

Como H. tiene amigos políticos en los
cúculos oficiales y en primera línea en el de la Dirección de
Seguridad, la Policía reconoce su firma en esta clase de docu-
mentos. Los subditos españoles se procuran dicho certificado a
menudo, pues, como he oído decir en varias ocasiones, hom-
bre un antisemita feroz que trata a los sefarditas de muy mala
manera.

Tambien en la Liga hispano-helena, que cuenta con unos miembros, meados Romero junto con sus correligionarios y amigos. El Sr. Ferrer, que dirige la Liga y que quisiera entre los de reclusos.

Excmo. Señor Ministro de Estado

Aunque en espíritu republicano, no encuentra

I.Gr-1

ME/AG

Barcelona, 18 de febrero de 1938.

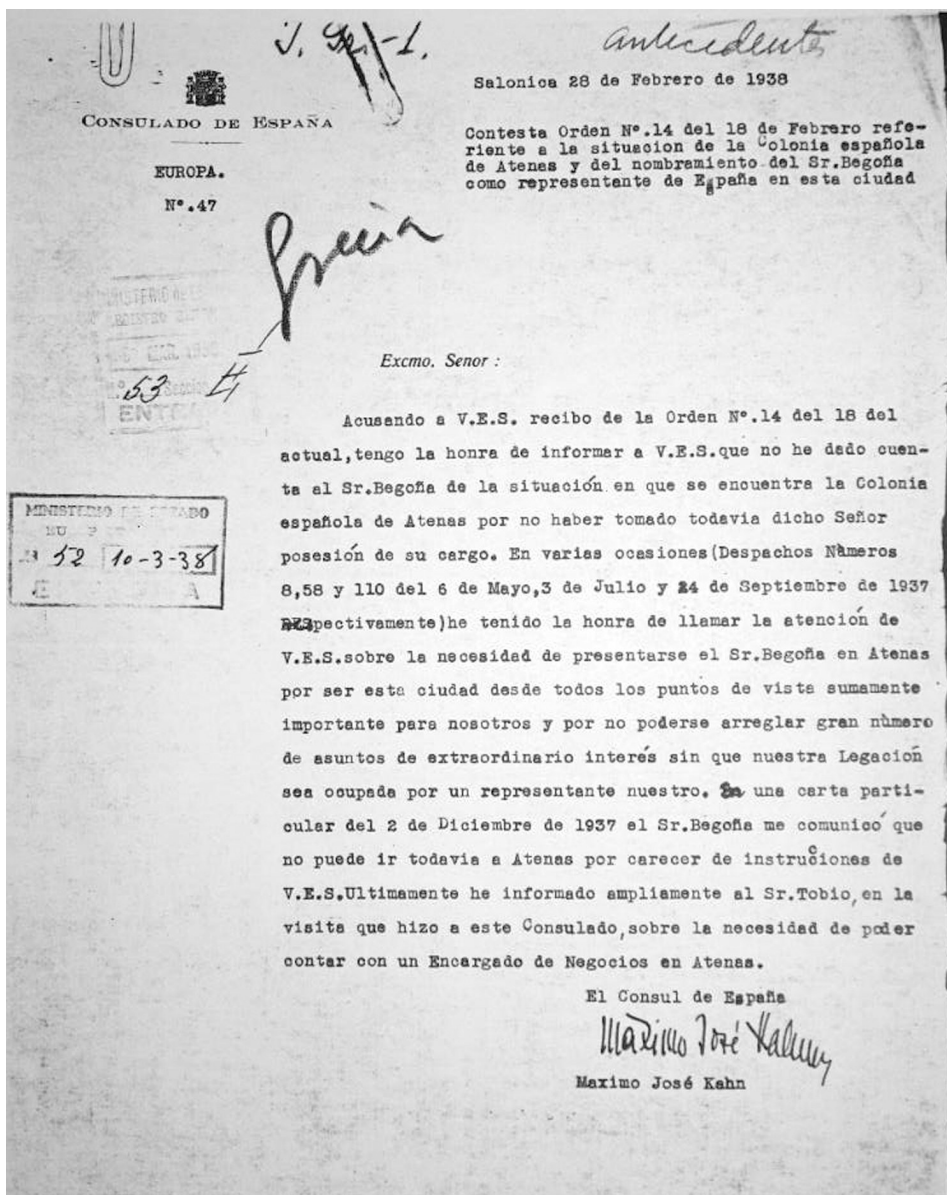
EUROPA



De orden del Sr. Ministro de Estado, cúpleme manifestar a V.S. que se ha recibido en este Ministerio su Despacho nº 23, relativo a la situación de la Colonia Española de Atenas, de lo cual es de suponer habrá V.S. informado al representante de España en Atenas, Sr. Begoña.

EL SECRETARIO GENERAL.

Sr. Cónsul de España en Salónica. 32



11

11. y.

Salonica 24 de Marzo de 1938 *oto*

CONSULADO DE ESPAÑA

Gabinete Politico.

Nº. 63

en cov. su ref. Grecia

67

ESTADO
GRIEGA
39 11-4-38

Excmo. Señor :

Tengo la honra de exponer a V.E.S. lo que sigue:

Come V.E.S. no ignora, se redactó en Mayo de 1916 un Protocolo reconociendo a 293 familias salonicieenses de origen judeo-español (sefardita) la nacionalidad española. Este Protocolo estuvo en vigencia hasta el año 1931. En aquella época las autoridades militares helenas empezaron a impugnar dicho Protocolo alegando que no estaba debidamente legalizado por la Cámara griega. En vista de que se negaba la validez al Protocolo de 1916, se procedió a iniciar nuevas negociaciones cuyo resultado fué el Convenio firmado entre Nuestra Legación y el Ministerio de Negocios Extranjeros de Atenas, en 7 de Abril de 1936, el cual reconoce la nacionalidad española solamente a 144 familias; las restantes familias inherentes al Protocolo de 1916 fueron ~~excluidas~~ excluidas, no porque no hubieran tenido el mismo derecho como las demás, sino porque el mismo Gobierno de la Republica no las reconocía ya como súbditos españoles por no haber cumplido con las normas indicadas en el Decreto de 20 de Diciembre de 1924 o por haberse marchado entre tanto al extranjero.

Ahora bien, a causa de las circunstancias anómalas, es decir, por carecer el Gobierno actual de Grecia de una Cámara de diputados y por carecer nosotros de un Representante diplomático en Atenas, el Convenio de 1936 no está aprobado todavía. Durante mi última estancia en Atenas, el Subsecretario del Ministerio de Asuntos Extranjeros, Sr. Mavroudis, me dijo que

consultar la remisión de N.º 1000 para la Legación Griega 11.11.38-4-18

Fuente: A.M.A.E. Fondo Renovado. 841. Expediente 8.

dicha lista se publicaría inmediatamente en la Gaceta Oficial del Reino. Pero en contra de lo que me aseguré este Señor, la lista no ha aparecido aún y, según me dijo el Jefe del Gabinete político del Gobierno General de Macedonia, Sr. Lecees, en una entrevista que tuve con él sobre el particular, tiene la impresión de que no aparecerá hasta que no se haga la debida reclamación de parte de un Encargado de Negocios de la Nación acreditado en Atenas.

Aprovechándose de esta situación indeterminada, ciertos elementos antisemitas de las Oficinas de Reclutamiento de Salomónica empiezan a molestar a nuestros súbditos llamándoles a filas. La semana pasada, el Comandante-Jefe de esta Oficina, Sr. Andonakis, citó a varios muchachos de la Colonia queriéndoles enrolar a pesar de haber optado a tiempo por la nacionalidad española y de figurar en la lista protocolaria del Convenio. Parece que se escogió a los hijos de padres adinerados para obligarlos a pagar un rescate. Yo rogé a los muchachos en cuestión encarecidamente que no pagaran ni un centimo pudiéndoles librar mediante nuestra intervención cerca del Gobierno General por el momento de tales abusos insoportables. Pero es de temer que el Sr. Andonakis y sus colegas se aprovecharán en breve de nuevo del hecho de que la República española no está representada en Atenas para volver a poner sobre el tapete este asunto sumamente enojoso.

En vista de lo arriba expuesto y refiriéndome a mi Despacho N.º 62 del día de hoy en el que tengo la honra de comunicar a V.E.S. que el Sr. Begeña no tomará posesión de su cargo en Atenas, me permite rogar a V.E.S. encarecidamente tenga a bien acelerar por los medios que V.E.S. juzgue oportunos la aprobación por parte del Gobierno griego el acuerdo concertado entre Rana-

111

En y Grecia, mediante Canje de Notas de fecha 7 de Abril de
1936.

El Consul de España

Maximo José Kahn

Maximo José Kahn

Excmo. Señor Ministro de Estado

& & &

Barcelona.

MINISTERIO DE ESTADO

Excmo. Señor:

EUROPA

25 marzo 1938.

Núm. _____

Asunto: Representante diplomático en Atenas.

El Cónsul de España en Salónica viene, casi desde su nombramiento, insistiendo sobre la necesidad de que en Atenas exista un representante diplomático del Gobierno español.

A este asunto se refieren los despachos del Consulado de Salónica, números 8, 58 y 110 de 6 de mayo, 3 de julio y 24 de septiembre de 1937 respectivamente.

En ellos expone la situación de nuestra Legación en Atenas ocupada todavía por el antiguo representante Sr. Romero, hoy agente faccioso, quien desde ella perjudica cuanto puede al Gobierno de la República, y puede hacer mucho daño, sobre todo en los puertos. Nuestro Cónsul en Salónica, señala que este Sr. Romero, tiene al parecer, montada una organización de espionaje en nuestra misma Legación, y utiliza la circunstancia de vivir en ella para hacerse pasar como representante de la República cuando le ha de reportar provecho.

En el despacho nº 23 de 2 de febrero, relativo a la situación de la Colonia española de Atenas, detalla algunos hechos realizados por el Sr. Romero. Según dice a fines del año pasado este señor extendió certificados de nacionalidad a los súbditos españoles de Atenas, unos 70 individuos en su mayoría sefarditas, lo que supone que le habrá proporcionado unos 8.000 dracmas. La firma de este señor Romero en documentos de esta clase es reconocida por la Policía gracias a los amigos políticos que aquel tiene en los círculos oficiales y en la Dirección de Seguridad.

A este despacho contestó el Ministerio con la orden número 14 de 18 de febrero en la que se decía al

Cónsul en Salónica que se suponía habría dado conocimiento de la situación de la Colonia española al Encargado de Negocios de España en Turquía, acreditado también en Atenas, Sr. Begoña.

El despacho del Cónsul en Salónica n° 47, de 28 de febrero, al acusar recibo de dicha orden, informa que, como el Sr. Begoña no ha tomado posesión del cargo en Atenas no le ha dado cuenta de la situación de la Colonia española de esta ciudad. Insiste el Sr. Kahn en este despacho en la necesidad de que un representante nuestro se presente en Atenas y ocupe nuestra Legación ya que de otro modo no pueden resolverse asuntos de gran interés para España. Según dice, el 2 de diciembre de 1937, en carta particular, el Sr. Begoña comunicó al Sr. Kahn que por carecer de instrucciones del Ministerio no podía ir todavía a Atenas. El Sr. Tobío que ha visitado recientemente el Consulado de Salónica ha sido informado de este asunto por el Cónsul.

En espera de los datos más recientes que ha de traer dentro de pocos días el Sr. Tobío como resultado de su visita, se permite la informante señalar a V.E. la importancia de la cuestión y la necesidad de resolverla urgentemente. Asuntos como el del barco "Cardelaki" han puesto de manifiesto los perjuicios que irroga a la República la falta de representante diplomático en Grecia. Aunque allí tenemos agente comercial y agente marítimo carecen del apoyo diplomático y tampoco pesa sobre ellos la vigilancia que supone la representación diplomática. Se evitaría asimismo los manejos de los agentes facciosos en Grecia, emvalentonados por no encontrar quien se les oponga en el medio político que les es más bien favorable.

V.E. resolverá.

Matilde Hiri

TRADUCCION

de la carta dirigida a esta Legacion por el abogado señor Valsamakis sobre la recuperacion de los muebles pertenecientes al Estado español, que está en poder del agente de Franco.

Atenas 26 de Octubre de 1938

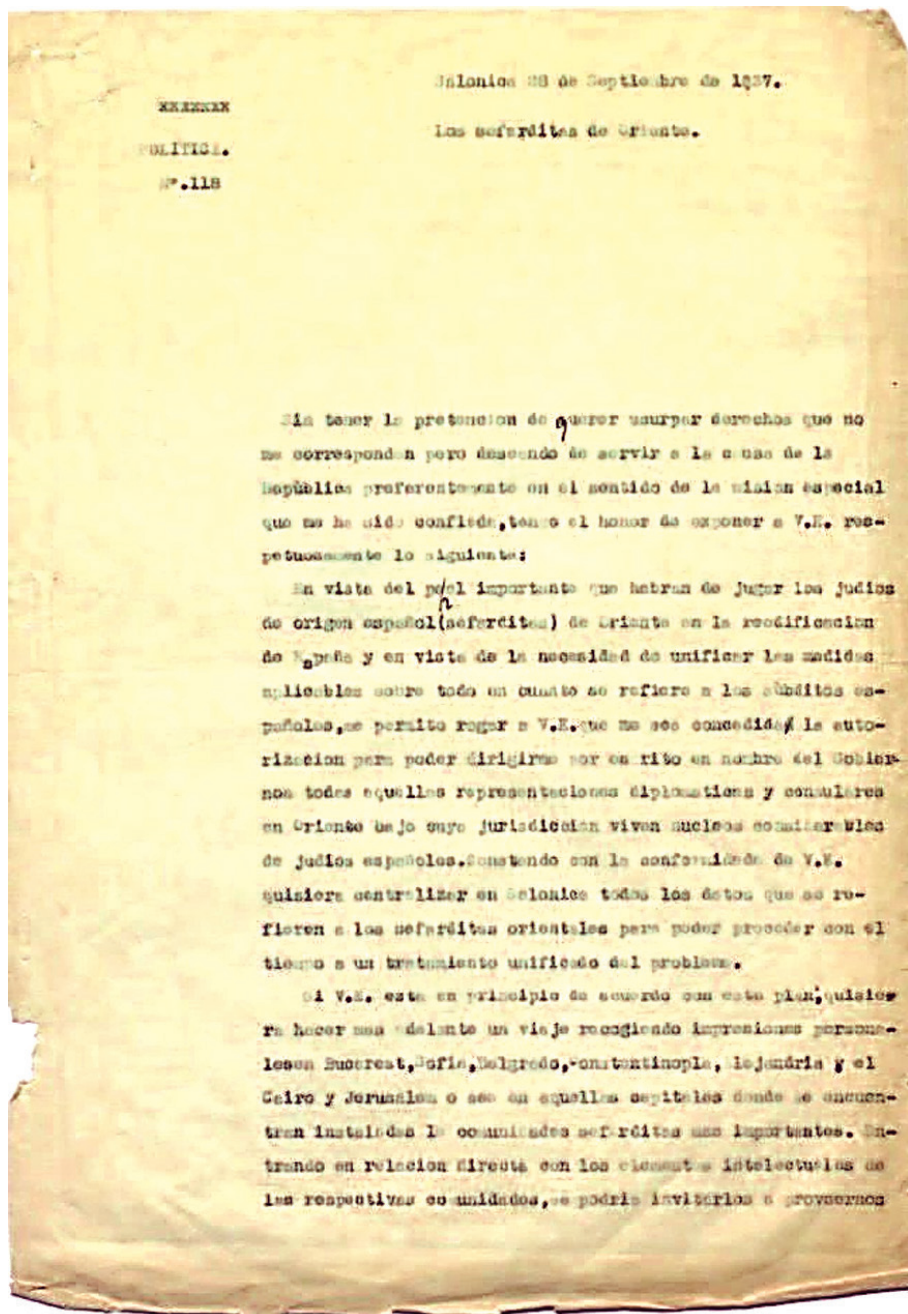
Muy señor mío:

Los hechos que se plantean en la cuestion de la recuperacion de los muebles de la Embajada de España detentados por el representante del general Franco en Grecia y mi opinion sobre este asunto van expuestos en la Nota que me apresuro a remitirle adjunto.

Aunque creo que seria posible recuperar dichos muebles llevando al detentador ante los tribunales griegos me permito sugerir que seria deseable desde todos los puntos de vista que, a ser posible, arreglar la cuestion amistosamente. Estaré a su disposicion para hacer las gestiones necesarias y esperando sus instrucciones le ruego aceptar la expresion de mi perfecta consideracion.

Fda. Th.Valsamakis.

5.1.2. Gestión cultural



Fuente: A.M.A.E. Fondo Renovado 895, expediente 119.

regulamento de material literario-cultural a propósito para formar una Revista mensual que habría que editarse en París, por ejemplo en Agencia España, la cual se encargaría a enviarla a todos los centros interesados.

Por el momento bastaría con enviar a nuestras representaciones en las capitales citadas unos cuantos cuestionarios elaborados aquí en colonias, a base de cuyos datos tendría el honor de presentar a V.E. un plan especificado.

De por tanto, pido, rogar a V.E. que me sea dada la autorización mas arriba mencionada.

El Consul de España

Maximo José Kohn



LR/IM

Valencia, 10 de Octubre de 1937

11-X-1937

Salida
Nº.28

Tengo la honra de acusar recibo a V.S. de su despacho nº. 118, de 28 de Septiembre próximo pasado, relativo a ~~hmm~~ los sefarditas de Oriente, que ha sido leído en este Departamento con interés. Antes de resolver sobre la propuesta que en él se hace, parece necesario que V.S. remita a este Departamento el cuestionario a que alude, así como el plan cuyo desarrollo propone.

Lo que, de orden del señor Ministro de Estado, comunico a V.S. para su conocimiento.

EL SECRETARIO GENERAL

minuta

Sr. Consul de la Nación en Salónica

Salonica 23 de Octubre de 1937

Cuestion sefardita de Oriente.

POLITICA.

Nº.144

En respuesta al orden de V.E. Europa Nº. 28 del 10 de Octubre, tengo la honra de remitir adjunto modelo del cuestionario que desearia enviar a las Legaciones de la Nacion en Belgrado, Bucarest, Sofia, y el Cairo, a nuestro Consulado General en Jerusalem y nuestros Consulados en Istanbul y Alejandria tanto para estas ospitales citadas como para aquellas otras ciudades de los respectivos paises en cuestion en las que se encuentran Colonias sefarditas considerables.

Una vez confeccionado, a base de los datos proporcionados por dichos cuestionarios, un cuadro completo de la totalidad de las colonias sefarditas en Oriente, desearia designar a V.E. aquellas ciudades que, salvo superior criterio de V.E., parecen ser las mas indicadas para ser visitadas personalmente con el fin de efectuar por conducto de nuestros Jefes de Misiones un contacto directo con aquellos intelectuales sefarditas (2 o 3 en cada poblacion) que resulten capaces y dispuestos a trabajar la cuestion sefardita bajo iniciativa uniforme. De este modo se obtendria una red de colaboraciones extendida sobre Yugoslavia, Rumania, Bulgaria, Turquía, Grecia, Egipto y Palestina cuyo Centro podria ser Salonica, punto muy a proposito por representar aproximadamente el centro geografico de dicha red u otra ciudad que a V.E. pareciera mas indicada.

La mision de estos delegados culturales-que han de ser,

naturalmente, personas de nuestra absoluta confianza, seria triple.

Primero. En su calidad de representantes tendrían la misión de proporcionar la posibilidad práctica de dar, en público o en círculos particulares, conferencias sobre temas sefarditas; de lanzar en la prensa judía local ensayos y artículos sobre temas sefarditas en español moderno y en caracteres latinos tal como venimos haciéndolo aquí en Salónica desde hace algunos meses; de reunir pequeños grupos de jóvenes con el fin de enseñarles el español moderno y los elementos de la cultura española tal como también lo venimos haciendo en este Consulado en dimensiones, por ahora, muy modestas; de administrar una biblioteca de libros españoles, por crear en sitios donde no existe; de repartir entre sus amistades nuestro material informativo en primer línea "Hora de España".

Segundo. En su calidad de peritos en la materia sefardita y, por lo tanto, buenos consejeros prácticos informaran en estrecha colaboración con nuestros Jefes de Misiones la respectiva Central sefardita sobre los movimientos posibilidades del capital sefardita invertido en bancos, industrias y comercio. La ^{Central} recogería estos informes y los presentaría, después de haberlos ordenados sistemáticamente, a V.E. acompañados de proposiciones.

Tercero. En su calidad de corresponsales suministrarán la Central de material estadístico, informativo, cultural y literario de actualidad a propósito para una Revista mensual al estilo de "Hora de España" que se editaría en París o en otro sitio que a V.E. pareciera más conveniente. Esta Revista, que podría llevar el título: "Sefarad", Revista de los judíos españoles ("Sefarad es el nombre hebreo de España") se compondría de tres elementos: Primero: de los trabajos proporcionados por dichos

111

delegados culturales redactados preferentemente en judeo-español; segundo: de artículos, poesías etc. escritos por autores españoles no judíos y tercero: de ensayos sobre temas sefarditas por el estilo de los que vengo publicando en "Hora de España".

Dicha Revista habrá de ser casi apolítica para que pueda entrar sin dificultades en todos los países del mundo sefardita oriental. Trabajos escritos en castellano moderno y puro habrán de alternar con trabajos redactados en español y en la ortografía sefardita, medida que facilitara altamente la lectura al público sefardita y que contribuirá de un modo natural llevar a cabo el tránsito del judeo-español al castellano moderno.

La creación de dicha red de delegados culturales sefarditas se impone, porque nuestros Jefes de Misiones están abrumados de otros trabajos y, por mucho interés que tengan por la materia sefardita, no pueden estar tan interesados como los mismos intelectuales sefarditas ligados como demuestra mi experiencia, por vínculos de familia o amistad con casi toda la Colonia sefardita.

El costo de la realización de este plan será minimal. Se limitará a los gastos de un primer viaje en que se tocara todos los centros sefarditas de importancia y a los de unos viajes posteriores a puntos determinados con el fin de dar conferencias; a pequeñas subvenciones que se habrá de hacer a los periódicos judíos de los diferentes centros sefarditas; a unas gratificaciones que habrán de percibir los delegados culturales para portes de correo etc. y finalmente a los gastos que produzca la Revista, los cuales se reducirán considerablemente por la venta al público.

El Consul de España

Maximo José Kahn

Anejo al Oficio N°.144 de 25 de Octubre de 1937
POLITICA.

Legacion, Consulado General, Consulado de la Nacion en.....

Cuestionario.

A. Datos Generales:

1. Nombre de la ciudad o del pueblo.
2. Número de habitantes.
3. Distribucion de la poblacion por nacionalidades y religiones.
4. Actitud de las autoridades frente a los judios. (¿Igualdad de derechos?
antisemitismo? que formas?)
5. Actitud de la poblacion civil no-judia frente a los judios.

B. Colonia sefardita:

6. Número aproximado de cabezas que la componen.
7. Porcentaje aproximado de la clase adinerada, de la clase media, de la clase obrera, de los indigentes.
8. Distribucion aproximada por nacionalidades.
9. Que profesiones predominan en las diferentes capas sociales.
10. Aproximadamente cuantos intelectuales (catedráticos, maestros de escuela, escritores, periodistas, médicos, abogados, ingenieros).
11. Hay historiadores u otras personas que se interesen por la historia o el problema actual del judaismo español. (Nombres, origen, nacionalidad, edad; obras o trabajos publicados, intereses especiales.).
12. Existe una Comunidad sefardita. (Estado jurídico, recursos económicos, principales gastos del presupuesto).
13. Existe un Gran Rabino. (Nombre, origen, nacionalidad, edad, intereses especiales).
14. Hay figuras destacadas entre los demás rabinos (Como en N°.13).
15. Que instituciones culturales entretiene la Comunidad (Academias, escuela, bibliotecas públicas).
16. Existen bibliotecas con libros españoles (Antiguos, modernos). Se lee el castellano moderno?
17. Existen periodicos judios. (Nombres, idioma, en que se publican, caracteres en que se imprimen (hebreo, puro, hebreo aljamiado, rashi), ediciones aproximadas, ideología, características; nacionalidad y personalidad de los propietarios, directores o redactores jefes).
18. Escuelas, colegios, liceos e institutos visitados por sefarditas. A que nacion pertenecen. Se enseña el judeo-español. Se enseña el español. Se enseña algun ramo de la cultura española.
19. Pueden los sefarditas visitar la Universidad. Que facultades prefieren. Pueden establecerse como abogados, médicos etc. a base de la carrera universitaria local.
20. Que idioma se hablan en la Colonia sefardita. que porcentaje aproximado de la Colonia sefardita total habla preferentemente idiomas extranjeros. que porcentaje aproximado habla exclusivamente el judeo-español.
21. Se conoce el español moderno? Hay profesores o personas particulares que enseñan el español o serian capaces de enseñarlo (nombres; edad, origen, nacionalidad, características).
22. Porcentaje aproximado de analfabetas.
23. En que manos se encuentra el capital (Banco; industria o comercio)
24. Industriales u comercios preferidos por los sefarditas.
25. Que especialidades se encuentran entre el elemento obrero.
26. Que obras modernas que informan sobre la Colonia sefardita (Autor, título).

C. Súbditos españoles de la Colonia sefardita:

27. Estado legal de la Colonia española.
28. Número de familias e individuos.
29. Porcentaje aproximado de las familias adineradas, de la clase media, de la clase obrera.
30. Cuantos menores de 17 años (ambos sexos) de familia acomodada.
31. Hay intelectuales o representantes de las profesiones libres entre los sefarditas españoles (Número; nombres, características).
32. Hay entre los súbditos españoles sefarditas personas que se interesan preferentemente por la cuestión sefardita (Nombres; obras, trabajos publicados, radio de acción, especialidades).

D. Labor cultural realizada:

33. Se ha ocupado ya esa Legación, Consulado General, o Consulado de la cuestión sefardita. En que forma. Con que éxito.Cuáles son los motivos decisivos que impiden obtener resultados mas apreciables.
34. Se dan conferencias de orden cultural. Con que frecuencia. Donde. Número aproximado del auditorio.
35. Existe una Liga española con fines culturales. Que labor realiza. Quien la preside. Figuras destacadas.
36. Se dispone en esa Legación, Consulado General o Consulado de algun funcionario sefardita (Viceconsul, Canciller, Secretario). Nombre, edad, origen, nacionalidad. Éste relacionado por lazos familiares con la Colonia.



Salónica 10 de Noviembre de 1937

Asunto: Propone la edición de un pequeño Romancero sefardita para fines de propaganda

POLITICA
N.º 154

Refiriéndome a mi despacho N.º 144 del 25 de Octubre último pasado, tengo la honra de proponer a V.E.S. la edición de un pequeño tomo bien presentado conteniendo el texto de unos veinte a treinta romances sefarditas, o sea de aquellos antiguos romances castellanos que cantan todavía hoy los judíos españoles, acompañados de unas cuantas viñetas alusivas, y precedidos en primera línea de una pequeña introducción -apollítica desde el punto de vista de la política de partido para que el librito pueda entrar en todos los países- cuya finalidad ha de ser demostrar a los sefarditas de Oriente que la República Española está dispuesta a enmendar las consecuencias trágicas de la Inquisición.

V.E.S. comprenderá que la publicación de los romances es en el fondo un pretexto para la introducción; sin embargo no se trata de un mero pretexto escogido a capricho, puesto que entre los sefarditas no se encuentra ninguna colección de sus romances y que muchos se lamentan de haber olvidado aquellas bellas canciones que les proporcionaban tanto deleite en su juventud.

Cumpliendo el pequeño tomo a la vez fines prácticos, sentimentales y -como la introducción estará redactada en español puro y moderno y el librito entero impreso en caracteres latinos- finalmente también culturales, representará un instrumento de propaganda perfecto.

Selección de los romances. Conviene limitarse a aquellos que los sefarditas mejor conocen y más tienen en estima. De la selección se encargará probablemente con mucho gusto el Señor Torner del Centro de Estudios Históricos, gran especialista en esta materia, indicándole yo las piezas que más interesan; caso de no le ser posible realizar esta labor y de no encontrar V.E. otra persona capaz de llevarla a cabo, me ofrecería yo para ello.

Viñetas. Como dibujante para las viñetas, la persona indicada es el Señor Gaya (Ramón).

Introducción. La persona que V.E. encargará la redacción de las palabras preliminares habrá de expresar claramente que los intereses que existen entre la República Española y los sefarditas no son ni unilaterales ni estériles, sino mutuos y de índole práctico, lo cual se hará patente el día que termine la guerra.

Confección, presentación y edición del libro. Me permito proponer que el librito sea confeccionado en los talleres de "Hora de España" y al estilo de un pequeño almanaque de bolsillo, es decir muy manuable, como ha de ser repartido entre la totalidad de los sefarditas de Oriente, convendrá preparar una edición bien elevada.

Caso de tener a bien V.E.S. acceder a la publicación de este pequeño tomo, creo poder prometer que el resultado, desde el punto de vista propaganda, será extraordinario.

El Consul de España

Máximo José Kahn

Excm.º Señor Ministro de Estado

MH/MR

Barcelona 1º diciembre 1937

7-XII-1937

N.B.47

Salida

adjunto tengo
la honra de remitir a V.I. copia del
despacho nº.154 de 10 de Noviembre úl-
timo, que envía a este Departamento al
señor Cónsul de España en Salónica, pro-
poniendo la edición de un pequeño roman-
cero sefardita para fines de propaganda.

EL SECRETARIO G^aL.

Sr. Subsecretario de Propaganda 48
" " " Instrucción Pública 15

Ministerio de Instrucción Pública

JUNTA DE RELACIONES
CULTURALES

Ilmo. Sr.:

Con relación al despacho nº. 144 del 25 de Octubre último, recibido el 10 de Diciembre, del Sr. Cónsul de España en Saelónica, proponiendo la edición de un romancero sefardita

Cumplame manifestar a V.I. que aceptada por la Junta de Relaciones Culturales la iniciativa de dicho Sr. Cónsul, sería conveniente que remitiese a la misma la colección de romances que juzgue más interesantes para conocerla debidamente. Lo que comunico a V.I. con el ruego de que lo traslade al Sr. Cónsul de España en Saelónica.

Barcelona 14 de Diciembre de 1937
El Subsecretario

P.D.
Andrés García de la Barga

Ilmo. Sr. Secretario General del Ministerio de Estado

MH/MR

Barcelona 20 diciembre 1937

EUROPA
21-XII-1937

B.86

tengo la
honra de acusar a V.I. recibo de su o-
ficio de fecha 14 de los corrientes,
referente a la propuesta de edición
de un romancero sefardí, cuyo oficio, de
acuerdo con lo interesado en el mismo,
ha sido trasladado al señor Cónsul de
España en Salónica.

EL SECRETARIO DE MERA

R. Ureña

Señor Subsecretario de Instrucción Pública 34

ME/MR

Barcelo, 20 de Diciembre de 1937

EUROPA
21-XII-1937

Ilmo. Señor:

B.4

El Ministerio de Instrucción Pública, con fecha 14 de los corrientes, dice a este Departamento lo que sigue:

"Con relación al despacho nº. 144, del 25 de octubre último, recibido el 10 de diciembre, del Sr. Cónsul de España en Salónica, proponiendo la edición de un romancero sefardita, cumpleme manifestar a V.I. que aceptada por la Junta de Relaciones Culturales la iniciativa de dicho Sr. Cónsul, sería conveniente que remitiese a la misma la colección de romances que juzgue más interesantes, para conocerla debidamente".

Lo que de orden del señor Ministro de Estado trasladado a V.I. para su debido conocimiento y efectos que se interesan.

EL SECRETARIO GENERAL

R. Urefia

Señor Cónsul de España en Salónica

Salonica 7 de Febrero de 1938

Romancero sefardita para fines de propaganda.

POLITICA.

Nº.32

Refiriéndome a mi despacho N°.154 del 10 de Noviembre 1937 y en cumplimiento a la petición correspondiente del Señor Presidente de la Junta de Relaciones Culturales, tengo el honor de remitir adjunto a V.E.S. 24 romances completos y fragmentos de romances que podrán formar parte del Romancero sefardita cuya publicacion tuve la honra de proponer a V.E.S. en el despacho arriba mencionado. Como mi biblioteca, compuesta de unos 4.000 tomos, sucumbio junta con mi casa de Toledo, no dispongo en este momento de más material. Sin embargo será conveniente completar el número de 24 piezas hasta recoger unas 30. Los 6 romances que falten podrán ser sacados de Guillermo Díaz-Flejes: "Aportación al cancionero judeo-español del Mediterraneo oriental" Santander libro en que se encuentran reunidos unos cuantos romances sefarditas de alta calidad.

En cuanto al título del libro en cuestion tengo la honra de proponer a V.E.S. el que aigue: "Cancionero sefardita" Romances y cantos de los judios españoles.

Relativo a la introduccion que, desde el punto de vista de la propaganda, ha de representar la parte esencial de esta publicacion, me escribio el Señor Juan Gil-Albert invitandome a que la escribiera yo mismo; Pero como hasta ahora, no he recibido aún órden de V.E.S. a este efecto, me abstengo de redactarla hasta recibir las instrucciones oportunas de V.E.S.

El Consul de España

Maximo José Kehn

5.2. Documentos sobre la acción de Kahn en Grecia

5.2.1. *Gestión diplomática*

El gobierno español promete nombrar un Encargado de Negocios en Atenas (julio, 1937)⁷⁷

Excmo. Sr.

Tengo el honor de volver sobre el telegrama de V.E. del 8 de mayo diciéndome lo siguiente: «A la mayor brevedad se procederá nombramiento Encargado de Negocios Atenas» y sobre mis despachos anteriores y posteriores acerca de este particular. No habiendo recibido hasta ahora noticia alguna de haberse verificado el nombramiento en cuestión, me permito volver a llamar la atención de V.E. sobre la suma importancia de esta medida, en primera línea para quitar de encima al Sr. Romero que sigue ocupando nuestra legación en Atenas.

El Cónsul General
Máximo José Kahn
Excmo. Sr. Ministro de Estado

⁷⁷ A.M.A.E. Fondo Renovado 841, expediente 8. Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 3 de julio de 1937.

Situación de la Colonia española y nombramiento del Sr. Begoña como Representante de España en Atenas (febrero, 1938)⁷⁸

Excmo. Sr.

Acusando a V.E.S. recibo de la Orden n.º 14 del 18 del actual, tengo la honra de informar a V.E.S. que no he dado cuenta al Sr. Begoña de la situación en que se encuentra la Colonia española de Atenas por no haber tomado todavía dicho Sr. posesión de su cargo. En varias ocasiones (Despachos números 8, 58 y 110 del 6 de mayo, 3 de julio y 24 de septiembre de 1937 respectivamente) he tenido la honra de llamar la atención de V.E.S. sobre la necesidad de presentarse el Sr. Begoña en Atenas por ser ciudad desde todos los puntos de vista sumamente importante para nosotros y por no poder arreglar gran número de asuntos de extraordinario interés sin que nuestra Legación sea ocupada por un representante nuestro. En una carta particular del 2 de diciembre de 1937 el Sr. Begoña me comunicó que no puede ir todavía a Atenas por carecer de instrucciones de V.E.S. Últimamente he informado ampliamente al Sr. Tobío, en la visita que hizo a este Consulado, sobre la necesidad de poder contar con un Encargado de Negocios en Atenas.

El Cónsul de España

Máximo José Kahn

Excmo. Sr. Ministro de Estado

⁷⁸ *Ibidem*: Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 28 de febrero de 1938.

Representante diplomático en Atenas (marzo, 1938)⁷⁹

Excmo. Sr.

El Cónsul de España en Salónica viene, casi desde su nombramiento, insistiendo sobre la necesidad de que en Atenas exista un representante diplomático del gobierno español.

A este asunto se refieren los despachos del Consulado de Salónica, números 8, 58 y 110 de 6 de mayo, 3 de julio y 24 de septiembre de 1937 respectivamente.

En ellos expone la situación de nuestra Legación en Atenas ocupada todavía por el antiguo representante S. Romero, hoy agente faccioso, quien desde ella perjudica cuanto puede al gobierno de la República, y puede hacer mucho daño, sobre todo en los puertos. Nuestro Cónsul en Salónica, señala que este Sr. Romero tiene, al parecer, montada una red de espionaje en nuestra misma Legación, y utiliza la circunstancia de vivir en ella para hacerse pasar como representante de la República cuando le ha de reportar provecho.

En el Despacho n.º 23 de 2 de febrero, relativo a la situación de la Colonia española de Atenas, detalla algunos hechos realizados por el Sr. Romero. Según dice, a fines del año pasado este Sr. extendió certificados de nacionalidad a los súbditos españoles de Atenas, unos 70 individuos en su mayoría sefarditas, lo que supone que le habrá proporcionado unos 800 dracmas. La firma de este Sr. Romero en documentos de esta clase es reconocida por la policía gracias a los amigos políticos que aquel tiene en los círculos oficiales y en la Dirección de Seguridad.

A este Despacho contestó el Ministerio con la Orden n.º 14 de 18 de febrero en la que se decía al Cónsul en Salónica que se suponía habría dado conocimiento de la situación de la Colonia española al Encargado de Negocios de España en Turquía, acreditado también en Atenas, Sr. Begoña.

El Despacho del Cónsul en Salónica n.º 47, de 28 de febrero, al acusar recibo de dicha orden, informa que, como el Sr. Begoña no ha tomado posesión del cargo en Atenas no le ha dado cuenta de la situación de la Colonia española de esta ciudad.

⁷⁹ *Ibidem*: Oficio dirigido al Ministro de Estado, Barcelona, 25 de marzo de 1938.

Insiste el Sr. Kahn en este Despacho en la necesidad de que un representante nuestro se presente en Atenas y ocupe nuestra Legación ya que de otro modo no pueden resolverse asuntos de gran interés para España. Según dice, el 2 de diciembre de 1937, en carta particular, el Sr. Begoña comunicó al Sr. Kahn que por carecer de instrucciones del Ministerio no podía ir todavía a Atenas. El Sr. Tobío que ha visitado recientemente el Consulado de Salónica ha sido informado de este asunto por el Cónsul.

En espera de los datos más recientes que ha de traer dentro de pocos días el Sr. Tobío como resultado de su visita, se permite la información señalar a V.E. la importancia de la cuestión y la necesidad de resolverla urgentemente. Asuntos como el pleito del barco «Gardelaki», han puesto de manifiesto los perjuicios que irroga a la República la falta de representación diplomática en Grecia. Aunque allí tenemos agente comercial y agente marítimo carecen del apoyo diplomático y tampoco pesa sobre ellos la vigilancia que supone la representación diplomática. Ella evitaría así mismo los manejos de los agentes facciosos en Grecia, envalentonados por no encontrar quien se les oponga en medio político que les es más favorable.

V.E. resolverá.

Matilde Huici

Cuestión de la recuperación de los muebles de la Embajada de España en Atenas (octubre, 1938)⁸⁰

Muy Sr. mío:

Los hechos que se plantean en la cuestión de la recuperación de los muebles de la Embajada de España detentados por el representante del general Franco en Grecia y mi opinión sobre este asunto van expuestos en la nota que me apresuro a remitirle adjunto.

Aunque creo que sería posible recuperar dichos muebles llevando al detentador ante los tribunales griegos me permito sugerir que sería deseable desde todos los puntos de vista que, a ser posible, arreglar la cuestión amistosamente. Estaré a su disposición para hacer las gestiones necesarias y esperando sus instrucciones le ruego aceptar la expresión de mi perfecta consideración.

Fda. Th. Valsamakis

⁸⁰ *Ibidem*: Carta dirigida por el abogado Valsamakis al Encargado de Negocios de España en Atenas, Máximo José Kahn, Atenas, 26 de octubre de 1938.

Kahn consulta al gobierno español si debe recuperar los muebles de la Embajada (diciembre, 1938)⁸¹.

Excmo. Sr.

Con referencia a mi Despacho n°. 81 de 6 del actual en que me permití pedir autorización para poder ir comprando con los medios del crédito correspondiente a gastos de material, algunas alfombras, cortinas, vajilla, etc. Para esta Legación, puesto que los salones de la misma, sin estas compras imprescindibles no pueden servir ni para comidas oficiales ni para recepciones, tengo la honra de consultar a V.E. si debo intentar, aparte de ir completando con toda urgencia el mobiliario actual de la Legación de la manera arriba descrita, recuperar el moblaje perteneciente al Estado español que se encuentra en nuestra antigua Legación de la calle Scoufá, habitada circunstancialmente por el agente de Franco.

Contando con el consentimiento de V.E. he encargado a nuestros abogados en ésta, los Srs. A.D. Manthos y Them. Valsamakis la redacción de un informe detallado sobre las posibilidades de recuperar dicho mobiliario...

El Encargado de Negocios de España

Máximo José Kahn

Excmo. Sr. Ministro de Estado. Barcelona.

⁸¹ *Ibidem*: De un Despacho dirigido por el Encargado de Negocios de España en Atenas, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Atenas, 27 de diciembre de 1938.

5.2.2. *Gestión cultural*

Kahn solicita permiso al gobierno de la República para dirigirse a las comunidades sefardíes de Oriente (septiembre, 1937)⁸²

Excmo. Sr.

Sin tener la pretensión de querer usurpar derechos que no me corresponden pero deseando de servir a la causa de la República, preferentemente en el sentido de la misión especial que me ha sido confiada, tengo el honor de exponer a V.E. respetuosamente lo siguiente:

En vista del papel importante que habrán de jugar los judíos de origen español (sefarditas) de Oriente en la reedificación de España, y en vista de la necesidad de unificar las medidas aplicables, sobre todo en cuanto se refiere a los súbditos españoles, me permito rogar a V.E. que me sea concedida la autorización para poder dirigirme por escrito, en nombre del Gobierno, a todas aquellas representaciones diplomáticas y consulares en Oriente bajo cuya jurisdicción viven núcleos considerables de judíos españoles. Contando con la conformidad de V.E., quisiera centralizar en Salónica todos los datos que se refieren a los sefarditas orientales para poder proceder, con el tiempo, a un tratamiento unificado del problema.

Si V.E. está, en principio, de acuerdo con este plan, quisiera hacer más adelante un viaje recogiendo impresiones personales en Bucarest, Sofía, Belgrado, Constantinopla, Alejandría y el Cairo y Jerusalem, o sea, en aquellas capitales donde se encuentran instaladas las comunidades sefarditas más importantes. Entrando en relación directa con los elementos intelectuales de las respectivas comunidades, se podría invitarlos a proveernos regularmente de material literario-cultural a propósito para formar una Revista mensual que habría que editarse en París, por ejemplo, en Agencia España, la cual se encargaría a enviarla a todos los centros interesados.

⁸² A.M.A.E. Fondo Renovado, 895, expediente 119. Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 28 de Septiembre de 1937.

Por el momento, bastaría con enviar a nuestras representaciones en las capitales citadas unos cuantos cuestionarios elaborados aquí en Salónica, a base de cuyos datos tendría el honor de representar a V.E. un plan especificado.

Me permito, pues, rogar a V.E. que me sea dada la autorización más arriba mencionada.

El Cónsul de España
Máximo José Kahn
Excmo. Sr. Ministro de Estado

Kahn envía al gobierno español el cuestionario y detalla el plan a seguir (octubre, 1937)⁸³

Excmo. Sr.

En respuesta al orden de V.E. Europa n.º M 28 del 10 de Octubre, tengo la honra de remitir adjunto modelo del cuestionario que desearía enviar a las Legaciones de la Nación en Belgrado, Bucarest, Sofía y el Cairo, a nuestro Consulado General en Jerusalem y nuestros Consulados en Istambul y Alejandría, tanto para estas capitales citadas como para aquellas otras ciudades de los respectivos países en cuestión en las que se encuentran Colonias sefarditas considerables.

Una vez confeccionado, a base de los datos proporcionados por dichos cuestionarios, un cuadro completo de la totalidad de las colonias sefarditas en Oriente, desearía designar a V.E. aquellas ciudades que, salvo superior criterio de V.E., parecen ser las más indicadas para ser visitadas personalmente con el fin de efectuar, por conducto de nuestros Jefes de Misiones, un contacto directo con aquellos intelectuales sefarditas (2 ó 3 en cada población) que resultan capaces y dispuestos a trabajar la cuestión sefardita bajo iniciativa uniforme. De este modo se obtendría una red de colaboraciones extendida sobre Yugoslavia, Rumania, Bulgaria, Turquía, Grecia, Egipto y Palestina, cuyo Centro podría ser Salónica, punto muy a propósito por representar aproximadamente el centro geográfico de dicha red u otra ciudad que a V.E. parecería más indicada.

La misión de estos delegados culturales —que han de ser, naturalmente, personas de nuestra absoluta confianza— sería triple.

Primero. En su calidad de representantes tendrían la misión de proporcionar la posibilidad práctica de dar, en público o en círculos particulares, conferencias sobre temas sefarditas; de lanzar en la prensa judía local ensayos y artículos sobre temas sefarditas en español moderno y en caracteres latinos, tal como venimos haciéndolo aquí en Salónica desde hace algunos meses; de reunir pequeños grupos de jóvenes con el fin de enseñarles el español moderno y los elementos de la cultura española, tal como también lo venimos haciendo

⁸³ *Ibidem*: Despacho dirigido por el Cónsul de la Nación de España en Salónica, Máximo José Kahn, al Ministro de Estado, Salónica, 25 de Octubre de 1937.

en este Consulado en dimensiones, por ahora, muy modestas; de administrar una biblioteca de libros españoles, por crear en sitios donde no existe; de repartir entre sus amistades nuestro material informativo en primer línea «Hora de España».

Segundo. En su calidad de peritos en la materia sefardita y, por lo tanto, buenos consejeros prácticos, informarán en estrecha colaboración con nuestros Jefes de Misiones la respectiva Central sefardita sobre los movimientos, posibilidades del capital sefardita invertido en bancos, industrias y comercio.

La Central recogería estos informes y los presentaría, después de haberlos ordenado sistemáticamente, a V.E. acompañadas de proposiciones.

Tercero. En su calidad de corresponsales, suministrarán la Central de material estadístico, informativo, cultural y literario de actualidad a propósito para una Revista mensual al estilo de «Hora de España», que se editaría en París o en otro sitio que a V.E. parecería más conveniente. Esta Revista, que podría llevar el título: «Sefarad», Revista de los judíos españoles («Sefarad es el nombre hebreo de España»), se compondría de tres elementos: Primero: de los trabajos proporcionados por dichos delegados culturales redactados preferentemente en judeo-español; Segundo: de artículos, poesías, etc., escritos por autores españoles no judíos, y tercero: de ensayos sobre temas sefarditas por el estilo de los que vengo publicando en «Hora de España».

Dicha Revista habrá de ser casi apolítica para que pueda entrar sin dificultades en todos los países del mundo sefardita oriental. Trabajos escritos en castellano moderno y puro habrán de alternar con trabajos redactados en español y en la ortografía sefardita, medida que facilitará altamente la lectura al público sefardita y que contribuirá, de un modo natural, [a] llevar a cabo el tránsito del judeo-español al castellano moderno.

La creación de dicha red de delegados culturales sefarditas se impone, porque nuestros Jefes de Misiones están abrumados de otros trabajos y, por mucho interés que tengan por la materia sefardita, no pueden estar tan interesados como los mismos intelectuales sefarditas ligados como demuestra mi experiencia, por vínculos de familia o amistad, con casi toda la Colonia sefardita.

El coste de la realización de este plan será mínimo. Se limitará a los gastos de un primer viaje en que se tocará todos los centros sefarditas de importancia y a los

de unos viajes posteriores a puntos determinados con el fin de dar conferencias; a pequeñas subvenciones que se habrá de hacer a los periódicos judíos de los diferentes centros sefarditas; a unas gratificaciones que habrán de percibir los delegados culturales para portes de correo, etc., y finalmente, a los gastos que produzca la Revista, los cuales se reducirán considerablemente por la venta al público.

El Cónsul de España
Máximo José Kahn
Excmo. Sr. Ministro de Estado

Kahn propone la edición de un pequeño Romancero sefardí con fines propagandísticos (noviembre, 1937)⁸⁴

Refiriéndome a mi Despacho n.º 144 del 25 de Octubre último pasado, tengo la honra de proponer a V.E.S. la edición de un pequeño tomo bien presentado conteniendo el texto de unos veinte a treinta romances sefarditas, o sea, de aquellos antiguos romances castellanos que cantan todavía hoy los judíos españoles, acompañados de unas cuantas viñetas alusivas, y precedidos en primera línea de una pequeña introducción —apolítica desde el punto de vista de la política de partido para que el librito pueda entrar en todos los países— cuya finalidad ha de ser demostrar a los sefarditas de Oriente que la República Española está dispuesta a enmendar las consecuencias trágicas de la Inquisición.

V. E. S. comprenderá que la publicación de los romances es en el fondo un pretexto para la introducción; sin embargo no se trata de un mero pretexto escogido a capricho, puesto que entre los sefarditas no se encuentra ninguna colección de sus romances, y que muchos se lamentan de haber olvidado aquellas bellas canciones que les proporcionaban tanto deleite en su juventud.

Cumpliendo el pequeño tomo a la vez fines prácticos, sentimentales y —como la introducción estará redactada en español puro y moderno y el librito entero impreso en caracteres latinos— finalmente también culturales, representará un instrumento de propaganda perfecto.

Selección de los romances. Conviene limitarse a aquellos que los sefarditas mejor conocen y más tienen en estima. De la selección se encargará probablemente con mucho gusto el Sr. Torner del Centro de Estudios Históricos, gran especialista en esta materia, indicándole yo las piezas que más interesan; caso de no le ser posible realizar esta labor y de no encontrar V.E. otra persona capaz de llevarla a cabo, me ofrecería yo para ello.

Viñetas. Como dibujante para las viñetas, la persona indicada es el Sr. Gaya (Ramón).

Introducción. La persona que V.E. encargará la redacción de las palabras preliminares habrá de expresar claramente que los intereses que existen entre la

⁸⁴ *Ibidem*: Salónica, 10 de noviembre de 1937.

República Española y los sefarditas no son ni unilaterales ni estériles, sino mutuos y de índole práctico, lo cual se hará patente el día que termine la guerra.

Confección, presentación y edición del libro. Me permito proponer que el librito sea confeccionado en los talleres de «Hora de España» y al estilo de un pequeño almanaque de bolsillo, es decir, muy manuable.

Como ha de ser repartido entre la totalidad de los sefarditas de Oriente, convendrá preparar una edición bien elevada.

Caso de tener a bien V.E.S. acceder a la publicación de este pequeño tomo, creo poder prometer que el resultado, desde el punto de vista propaganda, será extraordinario.

El Cónsul de España
Máximo José Kahn
Excmo. Sr. Ministro de Estado. Valencia

La Junta de Relaciones Culturales acepta la edición de un romancero sefardí propuesto por Kahn⁸⁵

Ilmo. Señor:

El Ministerio de Instrucción Pública, con fecha 14 de los corrientes, dice a este Departamento lo que sigue:

«Con relación al despacho n.º144, del 25 de octubre último, recibido el 10 de diciembre, del Sr. Cónsul de España en Salónica, proponiendo la edición de un romancero sefardita, cúpleme manifestar a V.I. que, aceptada por la Junta de Relaciones Culturales la iniciativa de dicho Sr. Cónsul, sería conveniente que remitiese a la misma la colección de romances que juzgue más interesantes, para conocerla debidamente».

Lo que de orden del señor Ministro de Estado traslado a V.I. para su debido conocimiento y efectos que se interesan.

El Secretario General

R. Ureña

Sr. Cónsul de España en Salónica

⁸⁵ *Ibidem*: Oficio dirigido por el Secretario general al Cónsul de España en Salónica, Máximo José Kahn, Barcelona, 20 de diciembre de 1937.

6. Bibliografía

- AMO, J, y Charmion SHELBY, *La obra impresa de los intelectuales españoles en América, 1936-1945*, Stanford, Stanford University, 1950.
- AVNI, H. *Spain, the Jews, and Franco*. Filadelfia. The Jewish Publication Society of America, 1982.
- *España, Franco y los judíos*, Altalesma, Madrid, 1982.
- CÁRCAMO, S. «Intimidad y exilio menor en los diarios de Rosa Chacel», *Caracol* 10 Dossier. p. 90.
- CHACEL, R. «Carta a José Bergamín sobre anarquía y cristianismo», *Hora de España*, Valencia, 7 (julio de 1937), pp. 13-26.
- *Versos prohibidos, Caballo Griego para la poesía*, Madrid, 1978.
- *Timoteo Pérez Rubio y sus retratos del jardín*, Cátedra, Madrid, 1980.
- *Alcancía (Ida)*, Seix-Barral, Barcelona, 1982.
- *Acrópolis*, Plaza y Janés, Barcelona, 1994.
- «Una palabra de adiós. Máximo José Kahn (1897-1953)», *Sur*, 224 (septiembre-octubre de 1953), pp.124-129, en *Raíces. Revista judía de Cultura*, Madrid, 17 (invierno de 1993), pp. 37-40.
- CID, J.A. *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn*, editado por la Fundación Ramón Areces y Fundación Ramón Menéndez Pidal. Disponible en: https://www.academia.edu/38968229/El_Romancero_sefard%C3%AD_de_M%C3%A1ximo_Jos%C3%A9_Kahn_Proyecto_presentado_al_Ministerio_de_Estado_en_1937_y_otros_escritos_de_1937_1938_Edici%C3%B3n_annotada_por_Jes%C3%BAs_Antonio_Cid
- DOMINGO, J. «Nuestra España: Primera publicación de los exiliados españoles en América», en Jorge D. *Espanoles en Cuba en el siglo XX*, Renacimiento, Sevilla, 2004.
- GARCÍA, F. «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo», *Raíces*, 70 (2007), pp. 43-53.
- «Máximo José Kahn Nussbaum», *Los nuestros. La voz de los Sefardim*, Bruselas, 69-70 (octubre-diciembre 2007), pp.27-31.
- «Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo». n.º 57, Toletum, 7 de octubre 2012, Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo.
- *Hora de España: la gran revista de la Guerra Civil en la zona republicana*, 2016. Disponible en: www.fronterad.com/hora-de-espana-la-gran-revista-de-la-guerra-civil-en-la-zona-republicana/ Consultado el 24 de septiembre de 2022.

- GARZÓN, J. I. «Redescubriendo a Máximo José Kahn a los cuarenta años de su partida», *Raíces. Revista Judía de Cultura*, Madrid, 17 (1993), pp.27-36. Cifr. en GARZÓN Jacobo Israel, *El exilio republicano español y los judíos. Apuntes de literatura*, Madrid, *Hebraica*, 2009, pp. 161-184.
- GIL-ALBERT, J. *Tobeyo o del Amor: homenaje a México*, Pre-Textos, Valencia, Alicante. Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», 1989-1990.
- GIL BENUMEYA, R. «El año sefardí.1930», *La Gaceta Literaria*, 97 (1 de enero de 1931), p. 19.
- GONZÁLEZ, I. *Los judíos y la Segunda República*, Alianza, Madrid, 2004.
- FILIPPÍ, D. *Historia y Literatura. La guerra Civil Española en Grecia*. Ediciones del Orto, Madrid, 2008, p.72.
- HASSÁN, J. M. «Realidad y fantasía en las relaciones recíprocas España-sefardíes», en Juan González Barba (ed.), *España y la cultura hispánica en el sureste europeo*, Atenas, Dirección General de Relaciones Internacionales, 2000, pp. 355-370.
- LISBONA, J. A. *Retorno a Sefarad. La política de España hacia sus judíos en el siglo XX*, Riopiedras, Barcelona.
- LÓPEZ, J. R. «Máximo José Kahn: un puente judío entre Grecia y España», *Tribuna Abierta de Estudios Hispano-Helenos*. Jornadas-Actas. 2021-2022. Pp. 333-336. Disponible en: <https://www.eap.gr/2022/04/29/tribuna-abierta-de-estudios-hispano-helenos-numero-doble/>
- MARQUINA, A. y Gloria Inés Ospina, *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior*. Espasa- Calpe, Madrid, 1987.
- MARTÍN, M. *La Patria Imaginada de Máximo José Kahn. Vida y obra de un escritor de tres exilios*. Pre-Textos, Valencia, 2012.
- MARTÍN, M. «La trayectoria novelística de Máximo José Kahn de “Año de Noches” a “Efraín de Atenas”», 2012. pp. 135-150. Disponible en: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4102984>.
- «Entre Toledo y Berlín. Las crónicas literarias de Máximo José Kahn (1927-1936)», *Revista de Filología*, 31, enero 2013, La Laguna (Tenerife), pp. 111-124.
- MORCILLO, M. *Las relaciones Diplomáticas y Comerciales entre España y Grecia. Visión española de la historia de Grecia, 1833-1913*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 1997.
- «La comunidad sefardita de Salónica después de las guerras balcánicas (1912-1913)». *Sefarad*, año 52, fasc. 2. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid), 1997, pp. 307-331.
- «La comunidad sefardita de Salónica. Cuestión del reconocimiento de la nacionalidad española: desde la Primera a la Segunda Guerra Mundial», en 30 años del CIDiCsef. *Sefárdica*, Centro de Investigación y Difusión de la Cultura Sefardí, Buenos Aires (Argentina), 2008, pp. 46-58.

- S.R. *Radigales y los sefardíes de Grecia, 1943-1946*. Embajada de España en Atenas, Instituto Cervantes de Atenas. Metáfora, 2008.
 - «Política cultural de España en los Balcanes: inventarios de los intereses de España en las comunidades sefardíes de Grecia (1931-1936)». *Miscelánea de Estudios árabes y hebraicos. Sección hebreo*, n.º 63, Universidad de Granada, Granada, 2014, pp. 179-222.
 - *Hispania: Primera revista española en Oriente, Tesalónica (Grecia)*, 1919. Edición facsímil. Estudio, Introducción y Notas de Matilde Morcillo. Certeza-Riopiedras, Zaragoza, 2015.
- NARANJO, C. (Ed.), 1994, *Cuba, la perla de las Antillas: Actas de las I Jornadas sobre Cuba y su Historia*, Madrid: Ateneo Científico, Literario y Artístico de Madrid, 126. En línea: editorial.csic.es/.../cuba-la-perla-de-las-antillas-actas-de-las-i-jorna.html. Consultado el 14 de octubre de 2023.
- NOTARIO, J. «La Biblioteca personal de Máximo José Kahn», 2009. Disponible en <http://maximokahn.blogspot.com/2009/07/la-biblioteca-personal-de-maximo-jose.html>
- PIQUERAS, J. «Giménez Caballero parte al mundo sefardí», *La Gaceta Literaria*, 65 (1 de septiembre de 1929), p. 1.
- PRIETO, G. «Cernuda en línea», Biblioteca Nueva, Madrid, 1981, p. 30. Cifr. en James Valender, *Luis Cernuda y María Zambrano: simpatías y diferencias*, en VV. AA., o.c. Ed. El Colegio de México, México, 1998, p. 165.
- ROTHER, B. *Franco y el Holocausto*, Marcial Pons, Madrid, 2007.
- SAPORTA, I. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ: ΜΙΑ ΑΦΗΓΗΣΗ ΖΩΗΣ- ΣΑΠΟΡΤΑ ΙΣΑΑΚ από τον Γιώργο Συμοφορίδη, Atenas: Untimely, 1996, pp. 131-143.
- SELVA, E. *Ernesto Giménez Caballero. Entre la vanguardia y el fascismo*, Pre-Textos, Valencia, 2000.

**Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ,
οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας
και η Διπλωματική Αντιπροσωπεία
της Ισπανίας στην Αθήνα κατά
τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου**

Δρ Ματίλδε Μορθίγιο Ροσίγιο
Τακτική Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας
Πανεπιστήμιο της Καστίλλης-Λα Μάντσα

Περιεχόμενα

Παρουσίαση Υπουργός Εξωτερικών, Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συνεργασίας	125
Παρουσίαση Πρόεδρος Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος	127
1. Εισαγωγή	129
2. Βίος και έργο του Μάξιμο Καν Ναουσμπάουμ	131
2.1. Οι λογοτεχνικές συναθροίσεις	144
3. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας	151
3.1. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν, Πρόξενος της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη (Απρίλιος 1937-Μάιος 1938)	151
3.1.1. Αντίκτυπος του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα	153
3.1.2. Ληξιαρχικά έγγραφα μερικών από τις 144 αναγνωρισμένες οικογένειες μεταξύ 1936-1938	163
3.2. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν, Επιτετραμμένος της Ισπανίας στην Αθήνα (Αύγουστος 1938-Δεκέμβριος 1938)	163
3.3. Πολιτιστικό έργο του Καν	167
3.3.1. Κεφάλαιο Σεφαραδίτες	167
3.3.2. Συλλογή παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών	175
4. Συμπεράσματα	177
5. Περιεχόμενο Εγγράφων Τεκμηρίωσης	179
5.1. Ομοιοτυπίες εγγράφων	179
5.1.1. Διπλωματική δράση	179
5.1.2. Πολιτιστική δράση	179
5.2. Έγγραφα για την δράση του Καν στην Ελλάδα	179
5.2.1. Διπλωματική δράση	179
5.1.2. Πολιτιστική δράση	185
6. Βιβλιογραφία	193

Παρουσίαση

Η Ισπανία είναι μια κοινωνία ανοιχτή, δημοκρατική, πλουραλιστική, ανεκτική και ποικιλόμορφη, όπου δεν υπάρχει χώρος για προκαταλήψεις, κατασκευασμένες αποκηρύξεις ή πράξεις μίσους προς τις μειονότητες. Η υποκίνηση μίσους και, βεβαίως, ο αντισημιτισμός, δεν απορρίπτεται μόνο ευρέως από την ισπανική κοινωνία αλλά και τιμωρείται από τον Ποινικό Κώδικα.

Ακριβώς για να δοθεί μια αποφασιστική απάντηση σε οποιοδήποτε κατάλοιπο αντισημιτισμού, το 2023 το Υπουργικό Συμβούλιο ενέκρινε το Εθνικό Σχέδιο για την Καταπολέμηση του Αντισημιτισμού και προώθηση της Εβραϊκής Ζωής. Στην εφαρμογή αυτού του Σχεδίου συμμετέχουν διάφορα Υπουργεία, η Γενική Κρατική Εισαγγελία και η Ομοσπονδία Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ισπανίας, μέσω μιας Επιτροπής Παρακολούθησης που έχει περιοδικές συναντήσεις. Επίσης, η ισπανική Προεδρία της ΕΕ κατάφερε, τον Δεκέμβριο του 2023, να συμπεριλάβει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στα συμπεράσματά του αναφορές στην καταπολέμηση του αντισημιτισμού.

Αυτή η τάση της ισπανικής κοινωνίας να είναι ανοιχτή και ποικιλόμορφη έρχεται να συμπληρώσει το γεγονός ότι η ταυτότητά μας ως χώρας δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή χωρίς το εβραϊκό της στοιχείο. Η εβραϊκή παρουσία στην Ισπανία υπάρχει από τη ρωμαϊκή εποχή, περνώντας από την περίοδο των Βησιγόθων, μέχρι τον Μεσαίωνα. Δεν πρόκειται για μια παρουσία περιστασιακή αλλά για ένα ουσιαστικό στοιχείο του πολιτισμού και της ιστορίας μας. Αναμφίβολα, οποιαδήποτε μελέτη σχετικά με τον κόσμο των Σεφαραδιτών προϋποθέτει τον εντοπισμό της οδού διαφυγής των Ισπανών με εβραϊκή ταυτότητα που χρειάστηκε να εγκατασταθούν σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Τουρκία ή το Μαρόκο. Από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Ισπανία κατέβαλε προσπάθειες για να ανοίξει ξανά την πόρτα της στις εβραϊκές κοινότητες, να διαφυλάξει τη μνήμη τους και να εναγκαλιστεί το ίδιο της το παρελθόν.

Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκε το 2006 το Κέντρο Σεφαράντ-Ισραέλ για να χτίσει γέφυρες με τις εβραϊκές κοινότητες. Ο νόμος για χορήγηση της ισπανικής υπηκοότητας σε απογόνους Σεφαραδιτών με καταγωγή από την Ισπανία επέτρεψε να δοθεί η ισπανική υπηκοότητα σε 72.000 απογόνους Εβραίων Σεφαραδιτών, και οι πλέον των 45.000 Ισπανο-Εβραίων που κατοικούν στην Ισπανία, είναι απόλυτα ενσωματωμένοι και ασκούν ελεύθερα την πίστη τους.

Σε αυτές τις παραμέτρους εντάσσεται και η παρούσα μελέτη για το πρόσωπο του Καν, αποτέλεσμα της έγκριτης δουλειάς της τακτικής καθηγήτριας Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Καστίλλης-Λα Μάντσα, Ματίλδε Μορθίγιο Ροσίγιο.

Με την έκδοση αυτού του έργου στα ισπανικά και τα ελληνικά, επιχειρείται να γίνει γνωστή η αδίκως λησμονημένη προσωπικότητα του Μάξιμο Χοσέ Καν καθώς και αυτό το κεφάλαιο της ιστορίας της Ισπανίας και της Ελλάδας με πρωταγωνιστή την σεφαραδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης.

Κι αυτό γιατί, επιστρέφοντας στην ιστορία της εβραϊκής διασποράς, πολλοί από τους Εβραίους που είχαν εκδιωχθεί από την Ισπανία το 1492, εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια, βρίσκοντας σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη καταφύγιο και ευκαιρία να διαφυλάξουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους. Για αιώνες, οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης. Ωστόσο, η ακμάζουσα κοινότητά τους επηρεάστηκε τραγικά από το Ολοκαύτωμα, όταν η πλειοψηφία εξορίστηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξοντώθηκε. Τα αρχεία των Σεφαραδιτών ισπανικής υπηκοότητας που επέζησαν του Ολοκαυτώματος φυλάσσονταν για πολλά χρόνια στο Προξενείο της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη και την Πρεσβεία της Ισπανίας στην Αθήνα. Σήμερα, προς διαφύλαξη της μνήμης τους, βρίσκονται στο Γενικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συνερασίας.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, η προσωπικότητα του Μάξιμο Χοσέ Καν ξεχωρίζει ως κεντρικό πρόσωπο. Ο Καν, Γερμανο-Εβραίος που πολιτογραφήθηκε Ισπανός, ήταν Πρόξενος της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη και Επιτετραμμένος της Ισπανίας στην Αθήνα στη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου. Το βαθύ του ενδιαφέρον για τον σεφαραδίτικο πολιτισμό και η επιθυμία του να ενισχύσει τους δεσμούς μεταξύ Ισπανίας και Σεφαραδιτών, τον οδήγησαν στο να διαδραματίσει έναν ουσιαστικό ρόλο στη ζωή αυτής της κοινότητας. Ο ρόλος του υπήρξε θεμελιώδης για την κατοπινή σωτηρία πολυάριθμων οικογενειών Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ας διαφυλάξουμε τη μνήμη της κληρονομιάς τόσο του πρωταγωνιστή της όσο και της σεφαραδίτικης κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Χοσέ Μανουέλ Αλμπάρες Μπουένο
Υπουργός Εξωτερικών, Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συνεργασίας

Παρουσίαση

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ακόμη νέο έργο, μεταξύ των πολυάριθμων βιβλίων και άρθρων της καθηγήτριας Ματίλδε Μορθίγιο Ροσίγιο, σχετικά με τους Σεφαραδίτες της Ελλάδας και τις ισπανο-ελληνικές διπλωματικές σχέσεις τον 19ο και 20ό αιώνα.

Τούτη τη φορά έχω την ευχαρίστηση να παρουσιάσω – όπως έκανα το 2008 στο βιβλίο *Ο Σ.Ρ. Ραδιγάλες και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας (1943-1946)* και το 2015 στο *Hispania-Primera revista española en Oriente, Tesalónica, 1919* – το παρόν βιβλίο *Ο Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας – Η ισπανική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου*. Πρόκειται, όπως λέει και η συγγραφέας, για μια προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ, Εβραίου Εσκενάζι που απόκτησε ισπανική υπηκοότητα και ο οποίος, εκτός από το ότι ήταν ένας από τους κυριότερους Εβραίους στοχαστές και μυθιστοριογράφους του 20ού αιώνα, διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην υποστήριξη των Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου.

Ο Καν, Πρόξενος αρχικά της Δημοκρατικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των ετών 1937-1938 και, κατόπιν, Επιτετραμμένος στην Αθήνα τον ίδιο χρόνο, έκανε ό,τι ήταν δυνατόν για να εξασφαλίσει την έγκριση της Συμφωνίας μεταξύ Ισπανίας και Ελλάδας της 7ης Απριλίου 1936 που αναγνώριζε την ισπανική υπηκοότητα 144 οικογενειών Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης, όπου βρισκόταν η μεγαλύτερη σεφαραδίτικη κοινότητα της Ανατολής. Η επιτυχής έκβαση αυτών των ενεργειών επέτρεψε σε αυτές τις οικογένειες να διασωθούν κατά την κατοχή της Ελλάδας από τη ναζιστική Γερμανία το 1941, διάσωση στην οποία συμμετείχε και ο τότε Γενικός Πρόξενος της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη, Σεμπασιάν ντε Ρομέρο Ραδιγάλες με τον οποίο ο Καν βρισκόταν σε διαμάχη λόγω της διπλής διπλωματικής εκπροσώπησης, εφόσον ο ίδιος εκπροσωπούσε τη Δημοκρατική κυβέρνηση, ενώ ο Ραδιγάλες ήταν ο ανεπίσημος εκπρόσωπος του Φράνκο.

Η αγάπη του Καν προς τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης έδωσε την έμπνευση στα κείμενά του και την ιδέα μιας Συλλογής Σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών που θα ήταν η πρώτη που θα εκδιδόταν απευθυνόμενη στους Σεφαραδίτες, όπως σημειώνει η συγγραφέας. Ωστόσο, οι πολιτικές συγκυρίες, μετά την πτώση της Δημοκρατικής κυβέρνησης το 1939, δεν επέτρεψαν την υλοποίησή της.

Σε κάθε περίπτωση, η ζωή και το έργο του Καν, καθώς και η διπλωματική του δραστηριότητα στην Ελλάδα, ήταν συναρπαστικές. Πρόκειται για ένα κείμενο που δεν θα αφήσει κανέναν αδιάφορο, ούτε τις εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας, κυρίως αυτή της Θεσσαλονίκης, γι' αυτό που σήμαινε για την ίδια – για εμάς –, ούτε το ελληνικό κοινό γενικά, λόγω του πολιτικού παρασκήνιου μιας περιόδου της ιστορίας της Ελλάδας που αναδεικνύει το βιβλίο, και που δεν μπορούμε ούτε οφείλουμε να ξεχάσουμε.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια Ματίλδε Μορθίγιο για τις προσπάθειές της στη διάρκεια της μακρόχρονης και ευρείας πορείας της ως ερευνήτριας για το ότι έφερε στην επιφάνεια μια αξιόλογη και σημαντικότερη τεκμηρίωση για τους Εβραίους Σεφαραδίτες της Ελλάδας στη σύγχρονη εποχή και στο πλαίσιο των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ισπανίας και Ελλάδας, συνεισφέροντας στη διάδοση της γνώσης μιας περιόδου της ιστορίας των Σεφαραδιτών.

Δαυίδ Σαλτιέλ

Πρόεδρος Μουσείου Ολοκαυτώματος Ελλάδος
Πρόεδρος Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος
Πρόεδρος Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης

1

Εισαγωγή

Το αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσμπάουμ, Εβραίου Εσκενάζι συγγραφέα γερμανικής καταγωγής που απόκτησε ισπανική υπηκοότητα, ως φόρο τιμής σε έναν διανοούμενο και έναν από τους πιο σημαντικούς Εβραίους στοχαστές και μυθιστοριογράφους του 20ού αιώνα, με αφορμή την 70ή επέτειο από τον θάνατό του τον Ιούλιο του 2023. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στη διπλωματική του δραστηριότητα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου, ως Προξένου της Δημοκρατικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη (1937-1938) και, κατόπιν, ως Επιτετραμμένου στην Αθήνα (1938), ενώ υπόφωσκε η διαμάχη της διπλής διπλωματικής εκπροσώπησης της ισπανικής Πρεσβείας στην Αθήνα.

Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία τόσο για τη ζωή, όσο και για το λογοτεχνικό έργο και τα χαρακτηριστικά του διανοούμενου Καν, αλλά ελάχιστα γνωρίζουμε για το διπλωματικό του έργο κατά τη διάρκεια της περιόδου που αναφέραμε. Ως εκ τούτου, θα προσπαθήσουμε να αναπληρώσουμε αυτό το βιβλιογραφικό κενό με την παρούσα μελέτη. Θα μιλήσουμε πρώτα για τη ζωή και το έργο του Καν και για τις λογοτεχνικές του συναθροίσεις, και θα αναλύσουμε ακολούθως τις ενέργειές του υπέρ των Σεφαραδιτών Εβραίων της Ελλάδας υπογραμμίζοντας τις προσπάθειες του Καν ως Πρόξενου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη να επιτύχει από την κυβέρνηση της Βαρκελώνης τα αναγκαία εκείνα μέτρα με τα οποία η ελληνική κυβέρνηση

θα ενέκρινε την Συμφωνία μεταξύ Ισπανίας και Ελλάδας της 7ης Απριλίου 1936. Η Συμφωνία αυτή προέβλεπε την αναγνώριση της ισπανικής υπηκοότητας σε 144 οικογένειες Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης. Η εν λόγω Συμφωνία δημοσιεύθηκε, τελικά, στις 12 Οκτωβρίου 1938 στην ελληνική Επίσημη Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, καθιστώντας έγκυρα όλα τα δικαιολογητικά των οικογενειών ούτως ώστε να σωθούν κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής της Ελλάδας το 1941. Εκτός από το παραπάνω, θα αναφερθούμε επίσης στο σχέδιό του για την έκδοση μιας Συλλογής παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών, που θα ήταν η πρώτη με αυτά τα χαρακτηριστικά αλλά, λόγω πολιτικών καταστάσεων, μετά την πτώση της Δημοκρατικής κυβέρνησης το 1939, δεν έγινε εφικτή η υλοποίησή του.

Τέλος, μετά από κάποια συμπεράσματα, παρατίθεται ευρεία βιβλιογραφία που περιλαμβάνει τους πιο κλασικούς συγγραφείς απαραίτητης αναφοράς μέχρι τους νεότερους, καθώς και έναν κατάλογο με τα πιο ενδιαφέροντα έγγραφα σχετικά με τις διπλωματικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του Καν στην Ελλάδα. Σε όλα αυτά έχει μπει ένας κατατοπιστικός τίτλος. Στο τέλος, παρατίθενται οι ομοιοτυπίες μιας σειράς εγγράφων που προέρχονται από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Μαδρίτης.

Πρόκειται, εν τέλει, για ένα έργο που δεν θα αφήσει κανέναν αδιάφορο γιατί ο πρωταγωνιστής του, ο Μάξιμο Χοσέ Καν, είχε μια συναρπαστική ζωή εν μέσω πολλών δυσκολιών και πολιτικών αντιπαραθέσεων που τον ανάγκασαν να εξοριστεί σε τρεις χώρες, την Ισπανία, την Ελλάδα και τη Νότιο Αμερική, αλλά που σε όλες άφησε το αποτύπωμά του, κυρίως στην Ισπανία, όπου ανέπτυξε το μεγαλύτερο μέρος του λογοτεχνικού του έργου και όπου απόκτησε μια νέα εβραϊκή ταυτότητα, αυτή του Σεφαραδίτη.

Αυτή η μελέτη πραγματοποιήθηκε χάρη στη συνεργασία της Πρεσβείας της Ισπανίας και του Ινστιτούτου Θερβάντες στην Αθήνα. Χωρίς την υποστήριξή τους δεν θα ήταν δυνατή, και γι' αυτό θα ήθελα να εκφράσω σε αυτές τις γραμμές τις ευχαριστίες μου και στους δύο φορείς για τη βοήθεια και το ενδιαφέρον που επέδειξαν από την αρχή του εγχειρήματος, καθώς και για την εμπιστοσύνη τους στην πραγματοποίησή του, δεδομένης της σύνδεσης και εξειδίκευσής μου στο θέμα των Σεφαραδιτών της Ελλάδας στο πλαίσιο των διμερών ισπανο-ελληνικών σχέσεων κατά τη σύγχρονη περίοδο. Δεν λησμονώ, επίσης, όσους άμεσα ή έμμεσα βοήθησαν στην εκπλήρωσή του. Τους ευχαριστώ όλους.

2

Βίος και έργο του Μάξιμο Καν Ναουσσμπάουμ

Ο Μάξιμο Χοσέ Καν Ναουσσμπάουμ, Εβραίος Εσκενάζι γερμανικής καταγωγής, που είχε αποκτήσει και την ισπανική υπηκοότητα, μπόρεσε να ενσωματωθεί θαυμάσια στην ισπανική κοινωνία και, χάρη στο τεράστιο έργο του που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Καστίλλης Λα Μάντσα στο Τολέδο¹, θεωρήθηκε ένας από τους μεγάλους (λησμονημένους) συγγραφείς της εποχής. Ωστόσο, αργότερα υπήρξαν, ευτυχώς, διάφοροι μελετητές του έργου του. Έτσι, ο Χακόμπο Ισραέλ Γκαρθόν, σε μια μονογραφική του μελέτη που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Raíces* ήταν ο πρώτος που το 1993 εστίασε στο έργο του Καν μέσω μιας σύντομης βιογραφίας του. Τρία χρόνια αργότερα, ο Λεονάρδο Σένκμαν έκανε επίσης αναφορά στο έργο του Καν.

Θα ήταν, όμως, το 2006, με αφορμή την έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Τολέδο με τον τίτλο *Μάξιμο Χοσέ Καν – Η ζωή, το έργο, η βιβλιοθήκη του*, όταν

¹ Η βιβλιοθήκη του Καν αριθμούσε σχεδόν 1000 τόμους, στην πλειονότητά τους στα γερμανικά αλλά και στα ισπανικά και σε άλλες γλώσσες. Αυτό μου ανέφερε η διευθύντρια της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Καστίλλης-Λα Μάντσα στο Αλκάθαρ του Τολέδο, με αφορμή την έκθεση που έγινε για τον Καν. Έργα που διασώθηκαν χάρη στην κατάσχεση των φρανκικών Αρχών. Τον Νοέμβριο του 2006 εκτέθηκε η Συλλογή του Μάξιμο Χοσέ Καν στην Αίθουσα Μπορμπόν-Λορενθάνα της Βιβλιοθήκης της Περιφέρειας. Ιστοσελίδα: <https://www.castillalamancha.es/actualidad/notasdeprensa/la-colecci%C3%B3n-de-m%C3%A1ximo-jos%C3%A9-kahn-en-la-sala->.

ο Φρανθίσκο Γκαρθία Μαρτίν ασχολήθηκε με την παρουσία του Καν στο Τολέδο μέσα από μια σειρά άρθρων. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Μάριο Μαρτίν Χιχόν², παρά αυτές τις πρώιμες μελέτες, επιβαλλόταν να υπάρξει κάποια που θα περιελάμβανε και θα ανέλυε το σύνολο του λογοτεχνικού έργου του Καν. Αυτό το καθήκον θα αναλάμβανε με επιτυχία ο ίδιος ο Μαρτίν Χιχόν, παρουσιάζοντας το συνολικό του έργο, κάτι που σίγουρα θα ήθελαν πολύ να είχαν προλάβει να δουν η Ρόσα Τσαθέλ και ο Χουάν Χιλ-Άλμπερτ, επιστήθιοι φίλοι του Μάξιμο Χοσέ Καν που τον είχαν συνοδεύσει στην εξορία, όπως θα δούμε παρακάτω.

Εύλογα η Ρόσα Τσαθέλ θα έλεγε: *Αν υπάρχει ένα έργο που απαιτεί μια άμεση και λεπτομερή ανάλυση, αυτό είναι το έργο του Μάξιμο Καν, αλλά δεν μπορώ να φανταστώ ποιος θα διακινδύνευε να την κάνει*³. Με τα ίδια περίπου λόγια θα εκφραζόταν ο Χουάν Χιλ-Άλμπερτ, γνώστης του σημαντικού ανέκδοτου έργου του Καν, μιλώντας για τα χαρτιά του που *αναπαύονταν στα ντοσιέ τους περιμένοντας τη μέρα που κάποιοι θα τα ανέστηνε δημοσιεύοντας τα*⁴.

Ετούτη η δουλειά είναι μια ταπεινή συνεισφορά σ' αυτή την προβολή εστιάζοντας στη λιγότερο γνωστή διπλωματική του πλευρά.

Ο Καν γεννήθηκε σε εβραϊκή οικογένεια στις 11 Αυγούστου 1897 στη Φρανκφούρτη του Μάιν (Γερμανία). Σπούδασε Λογοτεχνία και Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, και σε νεαρή ηλικία δημοσίευσε διηγήματα στο *Berliner Tageblatt* (Η Εφημερίδα του Βερολίνου). Ωστόσο, αναγκάστηκε να αναλάβει και εργασίες σχετικές με την ηλεκτροτεχνική, την τέχνη, το εμπόριο, το εργοστάσιο αυτοκινήτων Ford και υπήρξε ακόμα και πιλότος της γερμανικής αεροπορίας στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου⁵.

Το 1921, μετά τον θάνατο του αδερφού του ένα χρόνο πριν (δεν μπόρεσε ν' αντέξει τη γερμανική ήττα) και εξ αιτίας της κορύφωσης του αντισημιτισμού μεταξύ των φοιτητικών κύκλων στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου —κατά τον οποίο η Συνθήκη των Βερσαλλιών του 1919, εκτός του ότι επέβαλε σκληρούς όρους, ταπείνωσε τον γερμανικό λαό—, ο Καν αποφάσισε να εγκαταλείψει τη χώρα και να ταξιδέψει στην Ισπανία. Μετά από μια σύντομη παραμονή στη Μαδρίτη, πήγε στη Σεβίλλη όπου παντρεύτηκε την Χερτρούδης Μπλούμενφεντ, κόρη Σεφαραδίτη Σεβιλλιάνου εμπόρου και Ισπανίδας. Κατά τα φαινόμενα, σύμφωνα με τον Rother, ο Καν ταξίδεψε στην Ισπανία γιατί θεωρούσε ότι η μεσαιωνική εβραϊκή Ισπανία ήταν η «Παλαιστίνη

² MARTÍN GIJÓN, M. *La patria imaginada de Máximo José Kahn. Vida y obra de un escritor de tres exilios*, Pre-Textos, Βαλένθια, 2012, σελ. 17-18.

³ CHACEL, 1953, 129, βλ. MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, σελ. 18.

⁴ GIL-ALBERT, 1990. σελ. 39, βλ. MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...* σελ. 18.

⁵ NOTARIO, J. *La Biblioteca personal de Máximo José Kahn*, 2009. Ιστοσελίδα: <http://maximokahn.blogspot.com/2009/07/la-biblioteca-personal-de-maximo-jose.html>.

χωρίς το «Όρος του Ναού». Το 1926 μετακόμισε με την σύζυγό του στο Τολέδο. Τον ενδιέφερε ιδιαίτερα η σεφαραδίτικη κουλτούρα, και γι' αυτό επέλεξε το Τολέδο, την πόλη των τριών πολιτισμών, όπου παρέμεινε 10 χρόνια.

Πολύ γρήγορα απέκτησε φήμη στο Τολέδο. Μεταξύ των πιο κοντινών του φίλων ξεχωρίζουν η Ρόσα Τσαθέλ, ο σύζυγός της Τιμοτέο Πέρεθ Ρούβιο και η Κόντσα ντε Αλμπορνόθ (κόρη του Άλβαρο ντε Αλμπορνόθ, συγγραφέα, δικηγόρου, διπλωμάτη και υπουργού της Β' Δημοκρατίας)⁶. Ήταν ακριβώς η Ρόσα Τσαθέλ εκείνη που έφερε σε επαφή την Κόντσα ντε Αλμπορνόθ με τον Καν και την σύζυγό του.

Σχετικά με την παραμονή του Καν στο Τολέδο, η Ρόσα Τσαθέλ, φίλη και συνοδοιπόρος του στην πρώτη του εξορία στην Ελλάδα και κατόπιν στο Μεξικό, έγραφε τα εξής:

... διήγαν έναν βίο πολύ λιτό στο Τολέδο, και ποτέ δεν έζησαν στη Μαδρίτη. Μετά τον γάμο, εγκαταστάθηκαν σ' ένα παλιό σπίτι – υπερβολικά μεγάλο για ένα ζευγάρι – με διαδρόμους και δωμάτια μοναστηριακά, όπου συγκέντρωσαν τα θαυμάσια βιβλία τους, παλιά γυαλικά και διάφορα άλλα προσφιλή μικροπράγματα ως μοναδική διακόσμηση· εκεί πέρασαν δέκα χρόνια. Στη Μαδρίτη δεν έρχονταν πολύ συχνά και έμεναν μόνο λίγες μέρες. Αραιά και πού, κάποιοι από 'μας πηγαίναμε να τους δούμε⁷.

Η Τσαθέλ συνεχίζει με την περιγραφή του σπιτιού του Καν:

... η ζωή γαληνεύει στο σπιτικό τους ... οι θερμές, ενδιαφέρουσες συζητήσεις κοντά στη θαλπωρή του τζακιού που μοσχομυρίζει, στη χόβολη που κρατάει ζεστή τη χύτρα στην πυροστιά... οι θερμές συζητήσεις ζεσταίνουν και τη σάλα της αγροικίας με τα λιγοστά έπιπλα, τους τοίχους γεμάτους ράφια με βιβλία, παλιά γυαλικά, πλακάκια⁸ ... το πάτωμα από κερωμένο κεραμικό, ψάθινες λευκές καρέκλες, λευκό τραπέζι χωρίς τραπεζομάντηλο μπροστά στο παράθυρο, στρωμένο κιόλας με λιτά πιάτα...⁹.

Σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν, το σπίτι του ζεύγους Καν βρισκόταν μάλλον στον αριθμό 7 της οδού Πλεγαδέρο, στα νότια της πόλης, δίπλα στον Καθεδρικό ναό,

⁶ Για την Κόντσα ντε Αλμπορνόθ βλ. https://www.wikiwand.com/es/Concha_de_Albornoz. Επίσκεψη στις 10 Αυγούστου 2022.

⁷ CHACEL, R. "Una palabra de adiós..." βλ. GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 174-175.

⁸ Σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν, όταν οι φρανκικές Αρχές κατάσχεσαν τα αντικείμενα του σπιτιού του Καν στο Τολέδο, υπήρχε, μεταξύ πολλών άλλων πραγμάτων μια συλλογή κεραμικών από την Ταλαβέρα ντε λα Πέινα. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 196.

⁹ CHACEL, Rosa, "Una palabra de adiós...", βλ. GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 179.

αν και η *Gaceta Literaria* της 1ης Ιουλίου 1927, σε ένα άρθρο για τις διευθύνσεις των ισπανιστών, έλεγε ότι ο Καν, συνεργάτης του περιοδικού —για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια— λάμβανε δημοσιεύσεις στην οικία του, στον αριθμό 21 της οδού Πλεγαδέρο, και όχι 7. Ο Μαρτίν Χιχόν¹⁰ μιλά επίσης για την οδό Πλεγαδέρο, αριθμός 7, όχι μακριά από τον Καθεδρικό Ναό και το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο. Επιβεβαίωση αυτής της διεύθυνσης βρίσκουμε στα πρακτικά της κατάσχεσης της περιουσίας του που έγινε, όπως είναι γνωστό, από τις φρανκικές Αρχές¹¹. Ωστόσο, η Ρόσα Τσαθέλ τοποθετεί το σπίτι του Καν στην οδό Πόθο Αμάργο, κοντά στην οδό Πλεγαδέρο.

Το βέβαιο είναι ότι οι φίλοι που επισκέπτονταν το σπίτι τους, αποτελούσαν μια σημαντική ομάδα από καλλιτέχνες και συγγραφείς: η Τσαθέλ και ο σύζυγός της Τιμοτέο Πέρεθ, και η Κόντσα Αλμπορνόθ μεταξύ άλλων. *Εμείς πηγαίναμε εκεί ως αδιάβαστοι μαθητές της ιστορίας, κι εκείνοι μας μάθαιναν αυτά που δεν είχαν ανάγκη να διαβάσουν, αυτά που βίωναν ξανά... τον θάνατο κυρίως...*¹². Από την πλευρά του, ο Χιλ-Άλμπερτ έλεγε: *μια μειοψηφία ιδιαίτερα καλλιεργημένη και φιλική σύχναζε στο σπίτι τους —ο Γκαρθία Μαρτίν θα συμφωνούσε μαζί του—, όπου ο Μάξιμο αφιερωνόταν στη συγγραφή μέσα στην άνεση που του πρόσφερε η απόλυτη σιωπή*¹³. Σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν, ο Καν διάλεγε τους φίλους του, αλλά ο Τύπος του Τολέδο σπανίως αναφερόταν στις κοινωνικές του στήλες σ' εκείνες τις συναντήσεις.

Το 1925, το ζεύγος Καν ταξίδεψε στη Γερμανία όπου παρέμεινε μερικούς μήνες. Στη Γερμανία υπήρχε ενδιαφέρον για την ισπανική κουλτούρα, και στην Ισπανία για τη γερμανική. Δικαίως, ο Καν, στις συνεργασίες του με τα περιοδικά *La Gaceta Literaria* και *Die Literarische Wet* αναδείκνυε την πιο σημαντική ισπανική και γερμανική λογοτεχνία. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός της συμμετοχής του σε δύο πολιτιστικά περιοδικά που απευθύνονταν σε ένα κοινό εκλεκτό, όπως ήταν το *Der Querschnitt*, στη Γερμανία και το *Revista de Occidente* στην Ισπανία. Σε αυτό θα υπέγραφε τα κείμενά του ως Μεδίνα Αθάρα¹⁴.

¹⁰ MARTÍN GIJÓN, *La Patria imaginada de Máximo José Kahn. Vida y obra de un escritor de tres exilios...*, σελ. 26.

¹¹ Όπως συνέβη με τα υπάρχοντά του που ήταν διασκορπισμένα στην Ευρώπη, και που κατέσχεσαν οι ναζιστικές Αρχές, αυτά που άφησε στο Τολέδο, κατασχέθηκαν από τις φρανκικές Αρχές. Η διαταγή εκδόθηκε στο Μπούργος στις 23 Δεκεμβρίου 1936, αλλά δεν εκτελέστηκε μέχρι τον Απρίλιο του 1938. Βλ. GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 195.

¹² CHACEL, R. *Timoteo Pérez*. Βλ. GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 175.

¹³ GIL-ALBERT, J. *Tobeyo o del Amor: homenaje a México, Pre-Textos*, Βαλένθια, Αλικάντε. Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", 1989. Βλ. GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 179.

¹⁴ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, σελ. 68.

Ήταν στην Ισπανία όπου ανακάλυψε την σεφαραδίτικη κουλτούρα. Η οικογένειά του ήταν Εσκενάζι (Καν είναι η γερμανική εκδοχή του Κοέν) αλλά εκείνος ταυτίστηκε περισσότερο με την σεφαραδίτικη παρά με τη γερμανική κουλτούρα μέχρι του σημείου που ανασκεύασε την καταγωγή του. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Χουάν Χιλ-Άλμπερτ, έλεγε ότι το επίθετό του προερχόταν από το ισπανικό Κάνο και ότι οι πρόγονοί του κατάγονταν από την Αστουρίας. Η παραμονή του στην Ισπανία μπορεί να θεωρηθεί ως μια εκούσια και οριστική εξορία.

Δεν είχε καμία δυσκολία στην ενσωμάτωσή του στην ισπανική κοινωνία, τόσο που σε μικρό χρονικό διάστημα κατάφερε να μάθει και να μιλάει ισπανικά σαν ντόπιος¹⁵. Δεν θα χρησιμοποιούσε ποτέ πια τα γερμανικά, όλο το μετέπειτα λογοτεχνικό του έργο είναι γραμμένο στα ισπανικά, ως εκ τούτου, μπορεί να θεωρηθεί ισπανική λογοτεχνία.

Από τούδε και στο εξής, θα δημοσίευε άρθρα, στα ισπανικά πάντα, στο περιοδικό *La Gaceta Literaria*, του οποίου ο εκδότης Ερνέστο Χιμένεθ Καβαγιέρο, θεωρείτο ένας από τους πιο σημαντικούς φιλοσεφαραδίτες εκείνης της εποχής στην Ισπανία, και τον οποίο ο Καν είχε γνωρίσει στη Μαδρίτη. Ο Χιμένεθ Καβαγιέρο διέκρινε έγκαιρα στον Καν έναν ενδιαφέροντα συνεργάτη, καλώντας τον να συμμετάσχει από την πρώτη στιγμή στην *Gaceta Literaria*. Ο Καν συνεργάστηκε στο περιοδικό μεταξύ των ετών 1927-1929 μεταφράζοντας Γερμανούς συγγραφείς. Το περιοδικό *La Gaceta Literaria* παρουσίασε στους αναγνώστες του τον Καν ως συνεργάτη την 1η Μαΐου 1928 με τα εξής λόγια:

Μεταξύ των πιο νέων ισπανιστών συνεργατών διακρίνεται σήμερα ο Μάξιμο Χοσέ Καν, κάτοικος του Τολέδο. Με δικό του σπίτι. Με εκλεκτή σύντροφο. Με βιβλία. Με περίεργα αντικείμενα. Με φίλους λογοτέχνες. Με άνθη και με αρχαιολογία...
... Ο Μάξιμο Χοσέ Καν είναι ήδη αρκετά δημοφιλής στο Τολέδο. Σε λίγο το όμορφο σπιτικό του¹⁶ θα αποτελέσει κέντρο επισκέψεων για περίεργους Ισπανούς και για προσκυνητές της πατρίδας του: ο πύργος του Καθεδρικού Ναού και ο Μάξιμο (ο Μάξιμο είναι τόσο ψηλός όσο ο κύριος πύργος).¹⁷

¹⁵ ROTHER, B. *Romanische Forschungen*, 125. Bd., H. 3 (2013), Vittorio Klostermann, GmbH, σελ. 448-450.

¹⁶ Ας σημειωθεί επίσης ότι επειδή ο Καν γνώριζε πολύ καλά την πόλη του Τολέδο, έφτασε να θεωρείται το ιδανικό πρόσωπο για την ξενάγησή της. Ο Καν πήγαινε τα καλοκαίρια τους ξένους ταξιδιώτες, συμπεριλαμβανομένων των Γερμανών, στο περιστύλιο του καθεδρικού ναού του Τολέδο και στο σπίτι του, όπου τους υποδεχόταν στον περικλειστο κήπο του.

¹⁷ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 174 και 181.

Σχετικά με το ανάστημα του Καν, ο φίλος του Χιλ-Άλμπερτ, μάρτυρας των τελευταίων στιγμών του Καν στην Ισπανία, έγραφε το 1937:

λίγες μέρες πριν φύγει η Ρόσα (Τσαθέλ), η ίδια και η Κόντσα (Αλμπορνόθ) μου γνώρισαν τον Καν (...). Αντίκρουσα έναν άνθρωπο με εντυπωσιακό ανάστημα και ιδιαίτερη φυσιογνωμία που μου απηύθυνε έναν πολύ καθωσπρέπει χαιρετισμό που δεν σε άφηνε να διακρίνεις την ανθρώπινη διάστασή του, αν ήταν, δηλαδή, εγκάρδιος ή εχθρικός.

Στις επιφυλλίδες με τον τίτλο *Gaceta sefardita*, και υπό το ψευδώνυμο Μεδίνα Αθάρα, ο Καν θα έγραφε για τον ιουδαϊσμό στην Ισπανία. Δεν ήταν, ως εκ τούτου, παράδοξο το γεγονός ότι, το 1929, ο Χιμένεθ Καβαγιέρο, μετά τις καμπάνιες του γιατρού Άνχελ Πουλίδο το 1904, και τις μετέπειτα φιλοσεφαραδίτικες καμπάνιες που είχαν την στήριξη του βασιλέα Αλφόνσο 13ου, πραγματοποίησε ένα μορφωτικό ταξίδι κατ' ανάθεση του Υπουργείου Εξωτερικών, για να δώσει διαλέξεις και να εκτιμήσει την κατάσταση στις σεφαραδίτικες κοινότητες της Θεσσαλονίκης, Αθήνας, Σόφιας και Κωνσταντινούπολης. Τις εντυπώσεις θα δημοσίευε στο άρθρο του *Οι Σεφαραδίτες της Εγγύς Ανατολής* του περιοδικού *La Gaceta Literaria*¹⁸.

Ο Καν θα αποκτούσε γρήγορα φιλική σχέση με τον Χιμένεθ Καβαγιέρο και, κάθε φορά που ταξίδευε στη Μαδρίτη, επισκεπτόταν το τυπογραφείο όπου έβγαине η *Gaceta Literaria*. Ήταν ακριβώς εκεί που, το 1927, θα τον γνώριζε η Ρόσα Τσαθέλ, μία από τις καλύτερες φίλες του, όπως ήδη είπαμε:

Τον γνώρισα ένα απόγευμα στα γραφεία της *Gaceta*, καθώς και την Τρούδισ Μπλουμένφελντ, με την οποία μόλις είχε παντρευτεί. Ήταν ένα θαυμάσιο ζευγάρι, ψηλοί —ο ίδιος λίγο παραπάνω απ' όσο χρειαζόταν—, όλο νιάτα και ομορφιά. Καλοντυμένοι, μ' έναν αέρα ευρωπαϊκό και πολύ κοσμικό, αυτόν τον αέρα που εμάς τους Ισπανούς μας θαμπώνει και που, αν στο βάθος διακρίνουμε ρηχότητα, μας θορυβεί, ενώ όταν διαπιστώνουμε ειλικρινή εγκαρδιότητα, μας κατακτά. Στην περίπτωση του Καν, η εγκαρδιότητα και η ειλικρίνεια ήταν προφανείς¹⁹.

Σχεδόν ταυτόχρονα με τις δημοσιεύσεις στην *Gaceta Literaria*, ο Καν ξεκίνησε συνεργασία με την εφημερίδα *El Sol*, στο ένθετο για τα βιβλία που δημοσιευόταν κάθε Πέμπτη και Κυριακή. Εκεί έγραφε πιο λεπτομερή άρθρα σχετικά με τη γερμανική λογοτεχνία, στο παράρτημα *Λογοτεχνική επικαιρότητα στο εξωτερικό*, χάρη στις επαφές του με τους γερμανικούς εκδοτικούς οίκους που του έστελναν τις νέες

¹⁸ MARTIN ΓΙΩΝ, Μ. *La Patria imaginada...*, σελ. 48-49.

¹⁹ CHACEL, 1953, σελ. 124. Βλ. MARTIN ΓΙΩΝ, Μ. *La Patria imaginada...*, σελ. 40.

τους κυκλοφορίες για να τις παρουσιάσει. Οι Γερμανοί εκδότες, με τη σειρά τους, ήταν πολύ ευχαριστημένοι που έβλεπαν κριτικές για τα βιβλία τους σε μια έγκριτη ισπανική εφημερίδα.

Ωστόσο, θα συνέβαινε κάτι που θα άλλαζε τα πάντα. Από το 1927 οι βιβλιοκριτικές της εφημερίδας *El Sol* άρχισαν να διαφοροποιούνται από τις αρχές της δικτατορίας του Στρατηγού Μιγέλ Πρίμο ντε Ριβέρα. Το 1930, μετά την πτώση της δικτατορίας, η συγκεκριμένη εφημερίδα, λόγω απουσίας μεταρρυθμίσεων, άρχισε να κρίνει όλο και πιο αρνητικά τον βασιλέα Αλφόνσο Η' που αντιδρούσε στη θέσπισή τους. Καθώς ο ιδιοκτήτης του *El Sol*, Νικολάς Μαρία ντε Ουργόιτι, αρνήθηκε να επανορθώσει, οι φιλομοναρχικοί μέτοχοι της *La Papelera Española** εξανάγκασαν σε παραίτηση τον ίδιο καθώς και τον διευθυντή του, Φέλιξ Λορένθο. Πολλοί από τους συντάκτες έφυγαν επίσης από το περιοδικό, του Καν συμπεριλαμβανομένου. Λίγες μέρες αργότερα η ομάδα έβγαζε την εφημερίδα *El Crisol –Τριμηνιαία Εφημερίδα*, και στην οποίας την πρώτη σελίδα, και σε ένα άρθρο υπό τον τίτλο *Η ομάδα του Crisol*, ο Καν εμφανιζόταν ως συνεργάτης και συντάκτης.

Η *Crisol* ήταν μια έκδοση μεταβατική μέχρι την εμφάνιση της εφημερίδας *Luz –Εφημερίδα της Δημοκρατίας* που κυκλοφόρησε στις 7 Ιανουαρίου 1932. Ο Καν δημοσίευσε δέκα άρθρα στην *Crisol* και περίπου εκατό στην εφημερίδα *Luz*²⁰. Σε όλες τις φιλοδημοκρατικές εφημερίδες, τα κείμενα του Καν ήταν απολύτιστα και αφορούσαν σε παρουσιάσεις διαφόρων έργων.

Αργότερα, όταν ο Χιμένεθ Καβαγιέρο ασπάστηκε τη φασιστική ιδεολογία, ο Καν έπαψε να συνεργάζεται με το περιοδικό του παρά τη φιλία που τους συνέδεε και τις αφιερώσεις των βιβλίων που ο Χιμένεθ Καβαγιέρο έγραφε στον Καν. Στο έργο του *Hélices* διαβάζουμε: *Στον Μάξιμο Καν, αυτή η δέσμη πρωτόλειων σελίδων, με συναισθήματα φιλίας, Μαδρίτη, 1934*. Μετά, ο Καν άρχισε να δημοσιεύει στο περιοδικό *Revista de Occidente* άρθρα για τους Εβραίους, χρησιμοποιώντας και πάλι το ψευδώνυμο Μεδίνα Αθάρα.

Με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, θα ξεκινούσε μία νέα περίοδος για τη Γερμανία. Γύρω στα τέλη του 1932, ο Καν, που είχε διαχωρίσει την εβραϊκή και τη γερμανική του ταυτότητα, άρχισε να εκδηλώνει το ενδιαφέρον του ως Εβραίος στις σελίδες των εντύπων στις οποίες μέχρι τότε διέδιδε τη γερμανική κουλτούρα.

²⁰ MARTÍN GIJÓN, M. Entre Toledo y Berlín. Las crónicas literarias de Máximo José Khan (1927-1936), *Revista de Filología*, 31, Ιανουάριος 2013, Λα Λαγούνα (Τενερίφη), σελ. 118.

* *La Papelera Española* ιδρύθηκε το 1901 από τους Νικολάς Ουργόιτι και Ραφαέλ Πικαβέα και έλεγχε το εμπόριο του χαρτιού μετά την συγχώνευση 10 περίπου ισπανικών επιχειρήσεων. Είχε την έδρα της στο Μπιλμπάο.

Η εφημερίδα *Luz* θα έκλεινε το 1934, και μαζί μ' αυτή εξέλιπαν και οι γερμανικές λογοτεχνικές παρουσιάσεις του Καν. Συνεργάστηκε επίσης με το περιοδικό *Diablo Mundo*.

Η κατάσταση στη Γερμανία και η τροπή που θα έπαιρναν τα πράγματα, θα οδηγούσαν τον Καν να αιτηθεί, το 1934, την ισπανική υπηκοότητα, την οποία απόκτησε τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου με μεγάλες δυσκολίες —παρά το γεγονός ότι η σύζυγός του ήταν Ισπανίδα και ότι ζούσε στην Ισπανία 13 χρόνια— χάρη στις ενέργειες του Χοσέ Μαρία Ντουσινάζ, Υπογραμματέα της Κυβέρνησης, που είχε συμμετάσχει στις φιλοσεφαραδίτικες καμπάνιες αλλά που ήταν συγκρατημένος όσον αφορούσε τη μαζική άφιξη Γερμανοεβραίων στην Ισπανία. Από εκείνη τη στιγμή και μετά, ο Καν θα αποτελούσε μέρος του ισπανικού πολιτιστικού γίνεσθαι και θα άρχιζε να συχνάζει στις λογοτεχνικές συναντήσεις που διοργάνωνε η φίλη του Κόντσα ντε Αλμπορνόθ στη Μαδρίτη, και για τις οποίες θα μιλήσουμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

Ο Καν ένωθε άνετα μ' αυτή τη ζωή αλλά τον Μάρτιο του 1936 απόκτησε, μετά από εξετάσεις, μια θέση μεταφραστή-ξεναγού του Εθνικού Φορέα Τουρισμού. Αναμφίβολα, ο Καν ήταν ένα από τα πιο καταρτισμένα πρόσωπα για να γνωρίσει στους ξένους επισκέπτες την πόλη του Τολέδο αν και, δυστυχώς, λίγους μήνες αργότερα, όπως είναι γνωστό, η έναρξη του ισπανικού Εμφυλίου θα ανέτρεπε τα πάντα.

Όταν τα φρανκικά στρατεύματα μπήκαν στο Τολέδο, το ζεύγος Καν εγκατέλειψε την πόλη και πήγε στη Μαδρίτη. Η Τσαθέλ αφηγείται πώς η ίδια, έχοντας κοντά της το παιδί της, βοήθησε την βαριά άρρωστη σύζυγο του Καν να φύγει από τη Μαδρίτη, και πως βρήκαν ένα φορτηγό που τις πήγε στη Βαρκελώνη, όπου ο Καν τις περίμενε για να συνεχίσουν στη Βαλένθια. Εκεί, ο Καν, χάρη στη γνώση ξένων γλωσσών, άρχισε να εργάζεται στην Υπογραμματεία Προπαγάνδας που εξαρτιόταν από το Υπουργείο Εξωτερικών²¹.

Στη Βαλένθια, τον Μάρτιο του 1937, λίγο πριν η Ρόσα Τσαθέλ φύγει για το Παρίσι, η ίδια και η Κόντσα ντε Αλμπορνόθ γνώρισαν στον Καν τον ποιητή Χουάν Χιλ-Άλμπερτ, που θα γινόταν ένας από τους καλύτερους φίλους του. Στη Βαλένθια επίσης θα γεννιόταν το περιοδικό *Hora de España*²².

Το *Hora de España* ήταν το δημοκρατικό περιοδικό που ιδρύθηκε στη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου, και θεωρείτο ένα από τα πιο έγκριτα εκείνης της εποχής. Η ιδέα προέκυψε στη Βαλένθια στη διάρκεια των συναντήσεων που γίνονταν στο σπίτι του Χουάν Χιλ-Άλμπερτ, στις οποίες παρευρίσκονταν

²¹ MARTIN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, σελ. 110-120.

²² GARCÍA MARTÍN, F. *Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo...*, σελ. 181.

διανοούμενοι όπως ο Ραφαέλ Ντιέστε, ο Μορένο Βίγια, ο Λεόν Φελίπε, ο Αρτούρο Σερράνο Πλάχα, ο Μάξιμο Χοσέ Καν, η Ρόσα Τσαθέλ, η Μαρία Θαμπράνο, ο Ραμόν Γκάγια, ο Αντόνιο Ματσάδο, κα. Πολλοί από αυτούς τους διανοούμενους, καθώς και ορισμένοι άλλοι, όπως ο Λουίς Θερνούδα, θα δημοσίευαν άρθρα σ' αυτό το περιοδικό, και μερικοί απ' αυτούς θα ακολουθούσαν, λίγο αργότερα, τον δρόμο της εξορίας μαζί με τον Χουάν Χιλ-Άλμπερτ. Το περιοδικό χρηματοδοτούσε ο Κάρλος Εσπλά, Υπουργός Προπαγάνδας της Δεύτερης Δημοκρατίας, και κυκλοφόρησε για ένα διάστημα δύομισι χρόνων²³.

Ο Καν δημοσίευσε επίσης μερικά άρθρα όπως: *Η κουλτούρα των Εβραίων Σεφαραδιτών, Ισπανοεβραίοι που προώθησαν την Αναγέννηση και Σεφαραδίτικη Θεσσαλονίκη: Η γλώσσα*.

Πολύ πριν την εξορία του, ο Καν θα έγραφε στο *Hora de España*:

Μια χούφτα άνθρωποι, έμψυχο υλικό του παρελθόντος της Ισπανίας, ζουν στην εξορία, εκεί όπου οι πρόγονοί τους βρήκαν φιλοξενία. Τους βασανίζει η νοσταλγία της επιστροφής στην παλιά τους πατρίδα, τη Σεφαραδίτικη Ιβηρική Χερσόνησο. Είναι Ιβήρες που δεν επιθυμούν τίποτ' άλλο από το να εμπιστευτούν την ιβηρική ελευθερία... Από τα υπερπόντια εδάφη νιώθουν ότι έχει έρθει η Ώρα της Ισπανίας, κι από 'κει μακριά φτάνει η φωνή των αδελφών μας που ρωτούν πότε έρχεται η Ώρα των Σεφαραδιτών.

Και ενώ η ζωή κυλούσε στη Βαλένθια, πιθανόν χάρη στις ενέργειες, σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν²⁴, του Φρανθίσκο Πέρεθ ντε Αγιάλα στο Υπουργείο Εξωτερικών, η Κόντσα Αλμπορνόθ διορίστηκε Πρέσβης στην Ελλάδα και ο Καν Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη λόγω της βαθιάς του γνώσης του σεφαραδίτικου ζητήματος.

Ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι, προηγουμένως, ο Χούλιο Άλβαρεθ ντε Βάγιο, Υπουργός Εξωτερικών, είχε διορίσει τον Καν προσωρινό Πρόξενο της Δημοκρατίας στη Σόφια αλλά η αυταρχική μοναρχία που υπήρχε εκείνη την περίοδο στη Βουλγαρία, και η γνώμη που είχε σχετικά με τον ισπανικό Εμφύλιο, είχαν ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του Καν σε Επιτετραμμένο στη Σόφια. Όμως, τρεις μέρες αργότερα, ο Άλβαρεθ ντε Βάγιο επανόρθωσε διορίζοντας το 1937 τον Καν Πρόξενο στη Θεσσαλονίκη με την ίδια αρχική ιεραρχική κατηγορία και, κατόπιν, Επιτετραμμένο στην Αθήνα το 1938²⁵, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα.

²³ GARCÍA CUETO, P. «*Hora de España*»: la gran revista de la Guerra Civil en la zona republicana, 2016. Ιστοσελίδα: www.fronterad.com/hora-de-espana-la-gran-revista-de-la-guerra-civil-en-la-zona-republicana/ Επίσκεψη στις 24 Σεπτεμβρίου 2022, σελ. 288.

²⁴ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 183.

²⁵ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada*..., σελ. 117-118.

Με την πτώση της Δημοκρατίας μετά τον Εμφύλιο, ο Καν επιβιβάστηκε στο πλοίο Άνδρος με κατεύθυνση την Αλεξάνδρεια, κατόπιν στο *Champolión* για τη Μασσαλία και από εκεί πήγε στο Παρίσι όπου παρέμεινε μερικούς μήνες. Εκεί χώρισε με τη σύζυγό του. Μετά την παραμονή του στο Παρίσι και, για ένα μήνα, στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της πόλης Κάσμπο Τάντλα, απελευθερώθηκε και εξορίστηκε στη Νότιο Αμερική²⁶. Αρχικά, βρέθηκε στο Μεξικό όπου το 1942 εξέδωσε το βιβλίο *Apocalipsis Hispánica*. Επίσης, μετέφρασε και προλόγισε 36 εβραϊκά κοσμικά ποιήματα του Γεχούδα Χαλέβι. Ωστόσο, ο Καν, αν και δεν του έλειπε η συντροφιά της Κόντσα ντε Αλμπορνόθ και του Χουάν Χιλ-Άμπερτ, των επίσης εξόριστων φίλων του, δεν αισθανόταν άνετα στο Μεξικό. Το 1943, ο Καν και ο Χιλ-Άλμπερτ μετοίκησαν στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Από εκεί, ο Καν έγραφε στις 4 Σεπτεμβρίου 1943 στη Ρόσα Τσαθέλ ότι το Ρίο τον είχε «σαγηνεύσει». Μετά από μερικούς μήνες στο Ρίο, ο Καν και ο φίλος του Χιλ-Άλμπερτ ταξίδεψαν στο Μπουένος Άιρες, μένοντας προσωρινά στο σπίτι της Ρόσα Τσαθέλ μέχρις ότου βρήκαν στέγη.

Το περιοδικό *Correo Literario*, το οποίο διηύθυναν τρεις εξόριστοι Ισπανοί της Γαλικίας, ανέφερε την είδηση της άφιξης του Καν και του Άλμπερτ στην Αργεντινή που, μετά την παραμονή τους στο σπίτι της Ρόσα Τσαθέλ, έμεναν στην οδό Αγιακούτσο 1273, στον πέμπτο όροφο του κτιρίου. Ωστόσο, παρά κάποιες ερωτικές περιπέτειες και παρά την παρουσία των φίλων του, της Ρόσα και του Άλμπερτ, ο Καν δεν ένιωθε ευχαριστημένος, και επίσης δεν προσπάθησε να αποκτήσει φιλίες με τους εξόριστους Ισπανούς δημοκράτες, με τους οποίους είχε σχεδόν κόψει κάθε επαφή για να ενσωματωθεί στην εκεί πολύ σημαντική εβραϊκή κοινότητα.

Ο Καν συνεργάστηκε με το περιοδικό *Judaica*, όπου δημοσίευσε το άρθρο *Οι αρχαίες συναγωγές της Ισπανίας*, στο οποίο εξηγεί τις διαφορές μεταξύ της Εσκενάζι και της Σεφαραδίτικης κοινότητας. Το πρώτο του μυθιστόρημα, που κυκλοφόρησε στο Μπουένος Άιρες το 1944, ήταν το *Año de Noches* (Χρόνος Σκοταδιών). Ο πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος εξομολογείται τις ανησυχίες του για τα μεγάλα ανθρώπινα θέματα. Το επόμενο έργο του ήταν το *La Contra-Inquisición* (Η Αντι-Ιερά Εξέταση), όπου στοχάζεται πάνω στον ιουδαϊσμό ως θρησκεία μονοθεϊστική, και πώς οι ναζιστικές διώξεις, αντί να επιφέρουν την εξολόθρευσή του, σήμαναν την ενδυνάμωσή του. Το τελευταίο έργο του ήταν το *Efraín de Atenas* (Ο Εφραίμ των Αθηνών), όπου αφηγείται τη ζωή μιας εβραϊκής οικογένειας στην Αθήνα πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο²⁷.

²⁶ NOTARIO, J. *La Biblioteca personal de Máximo José Kahn*, 2009. Ιστοσελίδα: <http://maximokahn.blogspot.com/2009/07/la-biblioteca-personal-de-maximo-jose.html>.

²⁷ Αυτ.: 3-6 Ιουλίου 2009.

Μετά την αναχώρηση του Χιλ-Άλμπερτ, ο Καν έκανε μοναχική ζωή έχοντας ελάχιστες κοινωνικές επαφές, κι αυτές σχεδόν αποκλειστικά με την εβραϊκή κοινότητα²⁸.

Όταν περιήλθαν σε γνώση του οι βαρβαρότητες του Ολοκαυτώματος, μεταμορφώθηκε σε άλλο άνθρωπο. Άφησε κατά μέρος τη φιλάρεσκη επιπόνησή του περί σεφαραδίτικης καταγωγής, έπαψε να θεωρεί τον εαυτό του Γερμανό και Ισπανό, και ήθελε να είναι μόνο Εβραίος, Εβραίος ορθόδοξος, χωρίς ρεφορμιστικές ή αφομοιωτιστικές επιρροές:

Ήταν ο ιουδαϊσμός αυτός που έδωσε στους ανθρώπους το καλύτερό τους βιβλίο, τον καλύτερό τους νόμο, την καλύτερή τους ποίηση, την καλύτερή τους αγάπη, τον καλύτερό τους ζωτικό ρυθμό και τον καλύτερό τους θεό: τον Θεό.

Ο Καν εξέφραζε με αδιάλλακτους αφορισμούς τη νέα του πρόσληψη του ιουδαϊσμού, πολύ διαφορετική από αυτήν που υπερασπιζόταν στη διάρκεια της ισπανικής του περιόδου: «Ούτε ο σοσιαλισμός ούτε ο αναρχισμός ούτε κάποια άλλη πολιτική ιδεολογία μπορούν να κάνουν τον Εβραίο πιο αδέκαστο κοινωνικά, απ' ό,τι η δικαιοσύνη του Δεκάλογου»· «ο καθένας από 'μας μπορεί αύριο να χρειαστεί να πεθάνει επειδή είναι Εβραίος. Δεν θα ήταν γκροτέσκο να πρέπει να υποφέρει σαν μάρτυρας μιας ιδέας που δεν υπερασπίστηκε;»· «Σ' αυτόν τον κόσμο υποφέρουμε επειδή είμαστε Εβραίοι. Στον άλλο κόσμο θα υποφέρουμε επειδή δεν υπήρξαμε Εβραίοι». Ο συγγραφέας παύει να συνομιλεί με όλους και απευθύνεται μόνο στους ομοθρήσκους του.

Ο ολοένα και εντονότερος ριζοσπαστισμός του Καν είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνσή του από την εβραϊκή αργεντίνικη κοινότητα. Απόδειξη αυτού είναι ότι το τελευταίο του βιβλίο *Arte y Torá, Interior y exterior del judaísmo*, που είχε ετοιμάσει για να εκδοθεί το 1953, ημερομηνία που συνέπεσε με τον θάνατό του, δεν εκδόθηκε παρά πολύ αργότερα, το 2012²⁹. Στο βιβλίο αυτό ο Καν εξέθετε μια συναρπαστική ριζοσπαστική θεώρηση του ιουδαϊσμού, απαλλαγμένη από δεσμεύσεις που, εκείνη την εποχή, εντυπωσίασε και του έδωσε τη φήμη του μυστικιστή³⁰.

Αν είχε δημοσιευθεί, θα είχε προκαλέσει μεγάλο ενδιαφέρον στην εβραϊκή κοινότητα της Αργεντινής αλλά ο Καν πέθανε στο Μπουένος Άιρες στις 20 Ιουλίου 1953. Η τελευταία του δημόσια εμφάνιση ήταν μια εβδομάδα πριν με αφορμή μια διάλεξη που

²⁸ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, σελ. 180-181.

²⁹ GARCÍA MARTÍN, J.L. Εκδότης J LGMen. *Tribuna abierta*. p. 335.

³⁰ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada...*, σελ. 242.

είχε δώσει με θέμα *Το εβραϊκό στοιχείο στον Κιχώτη*. Σ' αυτή τη διάλεξη ο Καν ισχυρίστηκε χωρίς ενδοιασμούς ότι ο περιπλανώμενος ιππότης, ο ιππότης της ελεεινής μορφής, είναι ένας ακόμα Εβραίος που δεν διστάζει να εμπλακεί σε γελοίες περιπέτειες για να υπερασπιστεί τα ιδανικά του, ιδανικά που συμπίπτουν ολοκληρωτικά με αυτά του σιωνιστικού ιουδαϊσμού³¹.

Ο Καν ενταφιάστηκε στο ισραηλιτικό κοιμητήριο του Λινιέρς στο Μπουένος Άιρες και στην τελετή παραβρέθηκαν οι φίλοι του Λάθαρο Λιάτσο και Σαμουέλ Καπλάν, ο γραμματέας της εφημερίδας *Sur* Χοσέ Μπιάνκο, η Μαρικήγια ντελ Βάγιε-Ινκλάν και ο γιος της Ρόσα Τσαθέλ, Κάρλος. Ο επιστήθιος φίλος του Χουάν Χιλ-Άλμπερτ δεν ζούσε πια στο Μπουένος Άιρες. Είχε εγκαταλείψει την Αργεντινή το 1952 για να επιστρέψει στην Ευρώπη. Ο Αβραάμ Ροσενβάσσερ, εκπροσωπώντας τον Εβραϊκό Σύλλογο, έπλεξε το εγκώμιο του Καν ως «υπέρμαχου της ιερότητας του πνεύματος» αλλά και ως «ευγενούς, ανιδιοτελούς και ακέραιου φίλου του οποίου το τεράστιο ανάστημα ερχόταν σε αντίθεση με την παιδική τρυφερότητα της καρδιάς του».

Η έκδοση του Μπουένος Άιρες *Libros de Hoy* πληροφορούσε τους αναγνώστες του ότι ο Μάξιμο Χοσέ Καν, γνωστός Ισπανός δημοσιογράφος και συγγραφέας γερμανικής καταγωγής, απεβίωσε σε ηλικία 56 ετών³².

Σχετικά με τις αντιδράσεις των φίλων του Καν στην εξορία μετά τον θάνατό του, ο φίλος του Χουάν Χιλ-Άλμπερτ πληροφορήθηκε από την Κόντσα ντε Αλμπορνόθ, απαντώντας της με μια συγκινητική επιστολή που θα συμπεριελάμβανε στο *Breviarium vitae*:

Δεν ξέρει κανείς πώς να αντιδράσει σε αυτές τις περιπτώσεις, έτσι δεν είναι; Πεθαίνεις μαζί με τον άλλον. Ο Μάξιμο ήταν για μένα, τα χρόνια εκείνα, ένα πλάσμα γεμάτο ερωτηματικά και λεπτότητα. Του οφείλω επίσης τον νοτιοαμερικάνικο περίπλου κι εκείνα τα ατέρμονα tête-à-tête στην κάμαρά του, στο Μεξικό ή στο Μπουένος Άιρες, που με τρία μικροπράγματα τους έδινε έναν αέρα νωχελικό. Ήταν ένα άτομο με βαθύτητα και σπανιότητα για το οποίο δεν μάθαμε ποτέ ποια ήταν η αλήθειά του: κάποιες φορές έδειχνε έναν ασυμβίβαστο ερωτισμό, άλλες έμοιαζε με ιερέα χωρίς θρησκεία. Δεν θα ξεχάσω το χαμόγελο των ματιών του που πάντα διακρινόταν από αριστοκρατικότητα και καλωσύνη. Τέλος πάντων, ο γέγονεν, γέγονεν: ακόμα ένας που ανοίγει τον δρόμο που θα πρέπει να πάρουμε κάποια μέρα, αν δεν τον έχουμε ήδη πάρει από τότε που αποκτήσαμε συνείδηση της ζωής (1999, 265-266).³³

³¹ Boletín de la Sociedad Hebraica Argentina, (363), (Ιούνιος, 1953), σελ. 8. Βλ. MARTÍN ΓΙJÓN, Μ. *La Patria imaginada...*, σελ. 295-302.

³² MARTÍN ΓΙJÓN, Μ. *La Patria imaginada...*, σελ. 296.

³³ Αυτ.: σελ. 301.

Η φίλη του Ρόσα Τσαθέλ, που βρισκόταν στο Ρίο ντε Τζανέιρο όταν έλαβε την είδηση του θανάτου του Καν, δημοσίευσε στην εφημερίδα *Sur* μια εκτεταμένη και οξυδερκή νεκρολογία με τον τίτλο *Μια λέξη αποχαιρετισμού*. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν (1897-1953), στην οποία υποδεικνυε το έργο του ως κατάλληλο για την κατανόηση του ιουδαϊσμού. Η Τσαθέλ αποκάλυπτε την καρδιολογική ασθένεια από την οποία ο Καν έπασχε για πολλά χρόνια αλλά που ποτέ δεν θέλησε να εκμυστηρευτεί στους φίλους του. Αυτή δικαιολογούσε τις πολύ απότομες αλλαγές στη διάθεσή του που διαδέχονταν μακρές περίοδοι αδράνειας στη διάρκεια των οποίων δεν ήθελε να κάνει τίποτα:

Ο Μάξιμο έζησε πολλά χρόνια κρύβοντας ότι έπασχε σοβαρά από την καρδιά του, και το έκρυψε τόσο καλά που ούτε τα άτομα που βρισκόμασταν κοντά του, μπορέσαμε να το καταλάβουμε. Όμως, δεν είναι αυτή η λεπτομέρεια που θα καθόριζε τον χαρακτήρα του, το ουσιαστικό είναι ότι ο Μάξιμο Καν δεν είχε παρά μόνο ένα τρόπο ζωής: την εγκαρδίωση.

Και είναι πολύ διαφορετική, εντελώς διαφορετική, η περίπτωση των καλλιτεχνών που χάνουν το αναγκαίο όργανο για τη ζωή τους, γιατί από την καρδιά δεν τυφλώνεται ούτε κουφαίνεται κανείς, το όργανο των αισθημάτων δεν εξασθενίζει ποτέ: απλώς εκρήγνυται (Τσαθέλ, 1953, 126).³⁴

Θα είναι ακριβώς αυτή τη χρονική στιγμή που η Τσαθέλ θα έθετε επί τάπητος το ζήτημα «μιας άμεσης και λεπτομερούς ερμηνείας του έργου του Καν». Η αλήθεια είναι ότι το έργο του Καν, πέρα από τον άμεσο κύκλο των φίλων του, περιέπεσε γρήγορα σε λήθη. Μόνο ένα χρόνο μετά τον θάνατό του, τα μέλη του Εβραϊκού Συλλόγου του έκαναν ένα αφιέρωμα, και ο Αβραάμ Ροσενβάσσερ ανάγνωσε μια σύντομη ομιλία όπου θυμόταν τον Καν ως καθηγητή του εν λόγω Συλλόγου παρ' όλο που ο ίδιος «ποτέ δεν ένιωσε λόγιος ή καθηγητής»³⁵.

Πράγματι, το έργο του Καν είναι πλούσιο καθώς, εκτός από τα πολυάριθμα άρθρα και δοκίμια (σχεδόν 150 επιφυλλίδες, άρθρα και δοκίμια), ο Καν έγραψε πέντε βιβλία: τα μυθιστορήματα *Χρόνος σκοταδιών* (1944) και *Ο Εφραίμ των Αθηνών* (1950) και τα δοκίμια *Ισπανοαμερικάνικη Αποκάλυψη* (1942), *Η Αντι-Ιερά Εξέταση —Κεφάλαια για την ιστορία της τέφρας μας* (1946) και *Τέχνη και Τορά—Εξωτερική και εσωτερική πλευρά του Ιουδαϊσμού*³⁶.

³⁴ Αυτ.: σελ. 301-302.

³⁵ Αυτ.: σελ. 302.

³⁶ <http://crisisdepapel.blogspot.com/2012/03/maximo-jose-kahn-aleman-espanol-judio.htm>.

2.1. Οι λογοτεχνικές συναθροίσεις

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ισπανία, ο Καν περιστοιχίστηκε από έναν κύκλο φίλων διανοουμένων που θεωρείτο η αφρόκρεμα της ισπανικής λογοτεχνίας της εποχής. Μ' αυτούς είχε λογοτεχνικές συναντήσεις όταν ταξίδευε από το Τολέδο στη Μαδρίτη για να αποκτήσει επαφές και να μπορέσει να εκδώσει τα άρθρα του. Το 1930, με αφορμή το αφιέρωμα στον Ερνέστο Χιμένεθ Καβαγιέρο, συνδιευθυντή του περιοδικού *La Gaceta Literaria* —όπως ήδη είδαμε—, ο Καν γνώρισε τους πιο διακεκριμένους διανοούμενους της εποχής. Μεταξύ των φίλων του ξεχώριζαν ο Ορτέγα ι Γασέτ, ο Βαλεντίν Αντρές Άλβαρεθ, ο Φρανθίσκο ντε Αγιάλα, ο Ραμόν Γκόμεθ ντε λα Σέρνα —ειρήσθω εν παρόδω, στη βιβλιοθήκη του Καν υπήρχαν βιβλία με προσωπικές του αφιερώσεις στον ίδιο— και ο ανιψιός του, Ραμόν ντε λα Σέρνα Εσπίνα, χωρίς να ξεχνάμε τις στενές του φίλες Ρόσα Τσαθέλ και Κόντσα ντε Αλμπορνόθ³⁷.

Θα ήταν, όμως, το 1934, μετά την απόκτηση της ισπανικής υπηκοότητας, όταν ο Καν θα αποτελούσε μέρος της ισπανικής διανόησης και θα άρχιζε να συχνάζει στις συναντήσεις που διοργάνωνε η Κόντσα ντε Αλμπορνόθ στο σπίτι της, στην οδό Καστεγιάνα στη Μαδρίτη. Η Μαρία Θαμπράνο, η Ρόσα Τσαθέλ και ο σύζυγός της Τιμοτέο Πέρεθ, κάποιες φορές ο Φρανθίσκο ντε Αγιάλα, ο ζωγράφος Γρεγόριο Πριέτο και, σε ειδικές περιπτώσεις, ο Λουίς Θερνούδα ήταν συχνά μεταξύ των παρευρισκομένων³⁸.

Αν και ο Καν δεν ανήκε στον Σύνδεσμο αντιφασιστών διανοουμένων, που είχε ιδρυθεί στη Μαδρίτη στις 30 Ιουλίου 1936 και μεταφέρθηκε αργότερα στη Βαλένθια, είχε, ωστόσο, συναντήσεις με αρκετά από τα μέλη του, όπως η Ρόσα Τσαθέλ και η Κόντσα ντε Αλμπορνόθ. Η τελευταία έφυγε για τη Βαλένθια το 1937 μαζί με τη Δημοκρατική Κυβέρνηση, και ήταν μία από τις υπογράφουσες το Μανιφέστο του Συνδέσμου Αντιφασιστών Συγγραφέων για την Υπεράσπιση του Πολιτισμού³⁹. Πράγματι, πολύ νωρίς, στην πόλη του Τούρια (η άλλη ονομασία της Βαλένθια), δημιουργήθηκε μια ομάδα διανοουμένων που πραγματοποιούσαν τις συναντήσεις τους στο *Ideal Room*, και σ' αυτές πήγαινε και ο Καν. Το *Ideal Room* ήταν ένα καφέ, σημείο συνάντησης της ισπανικής, γενικά, τοπικής διανόησης. Σ' αυτό το

³⁷ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 176-177.

³⁸ MARTÍN GIJÓN, M. *La Patria imaginada*..., σελ. 111-112.

³⁹ <http://crisisdepapel.blogspot.com/2012/03/maximo-jose-kahn-aleman-espanol-judio.htm>
https://www.wikiwand.com/es/Concha_de_Albornoz.

καφέ πραγματοποιούνταν ενδιαφέρουσες λογοτεχνικές συναντήσεις στη διάρκεια του Εμφυλίου, όταν η Δημοκρατική κυβέρνηση μεταφέρθηκε στη Βαλένθια.

Χάρη στον ζωγράφο Γρεγόριο Πριέτο, από τη Λα Μάντσα, γνωρίζουμε ότι ο Λουίς Θερνούδα και η Μαρία Θαμπράνο σύχναζαν στις συναντήσεις που διοργάνωνε η Κόντσα ντε Αλμπορνόθ, στις οποίες πήγαιναν επίσης ο Καν και η Ρόσα Τσαθέλ, μεταξύ άλλων. Ο Πριέτο έλεγε ότι ήταν συναντήσεις σκανδαλώδεις:

Η πρώτη φορά που είδα τον Λουίς Θερνούδα ήταν στη Μαδρίτη, σε μία από τις κυριακάτικες συναντήσεις στο σπίτι της Κόντσα ντε Αλμπορνόθ. Γίνονταν σε ένα σαλόνι-βιβλιοθήκη με διακόσμηση που ήταν ένα κράμα κοινωνικής διανόησης με ψήγματα λαϊκής χειροτεχνίας. (Ανακαλώ τώρα ένα υπέροχο μπουκέτο από χάρτινα λουλούδια πάνω σ' ένα τραπέζι ιταλικής Αναγέννησης). Ήταν η πρώτη φορά που εγώ πήγαινα σ' αυτές τις συναντήσεις, συνοδευμένος από τη Μαρία Θαμπράνο, ευφυή μαθήτριά του Ορτέγα ι Γασέτ. Τη συνάντηση προήδρευε η Ρόσα Τσαθέλ (σύμφωνα με τον Χουλιάν Μαρίας, η καλύτερη μυθιστοριογράφος της Ισπανίας εκείνη την εποχή). Ήταν εκεί επίσης και ο σύζυγός της, Πέρεθ Ρούβιο, καθώς και το ζεύγος των Εβραίων Χοσέ Καν, και έξι-εφτά ακόμα άτομα που δεν θυμάμαι...⁴⁰.

Στη Μαδρίτη ο Καν πήγαινε στις συναντήσεις στο κτήμα Γκράνχα ντελ Ενάρ, στις οποίες σύχναζαν και οι Αθάνια, Βάγιε-Ινκλάν και Ορτέγα ι Γασέτ, κλπ.⁴¹

Το 1937, στην εκούσια πια εξορία του Καν στην Ελλάδα, αυτές οι λογοτεχνικές συναντήσεις θα συνεχίζονταν στην Αθήνα. Όσα γνωρίζουμε γι' αυτές, το οφείλουμε στην παρουσία —από το φθινόπωρο του 1938 και μετά— της φίλης του Κόντσα ντε Αλμπορνόθ και της φίλης του Ρόσα Τσαθέλ. Η Κόντσα είχε δεχθεί την πρόσκληση του φίλου της Μάξιμο Χοσέ Καν, τότε Πρόξενου στη Θεσσαλονίκη, και της συζύγου του Χερτρούδης Μπλούμενφελντ, για να μείνει στη Θεσσαλονίκη. Γνωρίζουμε ότι η Αλμπορνόθ επέστρεψε στη διπλωματική καριέρα επιλέγοντας το πόστο Γραμματέα στην Πρεσβεία της Ισπανίας στην Αθήνα. Ωστόσο, δεν το ανέλαβε ποτέ γιατί έχασε ή της έκλεψαν μία αποσκευή στη Βαλένθια με τα διαπιστευτήριά της και τους αριθμούς των πρεσβευτικών κωδικών. Στην πραγματικότητα, η πρόσκληση του Καν αποσκοπούσε, εν μέρει, στο να απαλύνει την απογοήτευση του χαμένου πόστου στην Ελλάδα. Αργότερα, όταν ο Καν διορίστηκε Επιτετραμμένος στην Αθήνα το 1938, η Κόντσα συναντήθηκε, εκτός από τον Καν,

⁴⁰ PRIETO, C. *Cernuda en línea*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1981, σελ. 30. Βλ. James Valender, *Luis Cernuda y María Zambrano: simpatías y diferencias*, en VV.AA., o.c. Εκδ. El Colegio de México, Μεξικό, 1998, σελ. 165.

⁴¹ FRANCISCO ARIAS SOLÍS, *Presidente de Foro Libre e Internautas por la Paz y la Libertad*. Fuente Sur. <https://esefarad.com/?p=9117>. Επίσκεψη στις 28 Ιουνίου 2022.

και με την Ρόσα Τσαθέλ που ταξίδεψε στην Ελλάδα, συνοδευμένη από τον γιο της Κάρλος, χάρη στο εισιτήριο που της είχε στείλει ο Καν.

Η Ρόσα Τσαθέλ είχε συγκεντρώσει ένα σημαντικό αυτοβιογραφικό αρχείο λόγω της αλληλογραφίας που είχε με φίλους —συγγραφείς ή εκδότες στην πλειονότητά τους— και συγγενείς, καθώς επίσης και με εξόριστους διανοούμενους, συγγραφείς και καλλιτέχνες του ισπανικού Εμφυλίου. Στη διάρκεια της εξορίας, αυτοί οι δημοκράτες δημιουργήσαν ένα δίκτυο, αρχικά στην Ελλάδα, όπως και στο Μεξικό, Αργεντινή, κλπ., στο οποίο η Ρόσα Τσαθέλ συμμετείχε δραστήρια, όπως αποδεικνύεται από τις επιστολές και τα ημερολόγια⁴².

Η Ρόσα Τσαθέλ περιγράφει μία από τις εμπειρίες που έζησε με την ομάδα των Ισπανών φίλων στην Ελλάδα:

Εκεί αποκτήσαμε γρήγορα φίλους. Ο Καζαντζάκης είχε ήδη φιλία με τον Τίνο, καθώς αυτός είχε πάει στο Παρίσι με την έκθεση των Ιβήρων. Μαζί του υιοθέτησα μια συνήθεια που μας ενέπνευσε η απεραντοσύνη (...) Τα βράδια ανεβαίναμε στην Ακρόπολη και ακούγαμε τη σιωπή. Τίποτα δεν έπρεπε να τη σπάσει αλλά κάτι θα 'πρεπε να πούμε, κι έτσι μας ήρθε η ιδέα να γαυγίσουμε. Γαυγίζαμε τόσο πειστικά που μας απαντούσαν όλα τα σκυλιά της Αθήνας⁴³.

Εκτός από τη Ρόσα Τσαθέλ, και ο Έλληνας αρχιτέκτονας Ισαάκ Σαπόρτα, σ' ένα οδοιπορικό από την Κρήτη, μιλούσε για τις συναντήσεις που η ομάδα των Ισπανών πραγματοποιούσε στην Πρεσβεία της Ισπανίας στην Αθήνα, και για το πώς ο ίδιος γνώρισε τον συγγραφέα Νίκο Καζαντζάκη⁴⁴.

Το οδοιπορικό αυτό έχει τον τίτλο *Περπατώντας στην ανατολική Κρήτη – Δέκα μέρες με το Νίκο Καζαντζάκη – Πάσχα 1940*. Ο Σαπόρτα έλεγε ότι δεν γνώριζε πολύ καλά

⁴² CÁRCAMO, S. "Intimidad y exilio menor en los diarios de Rosa Chacel", *Caracol 10 Dossier*. σελ. 90.

⁴³ CHACEL, R. *Timoteo Pérez Rubio y los retratos del jardín...* Βλ. GARCÍA MARTÍN, F. *Máximo José en Toledo...*, σελ. 189-190.

⁴⁴ Οδοιπορικό Ισαάκ Σαπόρτα: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ: ΜΙΑ ΑΦΗΓΗΣΗ ΖΩΗΣ - ΣΑΠΟΡΤΑ ΙΣΑΑΚ" από τον Γιώργο Συμοφορίδη (Αθήνα: Untimely, 1996, σελ.131-143. Σύμφωνα με τον Hans-Ulrich Seifert, (γραπτή ανακοίνωση, 15 Ιουνίου 2022), το κείμενο που δημοσιεύθηκε / εκδόθηκε στα περιεχόμενα αυτού του βιβλίου είναι μια επανέκδοση των σελίδων του ημερολογίου του 1940, στις οποίες ο Σαπόρτα —ου εγκατέλειψε την Ελλάδα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετανάστευσε στις ΗΠΑ με την σύζυγό του Νόρα— πρόσθεσε μια εισαγωγή για την επανέκδοση. Είναι πιθανόν το πρωτότυπο ημερολόγιο να είχε γραφτεί στα γερμανικά. Ο Σαπόρτα, Εβραίος Σεφαραδίτης γεννημένος στην Ελλάδα, είχε μεγαλώσει στις ΗΠΑ και τη Γερμανία, όπου σπούδασε στη Δρέσδη. Δυστυχώς, το πρωτότυπο ημερολόγιο δεν έχει διασωθεί. Υποθέτω ότι η επαφή μεταξύ του Καν και του Σαπόρτα έγινε μέσω της συζύγου του Νόρας Νεχαμά Σαπόρτα, κόρης του Γιοζέφ Νεχαμά (1880–1971), ιστορικού και συγγραφέα ενός επτάτομου έργου με τον τίτλο *Histoire des Israélites de Salonique*.

τον Καζαντζάκη αλλά ότι, ευτυχώς, πέρασαν μαζί μερικές μέρες και είχε την ευκαιρία να δει πώς δούλευε αυτό το εξαιρετικό μυαλό, το τόσο σημαντικό όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για όλη την Ευρώπη.

Ο Σαπόρτα αφηγείται:

Συνάντησα τον Νίκο Καζαντζάκη το καλοκαίρι του 1934. Δεν τον είχα ακουστά μέχρι τότε. Είχα γυρίσει στην Ελλάδα μόλις λίγους μήνες πριν, ύστερα από πάρα πολλά χρόνια στο εξωτερικό. Μια φίλη μου και θαυμάστριά του, η Έλλη Παπαδημητρίου, μου πρότεινε μια εκδρομή στην Αίγινα, με τον συγκεκριμένο σκοπό να τον επισκεφθούμε. Το σπίτι του ήταν πολύ απομονωμένο, σ' ένα μικρό ακρωτήριο που έβλεπε βόρεια, προς την Αττική, με έναν όμορφο κόλπο στα ανατολικά. Το σπίτι ήταν σχεδιασμένο από τον κο Δούκας, συνάδελφο και γνωστό μου, στο νησιώτικο στιλ που είχε αρχίσει να γίνεται δημοφιλές την εποχή εκείνη σε όλη την Ελλάδα. Ήταν φτιαγμένο από πέτρα και ακάλυπτα ξύλινα δοκάρια, είχε πλακόστρωτα πατώματα και ήταν ασβεστωμένο μέσα κι έξω. Το σπίτι είχε μian αρχοντιά και μian αυστηρότητα που ταίριαζαν απόλυτα με την ασκητικότητα του Καζαντζάκη. Μας καλωσόρισε η ποιήτρια Ελένη Σαμίου που, σαν φύλακας άγγελος, προστάτευε το σπιτονοικοκύρη από τις αδιάκριτες επισκέψεις της καθημερινής χυδαιότητας. Ξαφνιάστηκα όταν είδα ότι φιλοξενούμενη αυτού του χαριτωμένου σπιτιού ήταν μια παλιά αγαπητή φίλη από το Παρίσι, η Mady Sauvaageou, έξοχη γαλλίδα συνθέτις και ηγετική φυσιογνωμία της παρισινής διανόησης, της οποίας ήμουν θαυμαστής και φίλος για πολλά χρόνια. Ο Καζαντζάκης εμφανίστηκε μισή ώρα αργότερα περίπου, κάπως συνεσταλμένος, με το βαθιά μέσα στις κόγχες τους, παθιασμένα και διαπεραστικά μπλε μάτια του, σχεδόν κρυμμένα κάτω απ' τα πυκνά φρύδια του. Με κατέπληξε η ικανότητά του να μεταπηδά από τη μία γλώσσα στην άλλη. Μιλούσε άπταιστα πέντε γλώσσες και μπορούσε να παρακολουθήσει πολλές άλλες ακόμα και να μεταφράσει από αυτές.

Τη νύχτα εκείνη κοιμηθήκαμε στη βεράντα, και την άλλη μέρα γυρίσαμε στην Αθήνα, ύστερα από ένα γεμάτο Σαββατοκύριακο που με άφησε μαγεμένο. Δυόμισι χρόνια αργότερα, συνόδευσά κάτι ισπανούς συγγραφείς και φίλους του Καζαντζάκη, στην Αίγινα, για τον έλεγχο των τελικών δοκιμών του επικού του ποιήματος Η Οδύσσεια. Ένας από τους Ισπανούς ήταν ο Πρέσβης της Ισπανίας, Maximillian Kahn, και η κυρία που ήταν μαζί μας, ήταν η Concha de Albornoz [sic], κόρη του Προέδρου της βραχύβιας Ισπανικής Δημοκρατίας και Γραμματέας της Πρεσβείας στην Αθήνα. Ο Καζαντζάκης και οι επισκέπτες του είχαν πολλά να πουν μεταξύ τους: η συζήτηση, πάνω στη διεθνή λογοτεχνική σκηνή, ήταν εξαιρετική και, συχνά, πέρα από τις δυνατότητές μου να την παρακολουθήσω. Στο καράβι της επιστροφής, οι δύο Ισπανοί έκαναν τον Καζαντζάκη κομματάκια, και μετά τον ξανασυναρμολόγησαν πολύ προσεκτικά, πράγμα που μ' ενθουσίασε και που, για το άπειρο νεανικό μυαλό μου, ήταν κάτι μαγευτικό.

Αυτά έγιναν το Φθινόπωρο του 1936. Η Ιταλία είχε εισβάλει την Αβυσσηνία και την είχε καταβροχθίσει· οι Ναζί είχαν καταλάβει τη Ρηνανία χωρίς σοβαρή αντίδραση των Συμμάχων, και ετοιμάζονταν πυρετωδώς για πόλεμο. Οι ισπανοί στρατιωτικοί φασίστες ήρθαν από την Αφρική και άρχισαν να εισβάλουν στην Ισπανία, με τη βοήθεια του στρατού του Μουσολίνι και της αεροπορίας του Χίτλερ. Με την εξαίρεση της Γαλλίας, η άνοδος των αντιδραστικών δυνάμεων ήταν φανερή σε όλη την Ευρώπη.

Στην Ελλάδα αυξανόταν η πόλωση ανάμεσα στα φιλελεύθερα και σοσιαλιστικά στοιχεία απ' τη μια και στη συντηρητική φιλοβασιλική παράταξη από την άλλη. Η μοναρχία αποκαταστάθηκε, μετά από ένα αμφισβητήσιμο δημοψήφισμα, στο τέλος του 1935. Ο Γεώργιος Β', μετά από τις εκλογές των αρχών του 1936 – από τις σπάνιες ελεύθερες εκλογές που είχαν γίνει ποτέ στην Ελλάδα –, συνειδητοποίησε ότι οι έλληνες βασιλόφρονες αποτελούσαν μειοψηφία. Πάνω στην ταραχή του, ξέχασε τον όρκο που είχε δώσει στο Ελληνικό Σύνταγμα και επέτρεψε στον στρατηγό Μεταξά να διαλύσει το Κοινοβούλιο και να εγκαθιδρύσει στρατιωτική δικτατορία, σύμφωνα με τα ιταλικά και γερμανικά πρότυπα. Η Ελλάδα δεν γλίτωσε κανένα από τα συμπαρομαρτούντα: τον φασιστικό χαιρετισμό, την αστυνόμευση των ενεργών στελεχών της Αριστεράς και του Κέντρου, τις φυλακές και τα ξερονήσια που ξεχείλισαν με χιλιάδες αντιφρονούντες από όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

Η Ισπανική Πρεσβεία στην Αθήνα, που αντιπροσώπευε τη Δημοκρατική Κυβέρνηση της διχασμένης απ' τον πόλεμο Ισπανίας, αποτελούσε όαση για μια μικρή ομάδα συγγραφέων, καλλιτεχνών και ηθοποιών που δεν φοβόνταν να περνούν φανερά το κατώφλι της. Ο Πρεσβευτής Maximillian Kahn, οι ίδιοι ιστορικός και συγγραφέας, η βοηθός του Concha de Albornoz, που κάποτε δίδασκε λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης, και η ταλαντούχα και γοητευτική ισπανίδα ποιήτρια Rosa Chacel αποτελούσαν τον πυρήνα της ομάδας, της οποίας μέλη ήταν, μεταξύ άλλων, οι ηθοποιοί Κατίνα Παξινού και Αλέξης Μινωτής, ένας χαριτωμένος νεαρός βρετανός γλωσσολόγος, ο Ian Crawford, και άλλοι.

Μαζεεύομαστε κάθε απόγευμα στο άνετο σαλόνι της Πρεσβείας, η οποία διέθετε μια ανεξάντλητη παρακαταθήκη κρασιών και άλλων ισχυρότερων ποτών.

Τα συμπόσια αυτά παρήγαν μερικές έξοχες συζητήσεις που, όμως, έχαναν την ακμάδα τους καθώς το σούρουπο έδινε τη θέση του στη νύχτα. Μια μικρή ομάδα μπορεί να έμενε και μέχρι το ξημέρωμα. Καμιά φορά, στοιβαζόμαστε όλοι στη λιμουζίνα της Πρεσβείας και ανεβαίναμε στην Ακρόπολη για να πάρουμε καθαρό αέρα, να τραγουδήσουμε και να απαγγείλουμε ποιήματα⁴⁵. Στις συναντήσεις μας υπήρχε μια ατμόσφαιρα συντέλειας του κόσμου. Ο κόσμος

⁴⁵ Εκτός απ' αυτό, όπως είδαμε ήδη, η Ρόσα Τσαθέλλεϊ ότι στην Ακρόπολη γαύιζαν τόσο πετυχημένα που τους απαντούσαν όλοι οι σκύλοι των Αθηνών. Βλ. GARCÍA MARTÍN, *F. Máximo José en Toledo...*, σελ. 189-190.

– και μαζί μ’ αυτόν η άνθηση της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργικότητας που ήρθε στην Ευρώπη σαν θεόσταλτο δώρο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο – γκρεμιζόταν γύρω μας. Ο Χίτλερ είχε ανέβει στην εξουσία και εξόπλιζε ξανά τη Γερμανία με γοργό ρυθμό. Η Ιταλία, μόλις είχε εισβάλει στην Αιθιοπία ανενόχλητη, παρά την Κοινωνία των Εθνών. Ο Φράνκο είχε εισβάλει στην Ισπανία με τους Μαυριτανούς στρατιώτες και, με απροκάλυπτη βοήθεια του Μουσολίνι και του Χίτλερ, καθώς και την ανοχή της Βρετανικής Κυβέρνησης, καταβρόχθιζε την Ισπανία. Η Αμερική ήταν απελπιστικά εμπλεγμένη στη δική της οικονομική ύφεση, ενώ η Γαλλία περνούσε μίαν από τις μεγαλύτερες ηθικές και πολιτικές κρίσεις της. Γιατί να μην το γλεντήσουμε, λοιπόν!

Το Φθινόπωρο του 1936, ο Καζαντζάκης και η Ελένη Σαμίου άφησαν την Αίγινα και ήρθαν να ζήσουν στην Αθήνα. Έγιναν και οι δύο τακτικά μέλη των συναντήσεών μας, οι οποίες διακατέχονταν από μια ‘συντελειακή’ ατμόσφαιρα. Ο Καζαντζάκης ήταν κυρίως ακροατής και οξυδερκής παρατηρητής και απολάμβανε την έντονη πνευματική ατμόσφαιρα, ενώ ανέπτυξε μια θερμή φιλία με την Rosa Chacel, που σύντομα ανέλαβε να μεταφράσει την *Οδύσσεια* του Καζαντζάκη στα ισπανικά.

Η ομάδα διαλύθηκε, καθώς οι τύχες του Ισπανικού Εμφύλιου στράφηκαν εναντίον της δημοκρατικής πλευράς, και θυμάμαι ακόμα με πόση θλίψη βοηθήσαμε τον Πρέσβη να κάψει τα βιβλία των κωδικών και άλλα πολύτιμα έγγραφα, πριν κλείσει η Πρεσβεία. Η τελευταία διαδρομή της λιμουζίνας της Πρεσβείας ήταν για να τους μεταφέρει στο καράβι που θα τους πήγαινε στη Γαλλία κι ακόμα πιο μακριά. Εκείνη τη μέρα, είδαμε, με δάκρυα στα μάτια, να κυματίζει για τελευταία φορά το έμβλημα της Πρεσβείας. Δεν ξαναείδα τον Καζαντζάκη για δύο-τρία χρόνια.»⁴⁶ * (ΣτΜ)

⁴⁶ Το οδοιπορικό του Ισαάκ Σαπόρτα μεταφράστηκε από τα ελληνικά στα ισπανικά από τον Δημήτρη Καραδήμα.

* (ΣτΜ): Στο ελληνικό κείμενο διατηρήθηκε η ορθογραφία και τα σημεία στίξης του πρωτοτύπου.

3

Ο Μάξιμο Χοσέ Καν και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας

«Οι Σεφαραδίτες αποκαλούνται μεταξύ τους 'οι δικοί μας'. Με αυτόν τον 'όρο' εννοεί κανείς, σε δεύτερο επίπεδο, τους Ισραηλίτες, και σε πρώτο, αυτούς που έχουν ονόματα ισπανικά και μιλάνε ισπανικά. Καθώς στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχουν Ισπανοί εκτός από τους Εβραίους, και δεν υπάρχουν Εβραίοι που δεν έχουν ισπανική καταγωγή, το να είσαι Εβραίος ή να είσαι Ισπανός, είναι ταυτόσημο.»
Μάξιμο Χοσέ Καν, «Θεσσαλονίκη, σεφαραδίτικη». *Hora de España*.⁴⁷

3.1. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν, Πρόξενος της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη (Απρίλιος 1937-Μάιος 1938)

Ο Υπουργός Εξωτερικών Χούλιο Άλβαρεθ ντελ Βάγιο διόρισε από τη Βαλένθια, λόγω της μεταφοράς του Υπουργείου εκεί από τη Δημοκρατική κυβέρνηση, στις 5 Απριλίου 1937 τον Καν Πρόξενο στη Σόφια με χαρακτήρα προσωρινό. Το πόστο

⁴⁷ FRANCISCO ARIAS SOLÍS, Presidente de Foro Libre e Internautas por la Paz y la Libertad. Fuente Sur. Ιστοσελίδα: <https://esefarad.com/?p=9117>. Επίσκεψη στις 28 Ιουνίου 2022.

αντιστοιχούσε σε αυτό του Α' Γραμματέα με ετήσιες αποδοχές 12.000 πεσέτες, και άλλες τόσες για έξοδα εκπροσώπησης. Ωστόσο, δεδομένης της πολιτικής κατάστασης στη Βουλγαρία – αν και μάλλον επηρέασε και η παραίτηση του προηγούμενου Πρόξενου στη Θεσσαλονίκη, Γαβαλδόν – μετά από αίτημα του επίτιμου Υποπρόξενου στη Θεσσαλονίκη, Σαλομόν Εζράττυ, ο Μπόττον και του Διοικητικού υπεύθυνου του Προξενείου, ο Άλβαρεθ ντελ Βάγιο άλλαξε γνώμη, και στις 17 Απριλίου 1937 διόρισε τον Καν Πρόξeno της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη.

Ο προορισμός ήταν αδιάφορος για τον Καν μια και, τόσο στη Βουλγαρία όσο και στην Ελλάδα, υπήρχε πολύ σημαντική σεφαραδίτικη κοινότητα, αν και αυτή της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ μεγαλύτερη, και διέθετε καλύτερη πρόσβαση και επικοινωνία με το εξωτερικό. Όπως και να 'χει, και στις δύο πόλεις ο Καν θα ήταν ευχαριστημένος, δεδομένων των δεσμών και του ενδιαφέροντος που είχε για την σεφαραδίτικη κουλτούρα, όπως αποδεικνύεται από το σύνολο του έργου του.

Ο Υπουργός Εξωτερικών έστειλε ένα έγγραφο ελεύθερης διέλευσης έτσι ώστε:

... όλες οι πολιτικές και στρατιωτικές Αρχές της Δημοκρατίας, καθώς και οι Πολιτοφυλακές που παρέχουν υπηρεσίες δημόσιας τάξης και επιτήρησης, να επιτρέψουν την ελεύθερη διέλευση επί του εθνικού εδάφους στον κύριο Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ, Πρόξeno της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος κατευθύνεται προς το Πορτ-Μπού για να συνεχίσει από εκεί το ταξίδι προς τον τελικό προορισμό του⁴⁸.

Την ίδια εκείνη μέρα, ο Υπουργός Δικαιοσύνης έστειλε, μέσω διπλωματικού σάκκου, την επιστολή εκπροσώπησης του νέου Προξένου, αν και το ζεύγος Καν θα έφθανε στην Αθήνα πριν την επιστολή, που παρελήφθη μία μέρα αργότερα.

Το πρώτο πράγμα που έκανε ο Καν ήταν να ενημερώσει για την κατάσταση της Αντιπροσωπείας και των υπαλλήλων της, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην πολύ ανθρώπινη παρουσία του Υποπρόξενου της Θεσσαλονίκης Σαλομόν Εζράττυ, πράγμα που επιβεβαίωναν ο Σαπόρτα και άλλοι σημαίνοντες δημοκράτες της Αθήνας. Ο Καν υπογράμμιζε το πολύ σημαντικό έργο που είχε αναπτύξει ο Υποπρόξenos τόσο στον πολιτικό όσο και στον πολιτιστικό τομέα.

⁴⁸ Η Ρόσα Τσαθέλ μιλά για την παρουσία του Καν και της συζύγου του Τρούδης στο ξενοδοχείο Médicis στο Παρίσι, όπου είχαν διαμείνει πριν πάνε στην Ελλάδα. Βλ. GARCÍA MARTÍN, F. *Máximo José Kahn Nusbaum en Toledo...*, σελ. 184.

3.1.1. Αντίκτυπος του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα

Η στρατιωτική εξέγερση στην Ισπανία τον Ιούλιο του 1936 είχε, εν πολλοίς, αντίκτυπο στην πτώση του δημοκρατικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Ο Πρωθυπουργός της Ελλάδας Μεταξάς, έχοντας μόλις ξεκινήσει ο εμφύλιος στην Ισπανία, διέλυσε τη Βουλή και εγκαθίδρυσε δικτατορία, δημιουργώντας το «Καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936». Η ίδια η κυβέρνηση Μεταξά είχε παρουσιάσει ως δικαιολογία του πραξικοπήματος το «να μην γίνει η Ελλάδα Ισπανία».

Ο αθηναϊκός Τύπος δικαιολογούσε επίσης, με τη στάση του, την επιβολή της δικτατορίας από τον Μεταξά με παρόμοιες αναφορές. Μόλις ξέσπασε η στρατιωτική στάση, βάλθηκε να προετοιμάσει την κοινή γνώμη υπογραμμίζοντας τις φρικαλεότητες που διέπρατταν οι «κόκκινοι» έτσι ώστε «η Ελλάδα να μην είχε την ίδια τύχη με την Ισπανία». Οι Έλληνες ανταποκριτές στην Ισπανία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου θα αναλάμβαναν έναν παρόμοιο ρόλο. Τα κύρια άρθρα σχολίαζαν υποκειμενικά και αυθαίρετα τα γεγονότα που περισσότερο τους συνέφερε.

Ειδική μνεία οφείλεται στον Καζαντζάκη που ήξερε να παρουσιάσει πολύ καλά στα κείμενά του το δράμα του εμφυλίου. Επί της ουσίας, ο Καζαντζάκης θαύμαζε τον Φράνκο:

(...) Ένοιωθα πως αυτός (ο Φράνκο) είναι ο άνθρωπος που ξέρει να κυβερνάει, το οργανικό μυαλό που ξέρει να συνδυάζει, η αλύγιστη θέληση που ξέρει να τιμωρεί και να επιβάλλεται. Ο άνθρωπος αυτός είναι γεννημένος να νικήσει. Αν δεν μεσολαβήσει κανένα απροσδόκητο, κανένα τρομακτικά απροσδόκητο, σίγουρα θα νικήσει. Τι θα γίνει μετά τη νίκη;⁴⁹

Πολύ πιο ενδιαφέρων θα ήταν ο διπλωματικός πόλεμος που διεξαγόταν στην Αθήνα. Παράλληλα με τον ισπανικό Εμφύλιο, θα εκδηλωνόταν στην Αθήνα μια άλλη εξέγερση διπλωματικού χαρακτήρα, στην οδό Σκουφά 31, έδρα της ισπανικής Αντιπροσωπείας τότε, και του Ινστιτούτου Θερβάντες σήμερα. Στην περίπτωση αυτή, πρωταγωνιστής ήταν ένας διπλωματικός υπάλληλος της υπηρεσίας, ο Σεμπασιάν ντε Ρομέρο Ραδιγάλες, ο οποίος δήλωσε ευθύς διπλωματικός Εκπρόσωπος των εξεγερμένων σε μια «Κυβέρνηση de facto», η οποία εγκαθιδρύθηκε στην Ισπανία ως αποτέλεσμα της εξέγερσης. Αμέσως, διορίστηκε «Εκπρόσωπος στην Ελλάδα αυτής της τοπικής de facto κυβέρνησης», που θα έρθει αντιμέτωπη με τη νόμιμα σχηματισμένη «Κυβέρνηση de jure».

⁴⁹ FILIPPÍΣ, D. *Historia y Literatura. La guerra Civil Española en Grecia*. Ediciones del Orto, Μαδρίτη, 2008, σελ. 72.

Όπως αναφέρει ο καθηγητής Δ. Φιλιππής⁵⁰, ενώ η νόμιμη ισπανική κυβέρνηση δεν διέθετε ανώτατη διπλωματική εκπροσώπηση στην Ελλάδα, ο Σεμπαστιάν ντε Ρομέρο Ραδιγάλες —που βρισκόταν στην Αθήνα, καθώς η σύζυγός του ήταν η Ελληνο-ρουμάνα Ελένη Κουταβά— εκμεταλλευτόταν τη συγκυρία για να διώξει το ολιγάριθμο προσωπικό της προηγούμενης ισπανικής Δημοκρατικής Αντιπροσωπείας στην Αθήνα —που δεν έκανε τίποτα για να το εμποδίσει— και κατέλαβε το οίκημα και τον εξοπλισμό του παραμένοντας σε αυτό κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Έτσι, εκείνη την περίοδο, υπήρχε διπλή ισπανική διπλωματική εκπροσώπηση: από τη μία, ο Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ εκπροσωπούσε την «Κυβέρνηση de jure» ως Πρόξενος του Έθνους στη Θεσσαλονίκη αρχικά, και ως εμπορικός ακόλουθος στη συνέχεια. Από την άλλη, ο Ρομέρο ντε Ραδιγάλες, που ήταν Εκπρόσωπος του Φράνκο, εκπροσωπούσε την «Κυβέρνηση de facto» που είχε αναγνωρισθεί από πολύ λίγες χώρες. Αυτή η ανώμαλη κατάσταση διατηρήθηκε με τη βοήθεια που πρόσφερε από την πρώτη στιγμή στον Ραδιγάλες η Πρεσβεία της Ιταλίας στην Αθήνα αλλά και επειδή ο ίδιος μπόρεσε να εκμεταλλευθεί όχι μόνο την ουδετερότητα του Μεταξά προς τις δύο ισπανικές διπλωματικές αντιπροσωπείες αλλά και το ότι η νέα δημοκρατική κυβέρνηση της Ισπανίας δεν έστειλε ποτέ έναν νέο Επιτετραμμένο, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αν και η κυβέρνηση Μεταξά, ως απολυταρχική, κατανοούσε φαινομενικά τα επιχειρήματα του Φράνκο, δεν μπορούσε παρά να αναγνωρίσει τη νόμιμη ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση. Πράγματι, ενώ δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς, αναγνώριζε ταυτόχρονα τον Εκπρόσωπο του Φράνκο de facto και ab initium, αν και ανεπίσημα.

Και οι δύο διπλωμάτες ήταν πολύ ικανοί υπηρετώντας ο καθένας τα συμφέροντα της κυβέρνησής του. Ο μεν Καν εκτελούσε τις εντολές της νόμιμης ισπανικής κυβέρνησης που είχε την έδρα της στη Βαρκελώνη, ενώ ο Ρομέρο ντε Ραδιγάλες του Γενικού Στρατηγείου του Φράνκο με έδρα το Μπούργος. Ο Καν, από τη μία πλευρά, κατέβαλλε όλες του τις προσπάθειες στη διευκόλυνση του λαθρεμπορίου όπλων και πυρομαχικών και στην πληροφόρηση για την υπονόμευση που προκαλούσε ο Ρομέρο στην κυβέρνηση της Βαρκελώνης, ενώ ο Ρομέρο αφιέρωνε όλη του την ενέργεια στον έλεγχο αυτού του λαθρεμπορίου, στην πληροφόρηση της κυβέρνησης του Μπούργος και στις διαμαρτυρίες προς τον στρατηγό Μεταξά επειδή είχε παραβιάσει τη Συμφωνία Μη Παρέμβασης στον ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο.

⁵⁰ Αυτ.: σελ. 30-33.

Και ναι μεν ο Μεταξάς είχε απόλυτη συνείδηση αυτού αλλά, ταυτόχρονα, γνώριζε ότι το λαθρεμπόριο όπλων στους κόκκινους ήταν χρήσιμο για την οικονομία της χώρας, ακόμα και μετά τις απώλειες αρκετών πλοίων που είχαν εντοπιστεί από την αντικατασκοπεία του Εκπροσώπου του Φράνκο στην Αθήνα⁵¹.

Τον Καν απασχολούσε επίσης το ασυνήθιστο ζήτημα της διπλής εκπροσώπησης των δύο πλευρών στην Ελλάδα και τα προβλήματα που θα μπορούσε να δημιουργήσει η πιθανή επίσημη αναγνώριση του Εκπροσώπου του Φράνκο από την ελληνική κυβέρνηση. Για τούτο, δεδομένης της σπουδαιότητας των εγγράφων που ο Καν έστελνε στη Βαρκελώνη σχετικά με τον Ρομέρο ντε Ραδιγάλες, θεωρήσαμε σκόπιμο να τα συγκεντρώσουμε εδώ⁵².

Από την πρώτη στιγμή που ο Καν ανέλαβε το Προξενείο της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1937, η αλληλογραφία του με τη δημοκρατική κυβέρνηση προσανατολιζόταν, κυρίως, στην αναγκαιότητα του άμεσου διορισμού ενός νέου Επιτετραμμένου στην Αθήνα. Καθώς μέχρι τότε αυτό δεν είχε συμβεί, ο Καν δεν έπαυε να επιστά στην προσοχή γι' αυτό το ζήτημα, κυρίως για να παυθεί ο Ρομέρο ντε Ραδιγάλες που, όπως είδαμε, εξακολουθούσε να παραμένει στην Αντιπροσωπεία στην Αθήνα⁵³, και όχι μόνο να παραμένει αλλά και να δρα εις βάρος των Σεφαραδιτών της Αθήνας, όπως έλεγε ο ίδιος ο Πρόξενος.

Για να αιτιολογήσει την αναγκαιότητα της άφιξης ενός νέου Επιτετραμμένου, ο Καν έλεγε ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που διέθετε ο Διοικητικός Υπεύθυνος της Αντιπροσωπείας στην Αθήνα, Σιλβέστρε, η ισπανική κοινότητα αριθμούσε 70 άτομα⁵⁴, Σεφαραδίτες στην πλειονότητά τους. Καθώς δεν είχε διοριστεί νέος Επιτετραμμένος και, καθώς στην Αντιπροσωπεία εξακολουθούσε να παραμένει ο Ρομέρο, η κοινότητα αγνοούσε την ύπαρξη του Προξενείου της Ισπανικής

⁵¹ Άρθρο: MATILDE MORCILLO ROSILLO: Dimitris Filippis, *Historia y Literatura. La Guerra Civil española en Grecia*. Madrid, Ediciones del Orto, 2008, 95 σελ, *Erytheia*, n.º 30, Πολιτιστικός Ισπανο-Ελληνικός Σύλλογος, Μαδρίτη, 2009, σελ. 408-411.

⁵² FILIPPIS, D. *Historia y Literatura. La Guerra Civil Española en Grecia...*, σελ. 15-45. Βλ. επίσης: López García, J.R. "Máximo José Kahn: un puente judío entre Grecia y España", *Tribuna Abierta de Estudios Hispano-Helenos*, Ημερίδες-Πρακτικά, σελ. 333. Hellenic Open University.

⁵³ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Μ.Α.Ε.) *Fondo Renovado*, 841, φάκελλος 8. Διαβιβαστικό έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη, Μάξιμο Χοσέ Καν προς τον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 3 Ιουλίου 1937.

⁵⁴ Ωστόσο, ο Ρομέρο ντε Ραδιγάλες θα πει μερικά χρόνια αργότερα, το 1943, όταν διορίστηκε Γενικός Πρόξενος της Ισπανίας στην Αθήνα από τον Φράνκο, ότι η κοινότητα αποτελούνταν από 156 Σεφαραδίτες. Βλ. MORCILLO, M., *Ο Σ. Ρ. Ραδιγάλες και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας*, Πρεσβεία Ισπανίας στην Αθήνα, Ινστιτούτο Θερβάντες της Αθήνας, εκδ. *Metáfora*, 2008.

Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη. Ως εκ τούτου, για τις υποθέσεις τους απευθύνονταν στον Ρομέρο. Σύμφωνα με τον Καν, ο Ρομέρο πρέπει να είχε εκδώσει πολυάριθμα πιστοποιητικά ιθαγένειας γιατί, καθώς διέθετε πολιτικούς φίλους στους επίσημους κύκλους και στη Διεύθυνση Ασφαλείας, η αστυνομία αναγνώριζε την υπογραφή του σε αυτού του είδους τα έγγραφα.

Ο Καν έλεγε ότι αυτή η κατάσταση ήταν ανεπίτρεπτη, όχι μόνο για την ισπανική κοινότητα αλλά και για το ίδιο το Έθνος. Εκτός από αυτές τις περιπτώσεις, ο Καν επέμενε ότι η πολιτική προπαγάνδα του Ρομέρο ήταν εξαιρετικά επιζήμια και, προς τούτο, έστελνε μαζί με το διαβιβαστικό έγγραφο ένα παράρτημα, όπου εξέθετε την επείγουσα ανάγκη να έρθει επιτέλους νέος Επιτετραμμένος στην Αθήνα. Συγκεκριμένα:

1. Η επιβλαβής παρουσία του Ρομέρο:

Η Αντιπροσωπεία εξακολουθεί να βρίσκεται υπό την κατοχή του Ρομέρο, εκπροσώπου του Φράνκο. Η ελληνική κυβέρνηση δεν τον αναγνωρίζει επίσημα αλλά η Αντιπροσωπεία του προσδίδει κύρος και, καθώς διαθέτει φίλους και πολιτικούς ομοϊδεάτες στους επίσημους κύκλους, απολαμβάνει κάποιες διευκολύνσεις.

Του επιτρέπουν να υπογράφει τα πιστοποιητικά ιθαγένειας των Ισπανών υπηκόων που κατοικούν στην Αθήνα. Του επιτρέπουν να συναλλάσσεται με τη μυστική αστυνομία του κράτους και να διαφαντεύει στον Ελληνο-Ισπανικό Σύνδεσμο. Του δίνουν το δικαίωμα να διανέμει σε όλη την Ελλάδα ένα εβδομαδιαίο δελτίο τύπου στα ελληνικά. Από την άλλη, με την βοήθεια του κουνιάδου του, διευθυντή μιας ιταλικής Τράπεζας, διαθέτει ένα δίκτυο κατασκοπείας που ελέγχει όλα τα πλοία που φεύγουν από τον Πειραιά για την Ισπανική Δημοκρατία.

Το γεγονός ότι ο Ρομέρο παραμένει στην Αντιπροσωπεία κάνει τον κόσμο να πιστεύει ότι η Ελλάδα αναγνωρίζει τον Φράνκο.

2. Τρόπος να αποφευχθούν αυτές οι βλαπτικές ενέργειες:

Σύμφωνα με τον Καν, από τη στιγμή που θα αναλάμβανε ένας νέος Επιτετραμμένος στην Αθήνα, ο Ρομέρο θα έπαυε να έχει όλες αυτές τις δυνατότητες. Δεδομένης της τεράστιας συμπάθειας του ελληνικού λαού προς την ισπανική Δημοκρατία, απλά και μόνο η παρουσία του νέου Επιτετραμμένου στην Αθήνα θα αντιστάθμιζε το έργο του Ρομέρο.

3. Προμήθεια όπλων, πυρομαχικών, κλπ.

Η Αθήνα μπορεί να μας προθημεύσει άφθονα όπλα, πυρομαχικά, υφάσματα, μηχανές για την πολεμική βιομηχανία, καπνό και, έμμεσα, αεροπλάνα. Αυτές, όμως, τις συναλλαγές μπορεί να τις πραγματοποιήσει ένας αντιπρόσωπός μας διαπιστευμένος με έδρα την Αθήνα.

4. Αποτολή εθελοντών

Μπορούν να αποσταλούν εθελοντές που θα στρατολογηθούν από τις παράνομες οργανώσεις. Καθώς, όμως, οι αποστολές θα πρέπει να φύγουν από τον Πειραιά, θα πρέπει να τις διευθύνει κάποιο άτομο εμπιστοσύνης που θα μένει στην Αθήνα.

5. Ο ελληνικός Τύπος

Ο Τύπος στην Ελλάδα δημοσιεύει – εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις που εμφανίζονται σε εφημερίδες εβραίο-ισπανικές – αποκλειστικά τα πολεμικά ανακοινωθέντα των στασιαστών. Ο Επιτετραμμένος μας θα μπορούσε εύκολα να εξασφαλίσει, μετά από κάποιες συναντήσεις με τον Υπουργό Τύπου και Τουρισμού – ένα άτομο πολύ προσηγές –, να δημοσιεύονται και τα δικά μας. Θα μπορέσει, επίσης, να εξασφαλίσει να αλλάξουν στάση οι εφημερίδες.

6. Ο Ελληνο-Ισπανικός Σύνδεσμος

Ο κ. Φάκης, Έλληνας υπήκοος και Διοικητικός Υπεύθυνος του Γενικού Προξενείου της Δημοκρατίας της Αργεντινής, άνθρωπος με πολύ καλή θέληση αλλά με χαρακτηριστικά αδύναμο, προήδρευε τον Ελληνο-Ισπανικό Σύνδεσμο της Αθήνας που είχε 30 μέλη, και ήθελε να εμφυσήσει μεταξύ των μελών του το φιλελεύθερο πνεύμα αλλά δεν έβρισκε στην Αθήνα καμία στήριξη σε αυτή του την προσπάθεια.

7. Πρόβλημα της πολιτιστικής ενσωμάτωσης των Σεφαραδιτών

Μόνο με έναν Επιτετραμμένο διαπιστευμένο στην Αθήνα θα μπορέσουμε να έχουμε την άδεια να στείλουμε έναν καθηγητή ισπανικών στο γαλλικό Λύκειο της Θεσσαλονίκης, στο οποίο πηγαίνουν μερικές εκατοντάδες παιδιά Σεφαραδιτών.

8. Θέματα ζωτικής σημασίας

Θέματα μείζονος σοβαρότητας, όπως είναι αυτή την περίοδο η δικαστική διαμάχη του πλοίου Γαρδελάκη, καθώς και άλλα που συχνά προκύπτουν, θα μπορέσουν να επιλυθούν ικανοποιητικά και χωρίς περιττά έξοδα μετακίνησης και τηλεγραφήματα, αν υπάρχει Επιτετραμμένος.

9. Τέλη άδειας εργασίας

Οι υπήκοοί μας στη Θεσσαλονίκη είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν υψηλά τέλη για την άδεια εργασίας. Άλλα έθνη κατόρθωσαν απαλλαγή μέσω των αντίστοιχων αντιπροσώπων τους στην Αθήνα.

Ο Καν ανέφερε επίσης στον Υπουργό ότι, στις 2 Δεκεμβρίου 1937, είχε λάβει μια επιστολή από τον Μπεγόνια, Επιτετραμμένο της Ισπανίας στην Τουρκία, στην οποία έκανε στον Ουρένια⁵⁵ τρεις προτάσεις:

⁵⁵ Προς κ. Ουρένια, Γενικό Γραμματέα της Δημοκρατικής Κυβέρνησης, Βαρκελώνη.

- 1^η. Να μεταβεί για μερικές εβδομάδες στην Αθήνα αποκλειστικά για να αναλάβει τη θέση, να κάνει τις εθιμοτυπικές επισκέψεις και να επιστρέψει στην Άγκυρα, ορίζοντας στην Αθήνα ως Επιτετραμμένη την Κόντσα ντε Αλμπορνόθ (που, όπως είδαμε, είχε διοριστεί γραμματέας) ή εμένα.
- 2^η. Να παραμείνει στην Αθήνα τον αναγκαίο χρόνο, το λιγότερο ένα μήνα, για να λυθεί το ζήτημα.
- 3^η. Να παραμείνει εκεί μέχρι τον Απρίλιο.

Ο Καν έλεγε επίσης ότι, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του στη Θεσσαλονίκη, ο Γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών του είπε ότι η Αντιπροσωπεία θα άφηνε την έδρα της μόλις έφθανε ο εκπρόσωπος της Δημοκρατικής κυβέρνησης, αλλά αυτό δεν συνέβη. Σύμφωνα με τις εμπιστευτικές του αναφορές, τα έγγραφα που διαπίστευαν τον Μπεγόνια και είχε εκδώσει η Βαλένθια, έγιναν δεκτά με την καλή προαίρεση της Αθήνας. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών Μαυρουδής φερόταν προσηκόντως στον Καν, ήταν πολύ δύσκολο να προβλεφθεί πώς θα αντιδρούσε η κυβέρνηση στο αίτημα της αποδοχής του διπλωματικού εκπροσώπου Μπεγόνια. Η απόκτηση του εκτελεστηρίου εγγράφου⁵⁶ δεν ήταν εύκολη. Ο Καν πίστευε ότι ο Μπεγόνια θα μπορούσε να πληροφορηθεί από τον Έλληνα συνάδελφό του στην Άγκυρα εάν ήταν διατεθειμένοι να τον αποδεχτούν. Ακόμα και ο ίδιος θα μπορούσε να ανιχνεύσει προθέσεις μέσω των βενιζελικών φίλων του⁵⁷.

Από την άλλη πλευρά, η κυβέρνηση της Βαρκελώνης έλεγε στον Καν ότι, υποθετικά, ο ίδιος είχε πληροφορήσει τον Μπεγόνια για την κατάσταση της ισπανικής κοινότητας της Αθήνας, πράγμα στο οποίο ο Καν απαντούσε ότι δεν του είχε πει τίποτα γιατί ο Μπεγόνια δεν είχε ακόμα αναλάβει τη θέση παρά το γεγονός ότι είχε επιστήσει την προσοχή διαφόρων διευθύνσεων του Υπουργείου σχετικά με την αναγκαιότητα του να το κάνει γιατί έτσι θα λύνονταν πολλά προβλήματα. Ωστόσο, ο Μπεγόνια δεν το είχε κάνει γιατί δεν είχε ακόμα λάβει οδηγίες ως προς αυτό. Δηλαδή, σύμφωνα με τον Καν, ήταν επείγον να φθάσει στην Αθήνα ο νέος Επιτετραμμένος⁵⁸, Μπεγόνια⁵⁹.

⁵⁶ Εκτελεστήριο έγγραφο: η έγκριση που παρέχει ο Αρχηγός κράτους σε ξένους αντιπροσώπους για να μπορούν να ασκούν τις αρμοδιότητες των αξιωμάτων τους στο έδαφός του (προξενικό εκτελεστήριο έγγραφο).

⁵⁷ Α.Μ.Α.Ε. *Fondo Renovado*, 841, φάκελλος 8. έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 2 Φεβρουαρίου 1938.

⁵⁸ Αυτ.: Έγγραφο, 28 Φεβρουαρίου 1938.

⁵⁹ Αυτ.: Έγγραφο του Υφυπουργείου στον Υπουργό Εξωτερικών, Βαρκελώνη, 25 Μαρτίου 1938.

Φαίνεται ότι η κυβέρνηση της Βαρκελώνης είχε άλλες πιο σημαντικές ασχολίες από το να στείλει Επιτετραμμένο στην Αθήνα. Η αλήθεια είναι ότι οι εξελίξεις του πολέμου στην Ισπανία δεν ευνοούσαν τη Δημοκρατική κυβέρνηση. Ωστόσο, ο Καν εξακολούθωσε να επιμένει και να πληροφορεί για την κρίσιμη κατάσταση της ισπανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα:

Τον Μάιο του 1916 είχε συνταχθεί ένα Πρωτόκολλο βάσει του οποίου η ελληνική κυβέρνηση του Βενιζέλου αναγνώριζε σε 293⁶⁰ οικογένειες εβραίο-ισπανικής προέλευσης (Σεφαραδίτες) της Θεσσαλονίκης την ισπανική υπηκοότητα. Το ζήτημα αυτό γίνεται δύσκολα αντιληπτό αν δεν ανατρέξουμε στη γέννησή του:

Με το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1914, θα προέκυπταν στην Ελλάδα οι πρώτες εκφάνσεις της διαμάχης μεταξύ του Βασιλέα Κωνσταντίνου και του Πρωθυπουργού του, Βενιζέλου. Ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε την πρόσκληση του κουνιάδου του Κάιζερ να συμμετάσχει στον πόλεμο. Αντίθετα, ο Βενιζέλος, που θαύμαζε τις δυνάμεις της Αντάντ, θα συμμαχούσε μυστικά μαζί τους και θα σχημάτιζε προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη το 1916.

Μόλις άρχισε ο πόλεμος, ο φόβος να εμπλακεί η Ελλάδα ήταν διάχυτος μεταξύ του πληθυσμού, κυρίως των Ισραηλινών και, μεταξύ αυτών, των Εβραίων που είχαν αποκτήσει ελληνική υπηκοότητα μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα το 1913, στο τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Για τούτο, πολλοί Εβραίοι ισπανικής καταγωγής ήθελαν να αναγνωριστούν ως Ισπανοί υπήκοοι για να μην υποχρεωθούν να υπηρετήσουν τη στρατιωτική θητεία τους ούτε να πάνε στο μέτωπο —δεδομένης της ουδετερότητας της Ισπανίας— στην περίπτωση κατά την οποία η Ελλάδα εμπλεκόταν στον πόλεμο, πράγμα που έγινε αργότερα.

Το ζήτημα της αναγνώρισης της υπηκοότητας δεν θα ήταν εύκολο λόγω του φόβου της ελληνικής κυβέρνησης να αναγνωρίσει ως Ισπανούς υπήκοους όλους τους Εβραίους με καταγωγή από την Ισπανία που είχαν εγγραφεί στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης ως προστατευόμενοι Ισπανοί το 1913. Μέχρι ενός σημείου ήταν κατανοητός ο φόβος της Ελλάδας λόγω της εμπορικής δραστηριότητας των Εβραίων, της οποίας τον έλεγχο θα μπορούσε να χάσει αν τους αναγνώριζε την ισπανική υπηκοότητα.

Τελικά, μετά από πολυάριθμες ενέργειες, οι Ισπανοί διπλωμάτες κόμης ντε Βέγιε και Πέδρο ντε Πρατ κατόρθωσαν το 1916, μέσω του Πρωτοκόλλου των Αθηνών, να αναγνωρίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου τις 293 οικογένειες ως Ισπανούς υπηκόους,

⁶⁰ Σε ένα έγγραφο του Κόμη ντε Βέγιε, συμπράξαντα στο εν λόγω Πρωτόκολλο, γίνεται λόγος για 230 οικογένειες.

καθώς και να δώσει μια προθεσμία σ' εκείνους που είχαν τα απαραίτητα δικαιολογητικά αλλά δεν τα είχαν καταθέσει εμπρόθεσμα, να το κάνουν τότε. Παρά αυτή τη διάταξη, μερικές οικογένειες αποκλείστηκαν από την διαδικασία αναγνώρισης.

Αργότερα, όπως είναι γνωστό, με το Βασιλικό Διάταγμα της 20ής Δεκεμβρίου 1924 του στρατηγού Πρίμο ντε Ριβέρα δινόταν η ισπανική υπηκοότητα στους «παλαιούς Ισπανούς προστατευμένους ή απογόνους αυτών και, γενικά, στα άτομα που ανήκαν σε οικογένειες ισπανικής καταγωγής» που θα το ζητούσαν πριν τις 31 Δεκεμβρίου 1930.

Με την κήρυξη της Δεύτερης Δημοκρατίας στην Ισπανία το 1931, θα αναδυόταν στη χώρα ένα κύμα αντισημιτισμού ως συνέπεια, αναντίρρητα, των διώξεων των Εβραίων που αρχίζουν να εμφανίζονται στην κεντρική Ευρώπη, ιδιαιτέρως στη Γερμανία και την Αυστρία, και κυρίως το 1933 με αφορμή την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία.

Αν κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Μανουέλ Αθάνια (1931-1933) η τάση ήταν να ευνοείται η επιστροφή των Σεφαραδιτών ισπανικής καταγωγής στην Ισπανία —αν και είναι γεγονός ότι ευνοούνταν κυρίως διανοούμενοι και έμποροι— με τον θρίαμβο των κυβερνήσεων της C.E.D.A.⁶¹ το 1933, παρόλο που φαινομενικά δεν έμοιαζε να έχει αλλάξει τίποτα όσον αφορά στην πολιτική υποδοχής των Εβραίων στην Ισπανία σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, στο εσωτερικό ενισχύονταν τα μέτρα εναντίον τους.

Τον Φεβρουάριο του 1936 διορίστηκε Υπουργός Εξωτερικών ο Χοακίν Ουρθαίθ. Σ' αυτόν ανατέθηκε η ευθύνη της προστασίας των Σεφαραδιτών της Ελλάδας. Το πρώτο πρόβλημα που χρειάστηκε να αντιμετωπίσει ο Ουρθαίθ ήταν η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να εκπληρώσει το Πρωτόκολλο του 1916, βάσει του οποίου —όπως είπαμε— η ελληνική κυβέρνηση είχε αναγνωρίσει ως Ισπανούς υπήκοους 293 οικογένειες προστατευμένων Ισπανών. Ας ληφθεί υπόψη ότι το εν λόγω Πρωτόκολλο είχε ισχύ μέχρι τα τέλη του 1931.

Από τη στιγμή που εξέπνευσε αυτή η προθεσμία, οι ελληνικές στρατιωτικές Αρχές είχαν αρχίσει να αμφισβητούν το Πρωτόκολλο λέγοντας ότι δεν είχε τη νόμιμη έγκριση του Κοινοβουλίου, παρά το γεγονός ότι είχε δοθεί μια παράταση της ισχύος του μέχρι τον Φεβρουάριο του 1936. Η νέα προθεσμία έφθανε τότε στο τέλος της, ωστόσο, οι Σεφαραδίτες καλούνταν να καταταγούν στο στρατιωτικό όπως οι Έλληνες πολίτες.

⁶¹ C.E.D.A.: Συνομοσπονδία Αυτόνομων Δεξιών (κομμάτων).

Μετά από συνάντηση του Ισπανού Προξένου με τον Διοικητή της Θεσσαλονίκης και την αναφορά του πρώτου στην καλή θέληση, την οποία από το 1916 είχαν επιδείξει οι ελληνικές κυβερνήσεις, ο Γονατάς απάντησε ότι ήταν διατεθειμένος να λύσει το πρόβλημα το συντομότερο δυνατόν, ενώ λίγο αργότερα ήρθε σε επαφή με τη Στρατολογία για να δεχθεί ως απόδειξη της υπηκοότητας το Πρωτόκολλο του 1916, του οποίου η ισχύς ήταν αδιαμφισβήτητη, και αποκλειόταν κάθε πρόθεση αναθεώρησης, όπως γινόταν προηγουμένως στα γραφεία της κυβέρνησης. Ο Γονατάς είχε αυτή την αντίδραση ως απόδειξη φιλίας προς την ισπανική Δημοκρατία.

Μετά τον θρίαμβο του Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο του 1936, και με τον Αθάνια ως Πρόεδρο της Κυβέρνησης, νέος Υπουργός Εξωτερικών διορίστηκε ο Αουγούστο Μπάρθια, που θα ήταν αυτός που θα έλυνε τη διαμάχη. Χάρη στην έντονη διπλωματική του δραστηριότητα με τον Πολίτη, τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών, υπογράφηκε μια Συμφωνία μεταξύ της Αντιπροσωπείας της Ισπανίας και του εν λόγω ελληνικού Υπουργείου στις 7 Απριλίου 1936, βάσει της οποίας αναγνωριζόταν η ισπανική υπηκοότητα σε μόνο 144 οικογένειες ισπανικής καταγωγής που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη. Οι υπόλοιπες οικογένειες, που συμπεριλαμβάνονταν στο Πρωτόκολλο του 1916, εξαιρέθηκαν, όχι γιατί δεν είχαν αυτό το δικαίωμα όπως οι υπόλοιπες, αλλά γιατί η κυβέρνηση της ισπανικής Δημοκρατίας δεν τις αναγνώριζε πλέον ως Ισπανούς υπήκοους επειδή δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις που προέβλεπε το Διάταγμα του στρατηγού Πρίμο ντε Ριβέρα της 20ής Δεκεμβρίου 1924 ή επειδή, στο μεταξύ, είχαν φύγει στο εξωτερικό.

Ωστόσο, λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης της εποχής, δηλαδή, επειδή στην Ελλάδα δεν υπήρχε Κοινοβούλιο —ας μην ξεχνάμε ότι στην Ελλάδα κυβερνούσε η δικτατορία του Μεταξά—, και η Ισπανία δεν διέθετε έναν διπλωμάτη στην Αντιπροσωπεία της Αθήνας, η Συμφωνία του 1936 δεν είχε ακόμα εγκριθεί. Θα είναι κατά τη διάρκεια της προξενικής θητείας του Καν στη Θεσσαλονίκη και μετά από πίεση και επιμονή του, που ο Υπογραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών, Μαυρουδής θα υποσχόταν στον Καν ότι η λίστα με τις 144 αναγνωρισμένες οικογένειες, θα δημοσίευονταν πάραυτα στο Φύλλο της Κυβερνήσεως του Βασιλείου, αλλά, δυστυχώς, η λίστα δεν είχε ακόμα δημοσιευθεί. Σύμφωνα με τον Καν, σε μια συνάντηση που είχε με τον επικεφαλής του πολιτικού γραφείου της Γενικής Κυβέρνησης Μακεδονίας, Λέκκο, αυτός του σχολίασε ότι, κατά τη γνώμη του, η λίστα δεν θα δημοσιευόταν έως ότου δεν υπήρχε κάποιο αίτημα εκ μέρους του διαπιστευμένου στην Αθήνα Επιτετραμμένου.

Εκμεταλλεζόμενα αυτή την κατάσταση, ορισμένα αντισημιτικά στοιχεία των στρατολογικών γραφείων της Θεσσαλονίκης, άρχισαν να καλούν κάποιους Ισπανοεβραίους. Ο Διοικητής αρχηγός αυτού του γραφείου, Αντωνάκης κάλεσε

αρκετούς νέους της κοινότητας θέλοντας να τους στρατολογήσει παρά το γεγονός ότι είχαν επιλέξει την ισπανική υπηκοότητα και εμφανίζονταν στη λίστα της Συμφωνίας. Φαίνεται ότι είχαν επιλεγεί τα παιδιά πλουσίων γονέων για να τους υποχρεώσουν να πληρώσουν κάποιο τίμημα για απαλλαγή. Ο Καν γνώριζε την περίπτωση και παρακάλεσε θερμά αυτά τα παιδιά να μην πληρώσουν ούτε δεκάρα, γιατί με τη μεσολάβηση της ισπανικής κυβέρνησης προς την ελληνική, θα μπορούσε να τους απαλλάξει, τουλάχιστον γι' αυτή τη φορά, από αυτή την αχαракτήριστη κατάχρηση. Ο Καν, ωστόσο, προειδοποιούσε ότι δεν έπρεπε να ξεχνάνε ότι ο Αντωνάκης και οι συνάδελφοί του θα εκμεταλλεύονταν ξανά μόλις μπορούσαν το γεγονός ότι η ισπανική Δημοκρατία δεν είχε αντιπροσώπευση στην Αθήνα για να μπορέσει να επαναφέρει αυτό το άκρως οχληρό θέμα.

Ωστόσο, και λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Μπεγόνια δεν θα αναλάβει τελικά το πόστο του στην Αθήνα, ο Καν παρακαλούσε θερμά την κυβέρνηση της Βαρκελώνης να πάρει τα κατάλληλα μέτρα για να εγκρίνει η ελληνική κυβέρνηση την συμφωνία μεταξύ Ισπανίας και Ελλάδας, μέσω ανταλλαγής υπηρεσιακών εγγράφων με ημερομηνία 7 Απριλίου 1936⁶². Τελικά, χάρη στις προσπάθειες των μεν και των δε, στις 12 Οκτωβρίου 1938 δημοσιευόταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελλάδας η λίστα των 144 οικογενειών Σεφαραδιτών. Αυτό θα ήταν το τελευταίο και πιο σημαντικό έργο του Καν ως Προξένου στη Θεσσαλονίκη, που μερίμνησε για όλα τα απαιτούμενα δικαιολογητικά έτσι ώστε αυτές οι οικογένειες να διασωθούν κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής της Ελλάδας το 1941 χάρη, παραδόξως, στις ενέργειες του Προξένου της Ισπανίας στην Αθήνα το 1943, Σεμπασιτιάν ντε Ρομέρο Ραδιγάλες⁶³.

Παρ' όλ' αυτά, τα πράγματα δεν ήταν εύκολα για τον Καν στη Θεσσαλονίκη γιατί δεν είχε τη στήριξη των ελληνικών Αρχών που θαύμαζαν τον Φράνκο, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι, όταν το Εκτελεστήριο Έγγραφο έφθασε στη Θεσσαλονίκη, οι υπεύθυνοι Τύπου απαγόρευσαν τη διάδοσή του. Ως εκ τούτου, η δυνατότητα του Καν να αναπτύξει τις δραστηριότητές του ήταν ελάχιστη, κι έτσι ο Υπουργός Εξωτερικών Χοσέ Χιράλ του έστειλε ένα υπηρεσιακό έγγραφο από τη Βαρκελώνη στις 7 Φεβρουαρίου 1938, στο οποίο έλεγε ότι, λόγω των αναγκών της υπηρεσίας, θα μεταφερόταν στο Υπουργείο με τις ίδιες αποδοχές, θα έπρεπε, δηλαδή, να επιστρέψει

⁶² Α.Μ.Α.Ε. *Fondo Renovado*, 841, φάκελλος 8. Έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 24 Μαρτίου 1938.

⁶³ MORCILLO, M., Ο Σ. Ρ. Ραδιγάλες και οι Σεφαραδίτες της Ελλάδας..., 1943-1946...

στην Ισπανία. Αλλά 15 ημέρες πριν την αναχώρησή του, έλαβε οδηγίες να αναβάλει το ταξίδι του μέχρι την άφιξη του αντικαταστάτη του στη Θεσσαλονίκη.

Όταν η σεφαραδίτικη κοινότητα πληροφορήθηκε την αναχώρηση του Καν, έστειλε ένα συγκινητικό τηλεγράφημα στον Υπογραμματέα της Κυβέρνησης στη Βαρκελώνη που έλεγε τα εξής: «Πληροφορηθήκαμε με βαθειά θλίψη αναχώρηση κυρίου Καν, παρακαλούμε με σεβασμό Εξοχότητά Σας, αν η υπηρεσία το επιτρέπει, αναβληθεί ή ακυρωθεί η διαταγή. ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ»⁶⁴.

3.1.2. Ληξιαρχικά έγγραφα μερικών από τις 144 αναγνωρισμένες οικογένειες μεταξύ 1936-1938

*Σ.Τ.Μ. Όλα τα παραπάνω έγγραφα που εμφανίζονται στις σελίδες 38-51 του ισπανικού πρωτοτύπου κειμένου, προέρχονται από το αρχείο της Πρεσβείας της Ισπανίας στην Αθήνα.

3.2. Ο Μάξιμο Χοσέ Καν, Επιτετραμμένος της Ισπανίας στην Αθήνα (Αύγουστος 1938-Δεκέμβριος 1938)

Ο Καν εγκατέλειπε τη Θεσσαλονίκη έχοντας αφήσει πίσω του σπουδαίο έργο. Έτσι, την 1η Μαΐου 1938, παρέδιδε την προξενική υπηρεσία στο Χοσέ Καστέγιο Χ. Τρεβιχάνο. Έπρεπε να φύγει από τη χώρα τον ίδιο εκείνο μήνα αλλά φαίνεται ότι η μοίρα δεν ήθελε να επιτρέψει στον Καν να εγκαταλείψει την Ελλάδα γιατί του ανακοινώθηκε να αναβάλει το ταξίδι και να περιμένει οδηγίες. Οι οδηγίες, ωστόσο, αργούσαν ενώ, ταυτόχρονα, η υπηρεσία του χρωστούσε αποδοχές τριών μηνών και τα χρήματα δεν επαρκούσαν μέχρι το τέλος του μήνα.

Η καθυστέρηση στην πληρωμή των Ισπανών διπλωματών δεν ήταν κάτι καινούργιο, το ίδιο είχε συμβεί με τον πρώτο Επιτετραμμένο της Ισπανίας στην Αθήνα, Μαριάνο Μοντάλμπο (1835-1839)⁶⁵. Ο Καν επιβίωνε χάρη στη βοήθεια κάποιων φίλων. Τελικά, έπειτα από αναμονή πλέον του ενός μηνός, έφθασαν οι νέες οδηγίες από τη Βαρκελώνη: «Ενημερώσατε Καν συμπεριλαμβάνεται προσεχή διπλωματική αντιπροσωπεία, πρέπει να αναμείνει οδηγίες εκεί.» Εκείνη την περίοδο, είχε ήδη λήξει η άδεια παραμονής του Καν και υπόκειτο στους νόμους που ρύθμιζαν την παραμονή των ξένων, γεγονός ιδιαίτερα προβληματικό παρά το ότι δεν είχε δημιουργηθεί, μέχρι εκείνη τη στιγμή, κάποια αντιξοότητα εξ αιτίας αυτού.

⁶⁴ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 186.

⁶⁵ MORCILLO, M. *Las relaciones Diplomáticas y Comerciales entre España y Grecia. Visión española de la historia de Grecia, 1833-1913*. Τμήμα Δημοσιεύσεων του Πανεπιστημίου της Καστίλλης-Λα Μάντσα, Κουένκα 1997.

Στις 16 Αυγούστου 1938 ο Καν διορίστηκε Επιτετραμμένος της Ισπανίας στην Αθήνα, ενώ έλαβε την ειδοποίηση για τον διορισμό στις 24 του ίδιου μήνα. Παράλληλα, έκλεισε το Προξενείο στη Θεσσαλονίκη αλλά ο Καν ήθελε να συνεχίσει να έχει η σεφαραδίτικη κοινότητά «του» κάποια επαφή, έστω και ελάχιστη, με τη Δημοκρατική κυβέρνηση. Πρότεινε, λοιπόν, να παραμείνει ο Εζράττυ ως Διοικητικός υπεύθυνος, αλλά σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν που επικαλείται λεγόμενα του ίδιου του Καν, το Προξενείο έκλεισε. Ο Υποπρόξενος δεν είχε τη δυνατότητα να πληρώσει τις αποδοχές του Εζράττυ «γιατί έπρεπε να αντιμετωπίσει τα έξοδα της συσκευασίας της επίπλωσης του Προξενείου και της μεταφοράς τους στην Αθήνα, και να πληρώσει επίσης τους μισθούς του βοηθητικού και κατώτερου προσωπικού μέχρι το τέλος του έτους».

Με μεγάλη δυσκολία κατάφερε ο Καν να ταξιδέψει στην Αθήνα ως Επιτετραμμένος, εγκαθιστώντας προσωρινά την έδρα της Αντιπροσωπείας στο ξενοδοχείο *New Inglaterra* για να μην «υπάρξει σύγχυση με τον Εκπρόσωπο του Φράνκο». Η κατάσταση επιβαρυνόταν επειδή ο Καν δεν είχε την απόφαση διορισμού, τη Συνοδευτική Επιστολή και τα απαιτούμενα διαβατήρια του ίδιου και της συζύγου του. Από την άλλη, η απουσία επίσημης αναγνώρισης δεν του επέτρεπε να λαμβάνει επίσημη αλληλογραφία. Το χειρότερο, όμως, δεν ήταν αυτό αλλά η έλλειψη χρημάτων που έκανε την κατάσταση ανυπόφορη γιατί δεν είχε λάβει μισθούς πέντε μηνών, καταφεύγοντας στη βοήθεια των φίλων.

Τελικά, στις 12 Οκτωβρίου 1938, ο Καν παρουσίαζε τα διαπιστευτήριά του ως Επιτετραμμένος της ισπανικής Δημοκρατίας στην Ελλάδα, στον Υπουργό Εξωτερικών Μαυρουδή. Η συνάντηση είχε μικρή διάρκεια, μόλις 15 λεπτά, κι έγι-νε σε κλίμα διφορούμενο, δεδομένης της συμπάθειας της ελληνικής κυβέρνησης προς τον Φράνκο. Δεν επιτράπηκε στον Τύπο να ενημερώσει γι' αυτή την εθιμοτυπική δραστηριότητα, κι αυτό ήταν κάτι που δυσαρέστησε πολύ τον Καν, αν και είναι αλήθεια ότι, παράλληλα, ο Υπουργός Μαυρουδής προσωπικά είχε μια θετική στάση προς την ισπανική Δημοκρατία λόγω των ωφελειών που το ελληνικό εμπόριο είχε από την πώληση όπλων σ' αυτή.

Παρ' όλ' αυτά, η οικονομική κατάσταση του Καν δεν είχε βελτιωθεί γιατί τα χρήματα δεν έφθαναν, και ο Καν έπρεπε να πληρώσει από την τσέπη του όλα τα έξοδα της διαμονής του στην Αθήνα. Και σαν να μην έφτανε αυτό, ο Καν έπρεπε να αντιμετωπίσει και το ζήτημα της επανάκτησης του εξοπλισμού της Πρεσβείας που βρισκόταν ακόμα στην κατοχή του Εκπροσώπου του Φράνκο, Ρομέρο ντε Ραδιγάλες.

Έτσι, λίγες μέρες αφότου είχε παρουσιάσει τα διαπιστευτήρια του στην ελληνική κυβέρνηση, ο Καν έλαβε στις 24 Οκτωβρίου μια επιστολή από τον δικηγόρο Βαλσαμάκη στην οποία εκείνος τον πληροφορούσε για το ζήτημα της

επανάκτησης των επίπλων που ανήκαν στο ισπανικό κράτος και που βρίσκονταν υπό την κατοχή του Εκπροσώπου του Φράνκο. Αν και ο ίδιος ο Βαλσαμάκης θεωρούσε ότι ήταν δυνατόν να ανακτηθούν αυτά τα έπιπλα οδηγώντας τον Ρομέρο ντε Ραδιγάλες στα ελληνικά δικαστήρια, πρότεινε ότι θα ήταν επιθυμητό, από όλες τις απόψεις, να διευθετηθεί το ζήτημα φιλικά, ει δυνατόν, αλλά ότι, σε κάθε περίπτωση, ο ίδιος ήταν στη διάθεσή του για να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες και ότι ανέμενε τις εντολές του σχετικά με το ζήτημα.

Ο δικηγόρος Βαλσαμάκης έστειλε συνημμένα την αναφορά που είχε συντάξει σχετικά με την διεκδίκηση των επίπλων, προβάλλοντας τα εξής επιχειρήματα:

Το ισπανικό Κράτος είχε στείλει εδώ και μερικά χρόνια έναν διπλωματικό Εκπρόσωπο διαπιστευμένο στην ελληνική κυβέρνηση. Όταν τον Οκτώβριο του 1936, ο εν λόγω εκπρόσωπος απεβίωσε, έληξε και η εκπροσώπηση. Σύμφωνα με τον δικηγόρο, ο δεύτερος στην ιεραρχία διπλωματικός υπάλληλος της Αντιπροσωπείας, δηλαδή, ο Ρομέρο ντε Ραδιγάλες, που αντικαθιστούσε τον αποβιώσαντα Επιτετραμμένο, δεν είχε το αξίωμα προσωρινού αντιπροσώπου γιατί δεν είχε εκφράσει ποτέ την επιθυμία να εκπροσωπήσει το κυρίαρχο Κράτος της Δημοκρατίας που είχε αποστείλει τον αποβιώσαντα ως διπλωματικό εκπρόσωπο.

Κατόπιν, λόγω των γεγονότων που συνέβησαν στην Ισπανία μετά τον στασιασμό του 1936 και την ανάδειξη μιας κυβέρνησης *de facto* στην Ισπανία, συνυπήρχαν δύο αντιμαχόμενες εξουσίες. Αυτή η κυβέρνηση είχε αναγνωριστεί από κάποιες χώρες, ωστόσο διατηρούσε τον χαρακτήρα τοπικής κυβέρνησης *de facto* προς τα άλλα κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, τα οποία δεν την είχαν αναγνωρίσει.

Προς διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών, και επειδή οι Έλληνες υπήκοοι δεν μπορούσαν να έχουν σχέσεις με εκείνες τις περιοχές όπου η νόμιμη ισπανική κυβέρνηση είχε αντικατασταθεί από την κυβέρνηση *de facto*, η ελληνική και η ισπανική κυβέρνηση *de facto* αποφάσισαν να ορίσουν αμοιβαία ειδικούς εκπροσώπους με σκοπό να διασφαλίσουν το εμπόριο.

Καθώς φαίνεται, ο δεύτερος στην ιεραρχία διπλωματικός υπάλληλος της Αντιπροσωπείας της Ισπανίας, Ρομέρο ντε Ραδιγάλες, που θα μπορούσε να αντικαταστήσει τον αποβιώσαντα διπλωματικό υπάλληλο από τη στιγμή που θα καλούνταν να αναλάβει (προσωρινά) αυτό το αξίωμα, είχε δηλώσει απερίφραστα ότι θα ακολουθούσε τις οδηγίες της κυβέρνησης *de facto* που είχε αναδειχθεί στην Ισπανία ως αποτέλεσμα του προαναφερθέντος στασιασμού. Ο εν λόγω διπλωμάτης ορίστηκε άμεσα εκπρόσωπος στην Ελλάδα της κυβέρνησης *de facto*.

Για τούτο, ο εν λόγω διπλωμάτης δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί διπλωματικός Εκπρόσωπος ούτε να αντιμετωπισθεί ως τέτοιος από τις ελληνικές Αρχές για τους παρακάτω λόγους:

- 1°. Δεν αντικατέστησε τον αποβιώσαντα διπλωμάτη γιατί δεν είχε ποτέ την πρόθεση να δράσει ως εκπρόσωπος του κυρίαρχου Κράτους που είχε διορίσει τον αποβιώσαντα.
- 2°. Υπό την ιδιότητα του εκπροσώπου της τοπικής κυβέρνησης *de facto* δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί διπλωματικός Εκπρόσωπος γιατί η κυβέρνηση που τον διόρισε, δεν ήταν αναγνωρισμένη από το ελληνικό Κράτος, και η δυνατότητα διπλωματικής εκπροσώπησης δεν δινόταν σε κυβέρνηση η οποία είχε προκύψει ως συνέπεια επανάστασης ή εμφυλίου πολέμου, εκτός ενώπιον εκείνων των κρατών τα οποία την είχαν αναγνωρίσει.

Εν ολίγοις, σύμφωνα με τον δικηγόρο, θα έπρεπε να εξεταστεί άμεσα το ζήτημα της αρμοδιότητας των ελληνικών δικαστηρίων για τη μεσολάβησή τους σε ένα θέμα μεταξύ της κυβέρνησης της Ισπανίας και του καταχραστή του εξοπλισμού που ήταν Ισπανός υπήκοος. Γι' αυτό η διεκδίκησή του θα έπρεπε να είναι βάσιμη και θα έπρεπε να κατατεθούν αποδείξεις πάνω στα εξής συγκεκριμένα ζητήματα:

- 1°. Ότι ο εξοπλισμός ανήκε στο ισπανικό Κράτος ως αγοραστής αυτού ή ότι είχε σταλεί στην Ελλάδα με προορισμό την έδρα της Πρεσβείας.
- 2°. Ότι ο ενάγων ήταν ο διπλωματικός Εκπρόσωπος του Κράτους *de jure*, δηλαδή, ο Καν.
- 3°. Ότι ο εναγόμενος ήταν ο καταχραστής των επίπλων και ότι είχε αρνηθεί να τα επιστρέψει.

Θα έπρεπε, επίσης, να προστεθεί ότι, σύμφωνα με τις αναφορές που είχαν περιέλθει στο Υπουργείο Εξωτερικού Συντονισμού, ο υπάλληλος της Πρεσβείας που εκπροσωπούσε εκείνη την περίοδο την κυβέρνηση του στρατηγού Φράνκο δεν διέθετε κανέναν από τους τίτλους που δίνονται στους διπλωματικούς εκπροσώπους, ήταν απλώς Εκπρόσωπος της κυβέρνησης του Φράνκο ενώπιον της ελληνικής κυβέρνησης.

Σύμφωνα με τις ίδιες αναφορές, δεν είχε μεταβληθεί σε σχέση με αυτόν τον εκπρόσωπο κανένα έγγραφο ή τίτλος αναγνώρισης. Ως εκ τούτου, αυτές οι πληροφορίες ενίσχυαν την προαναφερθείσα άποψη, σύμφωνα με την οποία δεν θα μπορούσε να ισχύσει νομικά η διπλωματική ασυλία, κατά τα τεκμαιρόμενα από την ερμηνεία των διατάξεων για την περίπτωση του εν λόγω υπαλλήλου.

Με άλλα λόγια, αν ο ενάγων ασκούσε τη μήνυση ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων, σίγουρα θα κέρδιζε την υπόθεση, αν και ο δικηγόρος πρότεινε στον Καν να υπάρξει ένας φιλικός διακανονισμός, ει δυνατόν.

Σε κάθε περίπτωση, ο Καν απευθύνθηκε στην κυβέρνηση της Βαρκελώνης λέγοντας ότι, σχετικά με την επιστολή του στις 6 Δεκεμβρίου 1938, ζητούσε την

έγκρισή της για να μπορέσει να αγοράσει —με τα κονδύλια που αφορούσαν στα έξοδα υλικού— μερικά χαλιά, κουρτίνες, σερβίτσια, κλπ. για την Αντιπροσωπεία, δεδομένου ότι οι αίθουσές της, χωρίς αυτές τις αναγκαίες αγορές, δεν θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν ούτε επίσημες εκδηλώσεις ούτε δεξιώσεις. Ρωτούσε επίσης εάν, βάσει του εγγράφου του δικηγόρου Βαλσαμάκη, θα έπρεπε να προσπαθήσει —εκτός από το να συμπληρώσει επειγόντως τον εξοπλισμό για την Αντιπροσωπεία— να ανακτήσει τα έπιπλα που ανήκαν στο ισπανικό Κράτος και που βρίσκονταν στην έδρα της Αντιπροσωπείας της οδού Σκουφά 31, στην οποία κατοικούσε λόγω των περιστάσεων ο Εκπρόσωπος του Φράνκο.

Αυτό θα ήταν το τελευταίο έγγραφο που ο Καν θα έστελνε στη Δημοκρατική κυβέρνηση, καθώς έληγε η διπλωματική του δραστηριότητα ως Επιτετραμμένου στην Αθήνα και, ως εκ τούτου, δεν στάθηκε δυνατόν να ανακτηθεί ο εξοπλισμός της Πρεσβείας.

Στην Ισπανία η Δημοκρατία έπνεε τα λοίσθια, γιατί μετά την απώλεια της Βαρκελώνης τον Φεβρουάριο του 1939, θα ακολουθούσε η πτώση της Μαδρίτης και του Τολέδο. Μετά από εκείνη την ημερομηνία, υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με την παραμονή του Καν στην Αθήνα υπό τη διπλωματική του ιδιότητα. Γνωρίζουμε μόνο ότι παρευρέθη στην κηδεία του Κεμάλ Ατατούρκ, του ηγέτη της Τουρκίας. Ωστόσο, σε επίπεδο προσωπικό υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τις λογοτεχνικές συναντήσεις που γίνονταν στην Αθήνα, και για τις οποίες μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

3.3. Πολιτιστικό έργο του Καν

3.3.1. Κεφάλαιο Σεφαραδίτες

Αν το διπλωματικό έργο του Καν στην Ελλάδα υπήρξε ενδιαφέρον, εξ ίσου ενδιαφέρον παρουσίασε και το πολιτιστικό του έργο υπέρ των Σεφαραδίων.

Σύμφωνα με τον Γκαρθία Μαρτίν⁶⁶, στη Θεσσαλονίκη ο Καν θα ξαναθυμόταν την πόλη του Τολέδο. Για να διασωθεί η γλώσσα και οι παραδόσεις, ο Καν ωθούσε τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης να εκφράσουν την επιθυμία να ιδρύσει η ισπανική Δημοκρατία ένα ινστιτούτο εκμάθησης ισπανικών, όπως το είχε κάνει η Γαλλία από τα μέσα του 19ου αιώνα ανοίγοντας γαλλόφωνα σχολεία μέσω της Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Συμμαχίας που ανταγωνίζονταν τώρα την ελληνική κυβέρνηση, η οποία είχε ανοίξει αντίστοιχα σχολεία στην πόλη.

⁶⁶ GARCÍA MARTÍN, F. Máximo José Kahn Nussbaum en Toledo..., σελ. 185.

Δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε εδώ την πρόταση του Καν για την πολιτιστική πολιτική στα Βαλκάνια, αν και μέρος της ήδη παρουσιάσαμε προηγουμένως. Συγκεκριμένα:

Στις αρχές του 20ού αιώνα, χάρη στον γερουσιαστή και γιατρό Άνχελ Πουλίδο, θα πραγματοποιείτο η Ισπανία θα συναντούσε ξανά τους Σεφαραδίτες στα Βαλκάνια.

Είναι γνωστό ότι ο γιατρός Πουλίδο, περπατώντας στη Θεσσαλονίκη στους δρόμους κοντά στο Λευκό Πύργο, συνάντησε κάποια παιδιά που διαλαλούσαν *¡El Liberal!*, *¡El Pueblo!*, πουλώντας εφημερίδες γραμμένες στα εβραίο-ισπανικά. Παραξενεμένος που άκουσε ισπανικά σ' αυτόν τον ξένο τόπο, ο Πουλίδο ρώτησε τα παιδιά ποια ήταν η καταγωγή τους. Τα παιδιά εκείνα ήταν απόγονοι των Εβραίων που είχαν εκδιωχθεί από την Ισπανία το 1492. Ο θαυμασμός και το ενδιαφέρον που προκάλεσαν στον Πουλίδο, είχε ως αποτέλεσμα να γράψει αρκετά βιβλία για τους Σεφαραδίτες για να προκαλέσει την προσοχή της ισπανικής κυβέρνησης: *Los israelitas españoles y el idioma castellano*, *Intereses nacionales*, *Españoles legendarios*, *Españoles sin patria* και *La raza sefardí* ήταν κάποια από αυτά.

Όλα τα συναισθήματα και οι εντυπώσεις που προκάλεσε στον Πουλίδο εκείνη η συνάντηση με τους Σεφαραδίτες στη Θεσσαλονίκη, μεταφέρθηκαν κάποια χρόνια αργότερα στο πρώτο περιοδικό στα ισπανικά που κυκλοφόρησε στη Θεσσαλονίκη το 1919, το *Hispania*⁶⁷. Στο περιοδικό αυτό γινόταν επίσης λόγος για τον ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει το ίδιο στην τελειοποίηση των ισπανικών —που μιλούσαν από τον 15ο αιώνα— με την αποστολή βιβλίων γραμματικής, λεξικών, αναγνωστικών, τη δημιουργία ισπανόφωνων σχολείων, κλπ. για τους 80.000 Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης.

Οι ενέργειες για τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ Ισπανίας και Σεφαραδιτών θα είχαν συνέχεια. Με πρωτοβουλία του Πουλίδο, δημιουργήθηκε στη Μαδρίτη η Παγκόσμια Εστία των Σεφαραδιτών για να προωθήσει τους δεσμούς μαζί τους, να διατηρήσει επαφή με τον εβραϊκό Τύπο, να κάνει μια διεθνή απογραφή των σεφαραδίτικων κοινοτήτων, να διαδώσει την ισπανική γλώσσα και λογοτεχνία, κλπ. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1922, η κυβέρνηση έστειλε στις διπλωματικές Αντιπροσωπείες και Προξενία της Ισπανίας στη Ρουμανία, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ελλάδα και Αίγυπτο μία Βασιλική Εγκύκλιο με ημερομηνία 22 Δεκεμβρίου 1921, για

⁶⁷ MORCILLO, M. *Hispania: Primera revista española en Oriente, Tesalónica (Grecia)*, 1919. Edición facsímil. Μελέτη, Εισαγωγή και Σημειώσεις της Matilde Morcillo. Certeza-Riopiedras, Θαραγόθα, 2015.

να εξηγήσει τη δημιουργία αυτής της Εστίας και τη νέα μορφωτική πολιτική, σημειώνοντας ιδιαίτερα το θέμα της ισπανικής γλώσσας και πολιτισμού.

Στις 27 Ιανουαρίου του 1922, η Μαδρίτη έστειλε ξανά στις Αντιπροσωπείες ένα νέο Βασιλικό Διάταγμα, το οποίο περιελάμβανε ένα ερωτηματολόγιο που έπρεπε να συμπληρωθεί από τους διπλωματικούς εκπροσώπους στο εξωτερικό, και περιείχε 12 ερωτήσεις. Αυτές αφορούσαν κυρίως την υπηκοότητα, τη γλώσσα και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα⁶⁸. Οι απαντήσεις καταδείκνυαν ότι η πολιτιστική δράση στα Βαλκάνια ήταν ελάχιστη, ενώ γινόταν ιδιαίτερη μνεία στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, με χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι εκείνη την περίοδο δεν υπήρχαν αξιόπιστες στατιστικές, και τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν ήταν απλές προσωπικές παρατηρήσεις.

Ερωτηματολόγιο του Βασιλικού Διατάγματος του 1922

1. Ποιος είναι κατά προσέγγιση ο αριθμός των ατόμων που μιλούν ισπανικά;
2. Ποια είναι η υπηκοότητά τους;
3. Είναι Εβραίοι στην πλειοψηφία τους;
4. Ποια είναι η στάση των ισπανόφωνων απέναντι στην Ισπανία;
5. Ποιο είναι το μορφωτικό τους επίπεδο;
6. Πώς θα αντιδρούσαν, κατά την κρίση σας, σε ενδεχόμενη μορφωτική ισπανική δραστηριότητα, όπως την ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών;
7. Υπάρχουν ιδιωτικά ιδρύματα ισπανικού πολιτισμού όπως σχολεία;
8. Εάν δεν υπάρχουν ή δεν επαρκούν, πού λαμβάνουν μόρφωση τα παιδιά των ισπανόφωνων;
9. Εάν δεν υπάρχει τίποτα από τα παραπάνω, τα ισπανικά διατηρούνται ως γλώσσα μέσω της οικογενείας;
10. Υπάρχει κάποια ξένη χώρα που έχει αναλάβει την εκπαίδευση των Εβραίων;
11. Μεταναστεύουν οι ισπανόφωνοι στη Νότιο Αμερική ή άλλες περιοχές;
12. Υπάρχουν στατιστικές ή δημοσιεύσεις που μπορούν να απαντούν στα παραπάνω;

Θα ήταν ένα χρόνο αργότερα όταν η ισπανική κυβέρνηση, βάσει του Βασιλικού Διατάγματος υπ' αριθμ. 27 της 30ής Μαΐου 1923, θα όριζε να διεξαχθούν στατιστικές για τις ισπανικές κοινότητες στο εξωτερικό⁶⁹.

⁶⁸ Για τα Βασιλικά Διατάγματα του 1921 και 1922: Marquina, A. y Gloria I. Ospina: *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior*. Espasa- Calpe, Μαδρίτη, 1987.

⁶⁹ NARANJO, C. (Ed.), 1994, *Cuba, la perla de las Antillas: Actas de las I Jornadas sobre Cuba y su Historia, Μαδρίτη: Ateneo Científico, Literario y Artístico de Madrid*, 126. Στο διαδίκτυο: editorial.csic.es/.../cuba-la-perla-de-las-antillas-actas-de-las-i-jorna.html. Επίσκεψη στις 14/10/2023.

Σύμφωνα με τον διπλωμάτη Χ. Αντόνιο Σανγκρόνιθ, το 1925, η Ισπανία ήταν στην ουσία άγνωστη στα Βαλκάνια, και γι' αυτό έπρεπε να εκμεταλλευθεί την αγάπη των Σεφαραδιτών προς τη χώρα. Ο Σανγκρόνιθ πρότεινε τη δημιουργία σχολείων στις πόλεις με τον μεγαλύτερο πληθυσμό Σεφαραδιτών, τη Θεσσαλονίκη και τη Σμύρνη, και την αποστολή δασκάλων και καθηγητών ισπανικών στα λύκεια και τα πανεπιστήμια των κυριότερων πόλεων των Βαλκανίων.

Το 1929, η Επιτροπή Πολιτιστικών Σχέσεων —που δημιουργήθηκε το 1927 επί της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα και αποτελούνταν από διπλωμάτες— έστειλε τον Ερνέστο Χιμένεθ Καβαγιέρο —τον συνεκδότη του περιοδικού *La Gaceta Literaria* και φίλου του Καν— στα Βαλκάνια για να διαπιστώσει την πραγματική κατάσταση της πολιτιστικής επιρροής. Θα έπρεπε, επίσης, να δώσει κάποιες διαλέξεις και να επισκεφθεί τους διπλωματικούς εκπροσώπους και τους προξένους σ' αυτές τις χώρες. Ο Χιμένεθ Καβαγιέρο πήρε μαζί του μια συλλογή από δίσκους γραμμοφώνου με ισπανικούς χορούς και τραγούδια, ταινίες, κινηματογραφική μηχανή, κλπ.

Εξ άλλου, το 1930, ο Εμπορικός Ακόλουθος της Ισπανίας στην Ευρώπη, Χ. Μ. Ντουσσινάζ επισκέφθηκε τις Βαλκανικές χώρες και συνέταξε μια αναφορά τονίζοντας ότι, εκτός του οικονομικού πεδίου, οι σεφαραδίτικες κοινότητες έχαναν το ενδιαφέρον τους για την Ισπανία. Ωστόσο, τον Ντουσσινάζ απασχολούσε επίσης το θέμα της γλώσσας των Σεφαραδιτών, σημειώνοντας ότι τα ισπανικά των Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης ήταν πιο αυθεντικά, ενώ εκείνα της Σόφιας και του Βελιγραδίου είχαν υποστεί αλλοιώσεις.

Κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Δημοκρατίας, η Ισπανία συνέχισε την πολιτιστική της πολιτική στα Βαλκάνια. Ο Ισπανός διπλωμάτης Αγουστίν ντε Φοσά, διαπιστευμένος στη Βουλγαρία από το 1931, αφού ήρθε σε επαφή με την βουλγαρική σεφαραδίτικη κοινότητα, συνέταξε μια έκθεση, γνωστή με το όνομα Σχέδιο Φοσά που έστειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών τον Οκτώβριο του 1932. Ο Φοσά, όπως και ο Χιμένεθ Καβαγιέρο και ο Ντουσσινάζ, πρότεινε τη δημιουργία σχολείων και βιβλιοθηκών, τη διοργάνωση κύκλων διαλέξεων, κινηματογραφικές προβολές, επιχορηγήσεις στον σεφαραδίτικο Τύπο, θεατρικές παραστάσεις και, τέλος, τη δημιουργία εμπορικών επιμελητηρίων σε συνεργασία με τις σεφαραδίτικες κοινότητες.

Σχετικά με τη διδασκαλία των ισπανικών, ο Φοσά έλεγε ότι η Ισπανία δεν έπρεπε —σε αντίθεση με άλλες χώρες όπως η Ιταλία και η Γαλλία— να τους διδάξει μια καινούργια γλώσσα, ήταν αρκετό να ξαναθυμηθούν και να εκσυγχρονίσουν τη γλώσσα που μιλούσαν στις οικογένειές τους εδώ και πολλούς αιώνες. Ωστόσο, ενώ το Σχέδιο είχε μεγάλο ενδιαφέρον, δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί.

Τελικά, στις 8 Ιανουαρίου 1932, η Δημοκρατική κυβέρνηση έστειλε την Εγκύκλιο αρ. 1221 σε όλους τους εκπροσώπους της Ισπανίας στο εξωτερικό για να επεξεργαστούν στατιστικές των ισπανικών κοινοτήτων σχετικά με θέματα δημογραφικά, οικονομικά και πολιτιστικά. Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν μετά από αυτή την Εγκύκλιο, δεν είχαν καμμία απολύτως σχέση ή, έστω, είχαν ελάχιστη με αυτά του ερωτηματολογίου του 1922. Τα νέα στοιχεία ήταν πιο ολοκληρωμένα, αν και παρουσίαζαν κάποιες ελλείψεις.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, οι στατιστικές πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια τεσσάρων συνεχών ετών, 1932-1935⁷⁰. Το 1936 σταμάτησε η επεξεργασία τους λόγω των τραγικών γεγονότων του ισπανικού Εμφυλίου, μέχρι που ο Καν, μετά τον διορισμό του ως Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη από τη Δημοκρατική κυβέρνηση το 1937, εν μέσω, δηλαδή, του ισπανικού Εμφυλίου, ασχολήθηκε ξανά με το θέμα και συνέταξε τη δική του πρόταση που βασιζόταν στις προηγούμενες.

Αργότερα, το Ίδρυμα Ραμόν Μενέντεθ Πιδάλ έδωσε μεγάλη σημασία σε έναν από τους τομείς για τους οποίους ενδιαφερόταν ο ίδιος ο Μενέντεθ Πιδάλ: την γλώσσα και την παραδοσιακή λογοτεχνία των Σεφαραδιτών. Μεταξύ των πολυάριθμων τεκμηρίων που υπάρχουν στο Ίδρυμα, βρίσκεται και ο φάκελλος του Καν ως Προξένου της Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου, ο οποίος, μεσούντος του πολέμου, είχε την ιδέα της δημοσίευσης μιας σεφαραδίτικης συλλογής παραδοσιακών τραγουδιών με προπαγανδιστικούς σκοπούς, κάτι που στον τομέα αυτού του είδους των συλλογών δεν είχε προηγούμενο. Ωστόσο, η δημοσίευση δεν έγινε. Πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του (1953), όμως, το Ίδρυμα θέλησε να βγάλει από τη λήθη και να δημοσιεύσει τα γραπτά του Καν, όπου εξέθετε την ιδιαίτερη οπτική του για τους Σεφαραδίτες⁷¹.

Γεγονός είναι ότι ο Καν, κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής του στη Θεσσαλονίκη, συνέλαβε ένα φιλόδοξο και ολοκληρωμένο σχέδιο για την προώθηση της σεφαραδίτικης γλώσσας και κουλτούρας, και την ενσωμάτωσή του στην ισπανική κουλτούρα, αν και οι ιδέες του, όπως ήδη είδαμε, δεν ήταν νέες.

⁷⁰ MORCILLO, M. «Política cultural de España en los Balcanes: inventarios de los intereses de España en las comunidades sefardíes de Grecia (1931-1936)». *Miscelánea de Estudios árabes y hebraicos. Sección hebreo*, n.º 63, Πανεπιστήμιο της Γρανάδα, Γρανάδα, 2014, σελ. 179-222; MARQUINA, A. y GLORIA I. Ospina, *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior*. Espasa-Calpe, Μαδρίτη, 1987, σελ. 138-139.

⁷¹ *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938*. Έκδοση σχολιασμένη από τον Antonio Jesús Cid. Ίδρυμα Ramón Areces. Ίδρυμα Ramón Menéndez Pidal, Μαδρίτη, 2019, σελ. 10.

Το 1937, ο Καν ξεκινούσε από τη βάση ότι οι Σεφαραδίτες θα έπρεπε να δραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στην επανοικοδόμηση της Ισπανίας. Ήδη το περιοδικό *Hispania*⁷² ανέφερε το 1919 το θεμελιώδες έργο που θα μπορούσαν να δραματίσουν η Ισπανία και οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης στην αναδιάρθρωση της Ευρώπης στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο Καν θεωρούσε αναγκαίο έναν συντονισμό όλων των διπλωματικών εκπροσώπων της Δημοκρατίας στις διάφορες χώρες όπου υπήρχαν σεφαραδίτικες κοινότητες. Γι' αυτό, τον Σεπτέμβριο του 1937 ζήτησε άδεια από τη Δημοκρατική κυβέρνηση προκειμένου να στείλει σε όλες τις ισπανικές Αντιπροσωπείες ένα λεπτομερές ερωτηματολόγιο για την διασκορπισμένη εβραιο-ισπανική σεφαραδίτικη κοινότητα σε όλα τα ζητήματα: δημογραφικά, γλωσσολογικά, νομικά, οικονομικά, κλπ. Ήταν ένα ερωτηματολόγιο που συμπλήρωνε τις ελλείψεις των προηγούμενων και αποτελούνταν από 36 ερωτήσεις συνολικά που, δεδομένου του ενδιαφέροντός τους, θεωρήσαμε σκόπιμο να παραθέσουμε εδώ⁷³:

Ερωτηματολόγιο

A. Γενικά στοιχεία:

1. Όνομα πόλης ή χωριού
2. Αριθμός κατοίκων
3. Κατανομή του πληθυσμού ανάλογα με υπηκοότητες και θρησκείες
4. Στάση των Αρχών προς τους Εβραίους (Ισότητα δικαιωμάτων; Αντισημιτισμός; Με ποιο τρόπο;)
5. Στάση των μη Εβραίων πολιτών προς τους Εβραίους

B. Κοινότητα Σεφαραδιτών

6. Αριθμός κατά προσέγγιση των ατόμων που την αποτελούν
7. Ποσοστό κατά προσέγγιση της εύπορης τάξης, της μεσαίας τάξης, της εργατικής τάξης, των απόρων
8. Κατανομή κατά προσέγγιση βάσει υπηκοοτήτων
9. Ποια επαγγέλματα κυριαρχούν στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα
10. Αριθμός κατά προσέγγιση διανοουμένων (καθηγητές Πανεπιστημίων, δάσκαλοι, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί)

⁷² MORCILLO, M. *Hispania: Primera revista española en Oriente, Tesalónica (Grecia)*, 1919. Edición facsímil. Μελέτη, Εισαγωγή και Σημειώσεις της Matilde Morcillo...

⁷³ Α.Μ.Α.Ε. Πολιτικό Τμήμα, Παράρτημα στο Έγγραφο αρ. 144 της 25ης Οκτωβρίου 1937. Βλ. *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938...*, σελ. 237-238.

11. Υπάρχουν ιστορικοί ή άλλα άτομα που ενδιαφέρονται για την Ιστορία ή το σύγχρονο πρόβλημα του ισπανικού εβραϊσμού; (ονόματα, καταγωγή, υπηκοότητα, ηλικία, δημοσιευμένο έργο, ειδικά ενδιαφέροντα)
12. Υπάρχει σεφαραδίτικη κοινότητα; (νομική κατάσταση, οικονομικοί πόροι, κύρια έξοδα προϋπολογισμού)
13. Υπάρχει Μέγας Ραβίνος; (όνομα, καταγωγή, υπηκοότητα, ηλικία, ειδικά ενδιαφέροντα)
14. Υπάρχουν διακεκριμένες προσωπικότητες μεταξύ των λοιπών ραβίνων; (όπως στον αριθμό 13)
15. Σε ποιους πολιτιστικούς θεσμούς απασχολείται η κοινότητα; (ακαδημίες, σχολείο, δημόσιες βιβλιοθήκες)
16. Υπάρχουν βιβλιοθήκες με ισπανικά βιβλία (παλιά, καινούργια); Διαβάζουν τη σύγχρονη ισπανική γλώσσα;
17. Υπάρχουν εβραϊκές εφημερίδες; (τίτλοι, γλώσσα στην οποία εκδίδονται, χαρακτηρισ στους οποίους τυπώνονται – καθαρά εβραϊκά, μεταγραφή σε εβραϊκούς χαρακτήρες, ρασί –, κατά προσέγγιση αριθμός εκδόσεων, ιδεολογία, χαρακτηριστικά, υπηκοότητα και προσωπικότητα των ιδιοκτητών, διευθυντών ή αρχισυντακτών)
18. Ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης στα οποία φοιτούν Σεφαραδίτες. Ποιας υπηκοότητας είναι. Αν διδάσκονται τα εβραίο-ισπανικά. Αν διδάσκονται τα ισπανικά. Αν διδάσκεται κάποιος τομέας ισπανικής κουλτούρας.
19. Μπορούν οι Σεφαραδίτες να φοιτούν σε Πανεπιστήμιο; Ποιες Σχολές προτιμούν; Μπορούν να ασκήσουν επαγγέλματα όπως του δικηγόρου, γιατρού, κλπ. έχοντας φοιτήσει στα τοπικά Πανεπιστήμια;
20. Τι γλώσσα/-ες μιλάει η σεφαραδίτικη κοινότητα; Ποιο είναι το κατά προσέγγιση ποσοστό της σεφαραδίτικης κοινότητας που μιλάει κατά προτίμηση ξένες γλώσσες. Ποιο είναι το κατά προσέγγιση ποσοστό που μιλάει αποκλειστικά εβραίο-ισπανικά;
21. Μιλούνται τα σύγχρονα ισπανικά; Υπάρχουν καθηγητές ή άτομα γενικά που διδάσκουν ισπανικά ή που θα ήταν σε θέση να διδάξουν; (ονόματα, ηλικία, καταγωγή, υπηκοότητα, χαρακτηριστικά).
22. Κατά προσέγγιση ποσοστό αναλφάβητων
23. Σε ποια χέρια συγκεντρώνεται το κεφάλαιο; (Τράπεζες, βιομηχανία ή εμπόριο)
24. Βιομηχανία ή εμπόριο που προτιμούν οι Σεφαραδίτες
25. Ποιες ειδικότητες υπάρχουν μεταξύ των εργατών;
26. Σύγχρονα έργα με στοιχεία για την σεφαραδίτικη κοινότητα (συγγραφέας, τίτλος)

Γ. Ισπανοί υπήκοοι στην σεφαραδίτικη κοινότητα

27. Νομική κατάσταση της ισπανικής κοινότητας
28. Αριθμός οικογενειών ή ατόμων
29. Κατά προσέγγιση ποσοστό των εύπορων οικογενειών, των οικογενειών μεσαίας και εργατικής τάξης

30. Αριθμός ανηλίκων κάτω των 17 (και τα δύο φύλα) ανά εύπορη οικογένεια
31. Υπάρχουν διανοούμενοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες μεταξύ των Ισπανών Σεφαραδιτών; (αριθμός, ονόματα, χαρακτηριστικά)
32. Υπάρχουν μεταξύ των Ισπανών Σεφαραδιτών υπηκόων άτομα που ενδιαφέρονται πρωτίστως για το σεφαραδίτικο ζήτημα; (ονόματα, δημοσιευμένο έργο, ακτίνα δράσης, ειδικότητες)

Δ. Πρωτοβουλίες μορφωτικής δραστηριότητας

33. Έχει ασχοληθεί η Αντιπροσωπεία, το Γενικό Προξενείο ή το Προξενείο με το σεφαραδίτικο ζήτημα; Με ποιο τρόπο; Με τι αποτέλεσμα; Ποιες είναι οι κύριες αιτίες που εμποδίζουν πιο θετικά αποτελέσματα;
34. Δίδονται διαλέξεις πολιτιστικού περιεχομένου; Με ποια συχνότητα; Πού; Κατά προσέγγιση αριθμός παρισταμένων.
35. Υπάρχει κάποια ισπανικός Σύλλογος με πολιτιστικούς σκοπούς; Τι έργο πραγματοποιεί; Ποιος είναι ο πρόεδρος; Εξέχοντα μέλη.
36. Υπάρχει στην Αντιπροσωπεία, Γενικό Προξενείο ή Προξενείο κάποιος υπάλληλος Σεφαραδίτης; (υποπρόξενος, διοικητικός υπεύθυνος, γραμματέας). Όνομα, ηλικία, καταγωγή, υπηκοότητα. Έχει οικογενειακούς δεσμούς με την κοινότητα;

Ο Καν πρότεινε τη δημιουργία ενός δικτύου συνεργατών που θα είχε ως κέντρο τη Θεσσαλονίκη για τη διάδοση της ισπανικής κουλτούρας στα σύγχρονα ισπανικά και στα σεφαραδίτικα ισπανικά. Ούτε αυτή η ιδέα ήταν καινούργια. Ήδη το 1919, δύο εφημερίδες της Θεσσαλονίκης που κυκλοφορούσαν στα εβραίο-ισπανικά, οι *El Liberal* και *El Pueblo*, ζητούσαν οικονομική υποστήριξη από την Ισπανία για να δημοσιεύσουν μια σελίδα τους στα σύγχρονα ισπανικά, κι έτσι η κοινότητα να μπορέσει να τα μάθει γιατί δεν διέθεταν βιβλία, λεξικά ή γραμματικές για να το κάνουν. Η Ισπανία δεν την παρείχε⁷⁴.

Η πρόταση περιελάμβανε επίσης την έκδοση ενός μηνιαίου περιοδικού που θα μπορούσε να ονομαστεί *Sefarad* —*Revista de los judíos españoles* (Σεφαράδ—Περιοδικό των Ισπανο-Εβραίων) αλλά λόγω των συγκυριών που επέφερε η εξέλιξη του πολέμου στην Ισπανία, η αποτυχία της Δημοκρατίας και, τελικά, η έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, δεν πραγματοποιήθηκε το σχέδιο. Επίσης, δεν είναι γνωστό αν τελικά στάλθηκαν τα ερωτηματολόγια και αν αυτά απαντήθηκαν⁷⁵.

⁷⁴ MORCILLO, M. "La comunidad sefardita de Salónica después de las guerras balcánicas (1912-1913)". *Sefarad*, 52ος χρόνος, παν/πο, 2. Ανώτατο Συμβούλιο Επιστημονικών Ερευνών (Μαδρίτη), 1997, σελ. 307-331.

⁷⁵ *El Romancero sefardí de Máximo José Kahn. Proyecto presentado al Ministerio de Estado en 1937 y otros escritos de 1937-1938...*, σελ. 22.

3.3.2. Συλλογή παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών

Το ζήτημα της Συλλογής παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών για Σεφαραδίτες που είχε κατά νου ο Καν, αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο.

Στις 10 Νοεμβρίου 1937, ο Καν έστειλε ένα διαβιβαστικό έγγραφο στον Υπουργό Εξωτερικών Χοσέ Χιράλ με τον τίτλο «Θέμα: Πρόταση για την έκδοση μιας μικρής Συλλογής Σεφαραδίτικων Τραγουδιών για προπαγανδιστικούς σκοπούς⁷⁶». Σ' αυτήν υπήρχε συνημμένο ένα κείμενο με το οποίο ο Καν πρότεινε την έκδοση ενός μικρού τόμου με τους στίχους 20-30 παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών, εκείνων των παλιών καστιλλιάνικων, που τραγουδούσαν ακόμα οι Ισπανο-Εβραίοι. Την έκδοση θα συνόδευαν διαφωτιστικά σκίτσα και μία μικρή εισαγωγή μη πολιτικού χαρακτήρα για να ισχύει για όλες τις χώρες, και η οποία θα διευκρίνιζε ότι η σκοπιμότητα της έκδοσης ήταν να καταδείξει στους Σεφαραδίτες της Ανατολής ότι η Ισπανική Δημοκρατία ήταν διατεθειμένη να επανορθώσει τις τραγικές συνέπειες της Ιερής Εξέτασης μετά τον διωγμό των Εβραίων από την Ισπανία το 1492.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έκδοση θα εκπληρούσε πρακτικούς και συναισθηματικούς σκοπούς και, καθώς η εισαγωγή θα ήταν γραμμένη στα σύγχρονα ισπανικά και όλο το βιβλίο με λατινικούς χαρακτήρες, θα εκπληρούσε επίσης και σκοπούς πολιτιστικούς. Ως εκ τούτου, θα αποτελούσε ένα τέλειο εργαλείο προπαγάνδας.

Ο Καν πρότεινε να γίνει η επιλογή των παραδοσιακών τραγουδιών από κάποιον ειδικό, ενώ στην εισαγωγή θα έπρεπε να γίνει σαφές ότι τα συμφέροντα της Δημοκρατίας και των Σεφαραδιτών δεν ήταν μονομερή και στείρα αλλά αμοιβαία και πρακτικού χαρακτήρα.

Η έκδοση του βιβλίου θα μπορούσε να γίνει στο τυπογραφείο του περιοδικού της Βαλένθια *Hora de España* σε σχήμα αλμανάκ τσέπης. Στις 20 Δεκεμβρίου 1937 ο Καν ενημερώνεται ότι το Υπουργείο Παιδείας, μετά από διαβούλευση με το Συμβούλιο Πολιτιστικών Σχέσεων, ενέκρινε την πρότασή του και ζητούσε ταυτόχρονα την αποστολή της συλλογής των παραδοσιακών τραγουδιών. Ο Καν δεν άργησε να απαντήσει λέγοντας ότι θα έστειλε 24 πλήρη τραγούδια και αποσπάσματα από μερικά άλλα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν μέρος της συλλογής. Ο Καν ανέφερε σε αυτή την επιστολή ότι η βιβλιοθήκη του των σχεδόν 4.000 τόμων, είχε καταστραφεί, όπως και το σπίτι του, στο Τολέδο και, ως εκ τούτου, εκείνη την περίοδο δεν είχε περισσότερο υλικό, αν και θεωρούσε σκόπιμο ο αριθμός των τραγουδιών να ήταν 30. Έτσι κατέφυγε σε έντυπες πηγές.

⁷⁶ Αυτ.: σελ. 223.

Ο Καν έκανε την επιλογή των τραγουδιών από δύο μόνο δευτερεύουσες αλλά πολύ αξιόλογες βιβλιογραφικές πηγές. Το 1937 οι μοναδικές πηγές που πρόσφεραν μια γενική εικόνα των σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών ήταν *Ο κατάλογος των εβραίο-ισπανικών τραγουδιών του Μενέντεθ Πιδάλ*, δημοσιευμένος το 1907, και *Τα εβραίο-ισπανικά Τραγούδια του Ροδόλφο Χιλ* το 1911.

Τα 24 τραγούδια που επέλεξε ο Καν είναι αριθμημένα αλλά χωρίς να ακολουθούν μια συνεκτική θεματική ενότητα. Όχι αναίτια ο Καν έλεγε ότι φιλοδοξούσε μόνο να συγκεντρώσει «εκείνα τα παλιά καστιλιάνικα τραγούδια που τραγουδούν ακόμα οι Ισπανοί Εβραίοι», αν και συμπεριέλαβε έναν ικανό αριθμό από λυρικές συνθέσεις που δεν ήταν παραδοσιακά τραγούδια, αποτέλεσμα ίσως μιας ευσπευσμένης επιλογής, όπως θα έλεγε ο συγγραφέας⁷⁷.

Δυστυχώς, όμως, όπως συνέβη με το σχέδιο της αποστολής του ερωτηματολογίου στις αντιπροσωπείες και τα προξενεία, όπως ήδη είδαμε, και το σχέδιο της συλλογής των σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών δεν είχε συνέχεια. Αυτή η αποτυχία οφείλεται στο γεγονός ότι η εισαγωγή της συλλογής, που θεωρείτο ουσιαστική για τους προπαγανδιστικούς σκοπούς της Δημοκρατίας, δεν γράφτηκε ποτέ. Ο Καν πρότεινε να γράψει μια εισαγωγή με μη πολιτικό περιεχόμενο κάποιος που θα επέλεγε το Υπουργείο Εξωτερικών, αν και ο φίλος του Καν, Χουάν Χιλ-Άλμπερτ έλεγε ότι θα μπορούσε να τη γράψει ο ίδιος ο Καν. Ωστόσο, ο Καν δεν έλαβε ποτέ άνωθεν οδηγίες για κάτι τέτοιο. Ήταν κρίμα πραγματικά γιατί αυτή θα ήταν η πρώτη φορά που θα εκδιδόταν μια συλλογή σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών από την Ισπανία όχι για μελετητές ή αναγνώστες της Ισπανίας αλλά για τους ίδιους τους θεματοφύλακες και μεταλαμπαδευτές τους.

Τελικά, καθώς στα μέσα του 1938, έληγε η θητεία του Καν ως Προξένου της Θεσσαλονίκης για να μεταβεί στην Αθήνα ως Επιτετραμμένος, και καθώς τα γεγονότα που συνέβησαν τον επόμενο χρόνο, προκάλεσαν την πτώση της Δημοκρατίας, το σχέδιο εγκαταλείφθηκε στο σύνολό του.

⁷⁷ Αυτ: σελ. 37.

4

Συμπεράσματα

Το λογοτεχνικό έργο του Καν ήταν αυτόφωτο, όπως αποδεκνύεται από τα πολυάριθμα άρθρα, δοκίμια, μεταφράσεις και βιβλία που δημοσίευσε. Όχι άδικα θεωρήθηκε ένας από τους μεγάλους της λογοτεχνίας του 20ού αιώνα στην Ισπανία, αν και, δυστυχώς, ξεχάστηκε γρήγορα μέχρι που, στις αρχές του 21ού αιώνα, με αφορμή μια έκθεση που έγινε για το έργο του στο Τολέδο το 2006, άρχισαν να δημοσιεύονται μελέτες για τον Καν.

Εξ ίσου ενδιαφέρον ήταν το διπλωματικό του έργο στην Ελλάδα, αρχικά, με την ιδιότητα του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη το 1937, όπου ζούσε η μεγαλύτερη σεφαραδίτικη κοινότητα της Ανατολής, και στην οποία πρόσφερε παντός τύπου στήριξη και βοήθεια, όπως είδαμε, και που υπήρξε πηγή έμπνευσης των γραπτών του. Ο Καν αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει προς μεγάλη του θλίψη όταν διορίστηκε Επιτετραμμένος της Αντιπροσωπείας στην Αθήνα το 1938, όπου αποτέλεσε μέρος της διπλωματικής αντιδικίας που είχε ενσκήψει στην Πρεσβεία μεταξύ του ανεπίσημου εκπροσώπου του Φράνκο, του Ρομέρο ντε Ραδιγάλες, που είχε παρανόμως καταλάβει την Αντιπροσωπεία, και του ίδιου του Καν που εκπροσωπούσε τη Δημοκρατική κυβέρνηση. Η ελληνική κυβέρνηση έμεινε αμέτοχη στη διαμάχη λόγω του θαυμασμού της προς τον Φράνκο σε επίπεδο ιδιωτικό, ωστόσο επίσημα αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την κυβέρνηση της Δημοκρατίας. Όμως, ούτε η ισπανική Δημοκρατική κυβέρνηση προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα

παρά το γεγονός ότι θα ωφελούσε την Ισπανία η επίλυσή του με τον διορισμό ενός νέου Επιτετραμμένου στην Αθήνα. Με λίγα λόγια, τα πράγματα δεν ήταν εύκολα για τον Καν όσο ήταν Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη.

Η διαμάχη αυτή θα συνεχιζόταν κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αθήνα με την ιδιότητα του Επιτετραμμένου, αυτή τη φορά έχοντας να αντιμετωπίσει το ζήτημα της ανάκτησης του εξοπλισμού της Πρεσβείας που εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό την κατάληψη του Ραδιγάλες, χωρίς να ξεχνάμε τις οικονομικές δυσκολίες που χρειάστηκε να περάσει εκείνη την περίοδο.

Όμως, ούτε η παραμονή του στη Νότια Αμερική υπήρξε εύκολη, παρά το ότι είχε τη συντροφιά των φίλων, τους οποίους θα αμελούσε για να ριζοσπαστικοποιηθεί και να καταλήξει σ' έναν υπερβολικό μυστικισμό. Είχε αφήσει πίσω του την επινοημένη ταυτότητα του Εβραίου Σεφαραδίτη της Ισπανίας.

Πράγματι, η ζωή και το έργο του Καν ήταν συναρπαστικό και, παρά το γεγονός ότι πέθανε νέος, είχε τον χρόνο να ζήσει πολύ ενδιαφέρουσες και πλούσιες εμπειρίες κατά τη διάρκεια των τριών εκούσιων εξοριών του, όπως θα έλεγε ο ίδιος ο Μαρτίν Χιχόν, στην Ισπανία, στην Ελλάδα και στη Νότια Αμερική.

5

Περιεχόμενο Εγγράφων Τεκμηρίωσης

5.1. Ομοιοτυπίες εγγράφων

5.1.1. Διπλωματική δράση

5.1.2. Πολιτιστική δράση

5.2. Έγγραφα για την δράση του Καν στην Ελλάδα

5.2.1. Διπλωματική δράση

Η ισπανική κυβέρνηση υπόσχεται να διορίσει Επιτετραμμένο στην Αθήνα (Ιούλιος 1937)⁷⁸

Εξοχώτατε,

Έχω την τιμή να επανέλθω στο τηλεγράφημά σας της 8ης Μαΐου, στο οποίο μου επισημαίνετε ότι «το συντομότερο δυνατόν θα προβούμε στον διορισμό Επιτετραμμένου στην Αθήνα», καθώς επίσης και στις προηγούμενες και κατοπινές αναφορές μου γύρω από αυτό. Μην έχοντας μέχρι τώρα λάβει κάποια είδηση που θα επιβεβαιώνει τον αναφερθέντα διορισμό, επιτρέψατέ μου να υπογραμμίσω ξανά τη μεγάλη σημασία αυτής της ενέργειας, προκειμένου να απαλλαγούμε, πρωταρχικά, από τον κ. Ρομέρο που εξακολουθεί να έχει υπό κατάληψη την Αντιπροσωπεία μας στην Αθήνα.

Ο Γενικός Πρόξενος

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προς τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών

⁷⁸ A.M.A.E. Fondo Renovado 841, φάκελλος 8. Έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 3 Ιουλίου 1937.

Κατάσταση της ισπανικής κοινότητας και διορισμός του κ. Μπεγόνια ως Αντιπροσώπου της Ισπανίας στην Αθήνα (Φεβρουάριος 1938)⁷⁹

Εξοχώτατε,

Επιβεβαιώνω ότι έλαβα την Αναφορά αρ. 14 της 18ης τρέχοντος μηνός και έχω την τιμή να σας πληροφορήσω ότι δεν έχω ενημερώσει τον κ. Μπεγόνια σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ισπανική κοινότητα της Αθήνας, δεδομένου ότι ο εν λόγω κύριος δεν έχει αναλάβει ακόμα τη θέση. Σε προηγούμενες ευκαιρίες (έγγραφα αρ. 8, 58 και 110 της 6ης Μαΐου, 3ης Ιουλίου και 24ης Σεπτεμβρίου 1937 αντίστοιχα) είχα την τιμή να επιστήσω την προσοχή σας σχετικά με την αναγκαιότητα της παρουσίας του κ. Μπεγόνια στην Αθήνα, επειδή πρόκειται για μια πόλη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για εμάς από όλες τις απόψεις και επειδή δεν είναι δυνατόν να επιλυθεί ένας μεγάλος αριθμός θεμάτων εξαιρετικού ενδιαφέροντος χωρίς την παρουσία ενός δικού μας εκπροσώπου στην Πρεσβεία. Με μια ιδιωτική επιστολή στις 2 Δεκεμβρίου 1937, ο κ. Μπεγόνια με πληροφορούσε ότι δεν μπορεί να μεταβεί ακόμα στην Αθήνα λόγω έλλειψης οδηγίων από την πλευρά σας. Πρόσφατα, πληροφορήσα λεπτομερώς τον κ. Τομπίο κατά την επίσκεψη που πραγματοποίησε στο Προξενείο σχετικά με την αναγκαιότητα της παρουσίας ενός Επιτετραμμένου στην Αθήνα.

Ο Πρόξενος της Ισπανίας

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προς τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών

⁷⁹ Αυτ.: Έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1938.

Διπλωματικός εκπρόσωπος στην Αθήνα (Μάρτιος 1938)⁸⁰

Εξοχώτατε,

Ο Πρόξενος της Ισπανίας στην Αθήνα επιμένει, σχεδόν από την ημέρα του διορισμού του, στην ανάγκη να διοριστεί στην Αθήνα ένας διπλωματικός εκπρόσωπος της ισπανικής κυβέρνησης.

Στο ζήτημα αυτό αναφέρονται τα έγγραφα του Προξενείου της Θεσσαλονίκης υπ' αριθμ. 8, 58 και 110 της 6ης Μαΐου, 3ης Ιουλίου και 24ης Σεπτεμβρίου 1937 αντίστοιχα.

Σε αυτά παρουσιάζει την κατάσταση της Αντιπροσωπείας μας στην Αθήνα, που βρίσκεται υπό την κατοχή του παλαιού μας εκπροσώπου κ. Ρομέρο, κατ' ουσίαν στασιαστή, ο οποίος, από τη θέση αυτή, ζημιώνει όσο μπορεί την Δημοκρατική κυβέρνηση, και είναι σε θέση να δημιουργήσει σοβαρό πρόβλημα, κυρίως στα λιμάνια. Ο Πρόξενός μας στη Θεσσαλονίκη σημειώνει ότι ο κ. Ρομέρο φαίνεται να διαθέτει ένα δίκτυο κατασκοπείας στην ίδια μας την Αντιπροσωπεία, και χρησιμοποιεί το γεγονός ότι διαμένει σ' αυτήν για να θεωρείται εκπρόσωπος της Δημοκρατίας, ενώ θα έπρεπε να γίνει καταγγελία ότι επωφελείται παρατύπως.

Στο έγγραφο αρ. 23 της 2ας Φεβρουαρίου, σχετικά με την κατάσταση της ισπανικής κοινότητας των Αθηνών, αναφέρεται λεπτομερώς σε ορισμένες πράξεις του κ. Ρομέρο. Κατά τα λεγόμενά του, στα τέλη του περασμένου χρόνου αυτός ο κύριος επέδωσε πιστοποιητικά υπηκοότητας στους Ισπανούς της Αθήνας, περίπου 70 άτομα στην πλειονότητά τους Σεφαραδίτες, που θα του απέφεραν 800 δραχμές. Η Αστυνομία αναγνωρίζει την υπογραφή του κ. Ρομέρο σε έγγραφα αυτού του είδους, χάρη στους πολιτικούς φίλους που διαθέτει σε επίσημους κύκλους και στη Διεύθυνση Ασφαλείας.

Σε αυτό το έγγραφο απάντησε το Υπουργείο με την Αναφορά αρ. 14 της 18ης Φεβρουαρίου, λέγοντας στον Πρόξeno στη Θεσσαλονίκη ότι αναμενόταν πως θα είχε γνωστοποιήσει την κατάσταση της ισπανικής κοινότητας στον Επιτετραμμένο της Ισπανίας στην Τουρκία, κ. Μπεγόνια, διαπιστευμένο επίσης στην Αθήνα.

⁸⁰ Αυτ.: Έγγραφο στον Υπουργό Εξωτερικών, Βαρκελώνη, 25 Μαρτίου 1938.

Το έγγραφο του Προξένου στη Θεσσαλονίκη αρ. 47 της 28ης Φεβρουαρίου, εκτός από την επιβεβαίωση της παραλαβής της αναφερθείσας Αναφοράς, πληροφορεί ότι, καθώς ο κ. Μπεγόνια δεν είχε αναλάβει τη θέση του στην Αθήνα, δεν τον είχε πληροφορήσει για την κατάσταση της ισπανικής κοινότητας σε αυτή την πόλη.

Στο εν λόγω έγγραφο ο κ. Καν επιμένει στην ανάγκη να διοριστεί ένας δικός μας εκπρόσωπος στην Αθήνα και να εγκατασταθεί στην Πρεσβεία μας, εφ' όσον, με άλλο τρόπο, δεν μπορούν να επιλυθούν ζητήματα μεγάλου ενδιαφέροντος για την Ισπανία. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στις 2 Δεκεμβρίου 1937, μέσω ιδιωτικής επιστολής, ο κ. Μπεγόνια πληροφόρησε τον κ. Καν, ότι δεν είχε λάβει ακόμα οδηγίες του Υπουργείου για να μεταβεί στην Αθήνα. Ο κ. Τομπίο, ο οποίος επισκέφθηκε πρόσφατα το Προξενείο της Θεσσαλονίκης, ενημερώθηκε γι' αυτό το ζήτημα από τον Πρόξενο.

Εν αναμονή των πιο πρόσφατων στοιχείων για τα οποία θα ενημερώσει εντός ολίγων ημερών ο κ. Τομπίο ως αποτέλεσμα της επίσκεψής του, επιτρέψατέ μου να υπογραμμίσω τη σημασία του ζητήματος και την ανάγκη της επείγουσας επίλυσής του. Θέματα όπως η δικαστική διαμάχη του πλοίου «Γαρδελάκη» κατέδειξαν πόσο ζημιώνει τη Δημοκρατία η έλλειψη διπλωματικής εκπροσώπησης στην Ελλάδα. Αν και διαθέτουμε εμπορικό και ναυτιλιακό εκπρόσωπο, αυτοί στερούνται διπλωματικής υποστήριξης, και επίσης δεν έχουν την επιτήρηση που θα αντιστοιχούσε στη διπλωματική εκπροσώπηση. Με αυτή, επίσης, θα αποφεύγονταν οι χειρισμοί των στασιαστών εκπροσώπων στην Ελλάδα, οι οποίοι ενθαρρύνονται από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποιος που να εναντιώνεται σ' αυτούς σ' ένα πολιτικό κλίμα που τους ευνοεί.

Κατά την κρίση της Εξοχότητάς Σας.
Ματίλδε Ουίθι*

* Η Matilde Huici ήταν μέλος μιας ομάδας διανοούμενων που μαχόταν για την υπεράσπιση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Συνεργάστηκε με την κυβέρνηση της Β' Δημοκρατίας μέχρι το τέλος του Εμφυλίου, περίοδο κατά την οποία ήταν μέλος του Συνδέσμου Αντιφασιστριών Γυναικών.

Ζήτημα της ανάκτησης του εξοπλισμού της Πρεσβείας της Ισπανίας στην Αθήνα (Οκτώβριος 1938)⁸¹

Αξιότιμε Κύριε,

Τα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με την ανάκτηση του εξοπλισμού της Πρεσβείας της Ισπανίας, τα οποία έχει σφετεριστεί ο εκπρόσωπος του στρατηγού Φράνκο στην Ελλάδα, καθώς και η γνώμη μου επί του θέματος, βρίσκονται στην αναφορά που σας στέλνω συνημμένα.

Αν και θεωρώ ότι θα ήταν δυνατόν να ανακτηθεί ο εν λόγω εξοπλισμός οδηγώντας τον καταχραστή στην ελληνική δικαιοσύνη, επιτρέψατέ μου να προτείνω ότι θα ήταν επιθυμητό από όλες τις απόψεις να διευθετηθεί, ει δυνατόν, το ζήτημα φιλικά. Θα είμαι στη διάθεσή σας για τις απαραίτητες ενέργειες.

Εν αναμονή των οδηγιών σας, παρακαλώ δεχθείτε την έκφραση της εξαιρετικής μου εκτίμησης.

Υπογραφή: Θ. Βαλσαμάκης

⁸¹ Αυτ.: Επιστολή του δικηγόρου Βαλσαμάκη στον Επιτετραμμένο της Ισπανίας στην Αθήνα Μάξιμο Χοσέ Καν, Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 1938.

Ο Καν συμβουλευέται την ισπανική κυβέρνηση αν πρέπει να ανακτήσει την επίπλωση της Πρεσβείας (Δεκέμβριος 1938)⁸²

Εξοχώτατε,

Σχετικά με το έγγραφό μου αρ. 81 της 6ης τρέχοντος μηνός, στο οποίο ζητούσα έγκριση για την αγορά χαλιών, κουρτινών, σερβίτσιων, κλπ. με το κονδύλι των εξόδων υλικού, για την Αντιπροσωπεία, δεδομένου ότι οι αίθουσές της, χωρίς αυτές τις απαραίτητες αγορές, δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για επίσημα γεύματα ή δεξιώσεις, έχω την τιμή να σας ρωτήσω αν οφείλω να προσπαθήσω – εκτός από το να συμπληρώσω επείγοντως τον διαθέσιμο εξοπλισμό της Αντιπροσωπείας με τον προαναφερθέντα τρόπο – να ανακτηθούν η επίπλωση που ανήκει στο ισπανικό κράτος και που βρίσκεται στην παλαιά έδρα της Αντιπροσωπείας επί της οδού Σκουφά, στην οποία κατοικεί συγκυριακά ο εκπρόσωπος του Φράνκο.

Με τη συναίνεσή σας ανέθεσα στους δικηγόρους μας, τους κ.κ. Α. Δ. Μάνθο και Θεμ. Βαλσαμάκη τη σύνταξη μιας λεπτομερούς αναφοράς σχετικά με τις πιθανότητες να ανακτηθεί η εν λόγω επίπλωση.

Ο Επιτετραμμένος της Ισπανίας

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προ τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών. Βαρκελώνη

⁸² Αυτ.: Από έγγραφο του Επιτετραμμένου της Ισπανίας στην Αθήνα Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Αθήνα, 27 Δεκεμβρίου 1938.

5.1.2. Πολιτιστική δράση

Ο Καν ζητά άδεια από την Δημοκρατική κυβέρνηση για να απευθυνθεί στις σεφαραδίτικες κοινότητες της Ανατολής (Σεπτέμβριος 1937)⁸³

Εξοχώτατε,

Χωρίς να έχω την πρόθεση να καταχραστώ δικαιώματα που δεν μου αντιστοιχούν αλλά με την επιθυμία να υπηρετήσω την υπόθεση της Δημοκρατίας στο πλαίσιο, κυρίως, της ειδικής αποστολής που μου έχει ανατεθεί, έχω την τιμή να σας εκθέσω ευσεβώς τα κάτωθι:

Βάσει του σημαντικού ρόλου που θα διαδραματίσουν οι Εβραίοι ισπανικής καταγωγής (Σεφαραδίτες) της Ανατολής στην ανοικοδόμηση της Ισπανίας, και με την προοπτική της ανάγκης της ενοποίησης των εφαρμοσμένων μέτρων σε ό,τι αφορά στους Ισπανούς υπηκόους, παρακαλώ όπως μου δοθεί η άδεια να απευθυνθώ γραπτώς, εξ ονόματος της Κυβέρνησης, σε όλες τις διπλωματικές και προξενικές αντιπροσωπείες στην Ανατολή υπό τη δικαιοδοσία των οποίων βρίσκονται σημαντικοί θύλακες Ισπανο-Εβραίων. Με την συναίνεσή σας, θα ήθελα να συγκεντρώσω στη Θεσσαλονίκη όλα τα στοιχεία που αναφέρονται στους Σεφαραδίτες της Ανατολής για να καταστεί δυνατόν, με τον καιρό, η ενιαία αντιμετώπιση του προβλήματος.

Εάν είστε, κατ' αρχήν, σύμφωνος με αυτό το σχέδιο, θα ήθελα αργότερα να πραγματοποιήσω ένα ταξίδι για να συλλέξω προσωπικές εντυπώσεις στο Βουκουρέστι, τη Σόφια, το Βελιγράδι, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο και την Ιερουσαλήμ, δηλαδή, στις πρωτεύουσες όπου βρίσκονται εγκατεστημένες οι πιο σημαντικές κοινότητες Σεφαραδιτών. Η άμεση επαφή με τους πνευματικούς ανθρώπους των αντίστοιχων κοινοτήτων, θα μας επέτρεπε να τους καλέσουμε να μας εφοδιάζουν τακτικά με λογοτεχνικό και πολιτιστικό υλικό με σκοπό να χρησιμοποιηθεί σε ένα μηνιαίο περιοδικό που θα έπρεπε να εκδοθεί στο Παρίσι, για παράδειγμα, από το Πρακτορείο Ισπανία, που θα αναλάβει την αποστολή του σε όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς.

Προς στιγμήν, θα ήταν αρκετό να αποστείλουμε σε όλες τις αντιπροσωπείες μας στις προαναφερθείσες πρωτεύουσες ορισμένα ερωτηματολόγια που έχουμε

⁸³ Α.Μ.Α.Ε. Fondo Renovado, 895, φάκελλος 119. Έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου 1937.

επεξεργαστεί εδώ στη Θεσσαλονίκη, τα αποτελέσματα των οποίων θα είχα την τιμή να σας παρουσιάσω μαζί με κάποιο πιο εξειδικευμένο σχέδιο βασισμένο σε αυτά.

Ως εκ τούτου, επιτρέψατέ μου να σας παρακαλέσω να μου δοθεί η προαναφερθείσα άδεια.

Ο Πρόξενος της Ισπανίας

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προ τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών

Ο Καν στέλνει στην ισπανική κυβέρνηση το ερωτηματολόγιο και το λεπτομερές σχέδιο δράσης (Οκτώβριος 1937)⁸⁴

Εξοχώτατε,

Σε απάντηση της Αναφοράς σας Ευρώπη αρ. Μ28 της 10ης Οκτωβρίου, έχω την τιμή να αποστείλω συνημμένα το μοντέλο του ερωτηματολογίου που θα επιθυμούσα να αποστείλω στις Πρεσβείες μας στο Βελιγράδι, Βουκουρέστι, Σόφια και Κάιρο, στο Γενικό Προξενείο μας στην Ιερουσαλήμ και στα Προξενία μας στην Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια. Αυτό αφορά τόσο στις προαναφερθείσες πρωτεύουσες όσο και άλλες πόλεις των αντίστοιχων χωρών όπου υπάρχουν σημαντικές κοινότητες Σεφαραδιτών.

Μετά την επεξεργασία ενός πλήρους πίνακα του συνόλου των κοινοτήτων των Σεφαραδιτών στην Ανατολή, βάσει των στοιχείων που θα συγκεντρωθούν από τα ερωτηματολόγια, θα ήθελα να σας υποδείξω τις πλέον ενδεδειγμένες πόλεις, εκτός εάν η γνώμη σας είναι διαφορετική, για μια προσωπική μου επίσκεψη, με σκοπό να πραγματοποιήσω, μέσω των Αρχηγών των Αποστολών μας, μια άμεση επαφή με τους Σεφαραδίτες διανοούμενους (2 ή 3 από κάθε κοινότητα) που είναι ικανοί και διατεθειμένοι να εργαστούν για το ζήτημα των Σεφαραδιτών υπό μια ενιαία πρωτοβουλία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα εξασφαλιζόταν ένα δίκτυο συνεργασιών που θα περιελάμβανε τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Βουλγαρία, την Τουρκία, την Ελλάδα, την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη, κέντρο του οποίου θα ήταν η Θεσσαλονίκη, σημείο πολύ κατάλληλο γιατί αντιστοιχεί περίπου και με το γεωγραφικό κέντρο του εν λόγω δικτύου, ή κάποια άλλη πόλη που θα σας φαινόταν περισσότερο ενδεδειγμένη.

Η αποστολή αυτών των πολιτιστικών υπευθύνων – οι οποίοι πρέπει, φυσικά, να είναι άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης μας – είναι τριπλή.

Πρώτον. Με την ιδιότητα των υπευθύνων θα μπορούσαν να προσφέρουν την πρακτική δυνατότητα να δίνουν διαλέξεις, δημοσίως ή σε περιορισμένο κύκλο, σχετικά με θέματα Σεφαραδιτών· να δημοσιεύουν στον τοπικό εβραϊκό Τύπο δοκίμια και άρθρα για θέματα Σεφαραδιτών στα σύγχρονα ισπανικά και με λατινικούς χαρακτήρες, όπως ακριβώς κάνουμε στη Θεσσαλονίκη εδώ και μερικούς μήνες.

⁸⁴ Αυτ.: Έγγραφο του Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν στον Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 25 Οκτωβρίου 1937.

να συγκεντρώνουν μικρές ομάδες νέων με σκοπό να τους διδάξουν τα σύγχρονα ισπανικά και τα βασικά στοιχεία της ισπανικής κουλτούρας, έτσι όπως επίσης κάνουμε στο Προξενείο σε μικρή έκταση, προς στιγμή· να δημιουργήσουν μια βιβλιοθήκη με ισπανικά βιβλία σε μέρη όπου δεν υπάρχει· να διανείμουν μεταξύ των κύκλων τους το ενημερωτικό μας υλικό, κυρίως το Hora de España.

Δεύτερον. Με την ιδιότητα των ειδικών στο σεφαραδίτικο ζήτημα και, ως εκ τούτου, καλών πρακτικών συμβούλων, θα ενημερώνουν σε στενή συνεργασία με τους Αρχηγούς των Αντιπροσωπειών μας τον αντίστοιχο Κεντρικό Τομέα των Σεφαραδιτών για τις κινήσεις και τις δυνατότητες του σεφαραδίτικου κεφαλαίου που είναι επενδεδυμένο σε Τράπεζες, βιομηχανίες και εμπόριο.

Ο Κεντρικός Τομέας θα συνέλεγε αυτές τις πληροφορίες και θα τις παρουσίαζε, μετά από συστηματική ταξινόμησή τους, σε εσάς συνοδεύοντας τες με αντίστοιχες προτάσεις.

Τρίτον. Υπό την ιδιότητα των ανταποκριτών, θα παρέχουν στον Κεντρικό Τομέα σύγχρονο στατιστικό, ενημερωτικό, πολιτιστικό και λογοτεχνικό υλικό με σκοπό τη δημιουργία ενός μηνιαίου περιοδικού στο ύφος του Hora de España, το οποίο θα εκδίδεται στο Παρίσι ή σε πόλη που θεωρείτε πιο κατάλληλη. Αυτό το περιοδικό θα μπορούσε να τιτλοφορείται «Σεφαράδ – Περιοδικό των Ισπανο-Εβραίων» (Σεφαράδ είναι το εβραϊκό όνομα της Ισπανίας) και να αποτελείται από τρία στοιχεία: Πρώτον, από τις εργασίες που θα συντάσσουν οι πολιτιστικοί εκπρόσωποι στα εβραίο-ισπανικά κατά προτίμηση· δεύτερον, από άρθρα, ποιήματα, κλπ. Ισπανών μη Εβραίων συγγραφέων· τρίτον, από δοκίμια σχετικά με θέματα σεφαράδ σε ύφος παρόμοιο με αυτό που δημοσιεύω στο Hora de España.

Αυτό το περιοδικό θα πρέπει να είναι σχεδόν απολιτικό για να μπορεί να διανεμηθεί χωρίς δυσκολίες σε όλες τις χώρες του ανατολικού σεφαραδάτικου κόσμου. Εργασίες γραμμένες αμιγώς στα σύγχρονα ισπανικά θα πρέπει να εναλλάσσονται με εργασίες γραμμένες στα ισπανικά με ορθογραφία σεφαράδ, ένα μέτρο που θα διευκολύνει κατ' εξοχήν την ανάγνωση για το κοινό των Σεφαραδιτών και που θα συμβάλλει με φυσικό τρόπο την εξέλιξη των εβραίο-ισπανικών στα σύγχρονα ισπανικά.

Η δημιουργία αυτού του δικτύου Σεφαραδιτών πολιτιστικών εκπροσώπων επιβάλλεται γιατί οι Αρχηγοί των Αποστολών μας έχουν φόρτο εργασίας και, παρά το γεγονός ότι μπορεί να ενδιαφέρονται πολύ για το ζήτημα των Σεφαραδιτών, δεν μπορεί το ενδιαφέρον τους να φθάνει αυτό των Σεφαραδιτών διανοούμενων

που τους συνδέουν, όπως δείχνει η εμπειρία μου, οικογενειακοί ή φιλικοί δεσμοί με το σύνολο σχεδόν της σεφαραδίτικης κοινότητας.

Το κόστος της πραγματοποίησης αυτού του σχεδίου θα είναι ελάχιστο. Θα περιοριστεί στα έξοδα ενός πρώτου ταξιδιού σε όλα τα σημαντικά σεφαραδίτικα κέντρα, καθώς και σε μερικά κατοπινά ταξίδια σε συγκεκριμένες πόλεις με σκοπό να δοθούν διαλέξεις· σε μικρές επιχορηγήσεις που θα πρέπει να δίνονται στις εβραϊκές εφημερίδες των διάφορων σεφαραδίτικων κέντρων· σε κάποιες απολαβές που θα πρέπει να δοθούν στους πολιτιστικούς υπευθύνους για ταχυδρομικά έξοδα, κλπ. και, τέλος, στα έξοδα του ίδιου του περιοδικού, τα οποία θα μειωθούν σημαντικά με την πώλησή του.

Ο Πρόξενος της Ισπανίας

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προ τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών

Ο Καν προτείνει την έκδοση μιας περιορισμένης συλλογής παραδοσιακών σεφαραδίτικων τραγουδιών με προπαγανδιστικούς σκοπούς (Νοέμβριος 1937)⁸⁵

Αναφορικά με το έγγραφό μου αρ. 144 της 25ης Οκτωβρίου, έχω την τιμή να σας προτείνω την έκδοση ενός προσεγμένου μικρού τόμου με είκοσι έως τριάντα παραδοσιακά σεφαραδίτικα τραγούδια, δηλαδή, τα παλιά καστιλιάνικα τραγούδια που τραγουδούν μέχρι τις μέρες μας οι Ισπανο-Εβραίοι. Αυτά θα συνοδεύονται από μερικά κατατοπιστικά σκίτσα και μία μικρή εισαγωγή – απολιτική από την άποψη της κομματικής πολιτικής – έτσι ώστε το βιβλιαράκι να μπορέσει να φθάσει σε όλες τις χώρες – της οποίας σκοπός θα είναι να αποδείξει στους Σεφαραδίτες της Ανατολής ότι η ισπανική Δημοκρατία είναι διατεθειμένη να επανορθώσει τις τραγικές συνέπειες της Ιεράς Εξέτασης.

Κατανοείτε ότι η δημοσίευση των παραδοσιακών τραγουδιών είναι, κατά βάθος, ένα πρόσχημα για την εισαγωγή. Ωστόσο, δεν πρόκειται για ένα απλό πρόσχημα επιλεγμένο κατά το δοκούν, δεδομένου ότι οι Σεφαραδίτες δεν διαθέτουν καμία συλλογή των παραδοσιακών τους τραγουδιών, και ότι πολλοί εξ αυτών ομολογούν με θλίψη ότι έχουν ξεχάσει εκείνα τα ωραία τραγούδια που τόση ευχαρίστηση τους έδιναν στη νεότητά τους.

Η έκδοση αυτού του μικρού τόμου με σκοπούς πρακτικούς, συναισθηματικούς και, εν τέλει, πολιτιστικούς – καθώς η έκδοση θα είναι στα σύγχρονα ισπανικά και με λατινικούς χαρακτήρες – θα αποτελέσει ένα τέλειο εργαλείο προπαγάνδας.

Επιλογή των τραγουδιών. Είναι σκόπιμο να περιοριστεί σε εκείνα που οι Σεφαραδίτες γνωρίζουν καλύτερα και εκτιμούν περισσότερο. Την επιλογή μπορεί ίσως να αναλάβει ευχαρίστως ο κ. Τορνέρ του Κέντρου Ιστορικών Μελετών, σπουδαίος ειδικός στο θέμα, ενώ εγώ θα του υποδείξω ποια τραγούδια μας ενδιαφέρουν. Σε περίπτωση που δεν είναι δυνατή η πραγματοποίηση αυτής της εργασίας, και εσείς δεν βρείτε κάποιο πρόσωπο ικανό να την φέρει εις πέρας, προσφέρωμαι εγώ γι' αυτό.

Σκίτσα. Το κατάλληλο πρόσωπο για τον σχεδιασμό των σκίτσων είναι ο κ. Γκάγια (Ραμόν).

Εισαγωγή. Το άτομο στο οποίο θα αναθέσετε τη σύνταξη του εισαγωγικού σημειώματος θα πρέπει να εκφράσει ξεκάθαρα ότι τα συμφέροντα που υπάρχουν

⁸⁵ Αυτ: Θεσσαλονίκη, 10 Νοεμβρίου 1937.

μεταξύ της ισπανικής Δημοκρατίας και των Σεφαραδιτών δεν είναι μονόπλευρα ή στείρα αλλά αμοιβαία και πρακτικής φύσης, πράγμα το οποίο θα γίνει εμφανές την ημέρα που θα τελειώσει ο πόλεμος.

Δέσιμο, σελιδοποίηση και έκδοση του βιβλίου. Ας μου επιτραπεί να προτείνω την έκδοση του μικρού αυτού βιβλίου από το τυπογραφείο του περιοδικού *Hora de España* σε σχήμα ενός μικρού αλμανάκ τσέπης, δηλαδή, πολύ εύχρηστο.

Καθώς θα διανεμηθεί σε όλους τους Σεφαραδίτες της Ανατολής, είναι σκόπιμο να εκδοθεί ένας ικανός αριθμός αντιτύπων.

Στην περίπτωση κατά την οποία συμφωνήσετε με την έκδοση αυτής της μικρής έκδοσης, θεωρώ ότι είμαι σε θέση να υποσχεθώ ότι το αποτέλεσμα, από την άποψη της προπαγάνδας, θα είναι εξαιρετικό.

Ο Πρόξενος της Ισπανίας

Μάξιμο Χοσέ Καν

Προ τον Εξοχώτατο Υπουργό Εξωτερικών. Βαλένθια

Το Συμβούλιο Πολιτιστικών Σχέσεων αποδέχεται την έκδοση μιας συλλογής σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών μετά από πρόταση του Καν⁸⁶

Αξιότιμε Κύριε,

Το Υπουργείο Πολιτισμού, με ημερομηνία 14 τρέχοντος μηνός, ενημερώνει τα εξής:

«Σχετικά με το έγγραφο αρ. 144 της 25ης Οκτωβρίου, παραληφθέν στις 10 Δεκεμβρίου, του κ. Προξένου στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο πρότεινε την έκδοση μιας συλλογής σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών, σας πληροφορώ ότι, μετά την αποδοχή από το Συμβούλιο Πολιτιστικών Σχέσεων της πρωτοβουλίας του εν λόγω κ. Προξένου, θα ήταν σκόπιμο να μας αποσταλεί η συλλογή των παραδοσιακών τραγουδιών που θεωρείτε πιο ενδιαφέροντα για να την γνωρίσουμε καταλλήλως».

Σας ενημερώνω κατ' εντολή του Υπουργού Εξωτερικών για να προβείτε στις κατάλληλες ενέργειες.

Ο Γενικός Γραμματέας

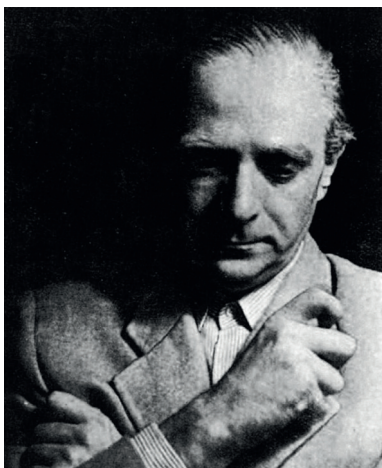
P. Ουρένια

Προς κ. Πρόξeno Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη

⁸⁶ Αut.: Έγγραφο του Γενικού Γραμματέα στον Πρόξeno της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν, Βαρκελώνη, 20 de Δεκεμβρίου 1937.

6. Βιβλιογραφία

Σελίδα 117.



Máximo José Kahn Nussbaum.



El presente libro es una aproximación a la vida y obra del escritor judío askenazí de origen alemán, naturalizado español, Máximo José Kahn Nussbaum, uno de los pensadores y novelistas judíos más importantes del siglo **XX**, deteniéndonos particularmente en su faceta diplomática en Grecia durante la Guerra Civil española, primero como Cónsul del gobierno republicano en Salónica (1937-1938), y después como Encargado de Negocios en Atenas (1938), teniendo como trasfondo el conflicto de la doble representación diplomática en la Legación de España en Atenas. Durante esta etapa hay que destacar, por un lado, los esfuerzos de Kahn como Cónsul de España en Salónica para obtener del gobierno de Barcelona las medidas oportunas para la aprobación por parte del ejecutivo griego del acuerdo concertado entre España y Grecia el 7 de abril de 1936 por el que se reconocía la nacionalidad española a 144 familias sefardíes de Salónica y que, finalmente, el 12 de octubre de 1938 se publicaba en la Gaceta Oficial de Grecia la lista de dichas familias, dejando toda la documentación en regla para que estas familias pudiesen salvarse durante la ocupación nazi de Grecia en 1941. Y, por otro, su proyecto del *Romancero Sefardí* para sefardíes, que hubiera sido el primero que se hacía de estas características, cuya puesta en práctica impidieron las circunstancias políticas, tras la caída del gobierno republicano en 1939.

Στο παρόν βιβλίο επιχειρείται μια προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Μάξιμο Χοσέ Καν Νουσσμπάουμ, Εβραίου Εσκενάζι συγγραφέα γερμανικής καταγωγής, που απόκτησε ισπανική υπηκοότητα, έναν από τους πιο σημαντικούς Εβραίους στοχαστές και μυθιστοριογράφους του 20ού αιώνα. Εξετάζεται ιδιαιτέρως η διπλωματική του δραστηριότητα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου, αρχικά ως Προξένου της Δημοκρατικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη (1937-1938) και, κατόπιν, ως Επιτετραμμένου στην Αθήνα (1938), ενώ υπόφωσκε η διαμάχη της διπλής διπλωματικής εκπροσώπησης στην Αντιπροσωπεία της Ισπανίας στην Αθήνα. Κατά την περίοδο αυτή, πρυτανεύουν, αφενός, οι προσπάθειες του Καν ως Προξένου της Ισπανίας στη Θεσσαλονίκη για να επιτύχει από την κυβέρνηση της Βαρκελώνης τα αναγκαία μέτρα για την έγκριση, εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, της Συμφωνίας μεταξύ της Ισπανίας και της Ελλάδας της 7ης Απριλίου 1936, σύμφωνα με την οποία αναγνωριζόταν η ισπανική υπηκοότητα σε 144 οικογένειες Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης. Τελικά, στις 12 Οκτωβρίου 1938 δημοσιευόταν στην Επίσημη Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελλάδας η λίστα αυτών των οικογενειών, καθιστώντας έγκυρα όλα τα δικαιολογητικά για να μπορέσουν να σωθούν κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής της Ελλάδας το 1941. Εξ ίσου σημαντικό ήταν, αφετέρου, το σχέδιό του για μια Συλλογή Σεφαραδίτικων παραδοσιακών τραγουδιών που θα ήταν η πρώτη που θα εκδιδόταν απευθυνόμενη στους Σεφαραδίτες αλλά, λόγω των πολιτικών συγκυριών, μετά την πτώση της Δημοκρατικής κυβέρνησης το 1939, δεν έγινε εφικτή η υλοποίησή του.